

8

КИЇВ-1976

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- Дальший розвиток соціалістичної демократії на сучасному етапі
- XXV з'їзд КПРС про завдання боротьби проти буржуазної ідеології, антикомунізму і ревізйонізму
- Дослідження історії Української РСР періоду Великої Вітчизняної війни

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 8 (185)

СЕРПЕНЬ

1976

Науковий журнал
Заснований 1957 р.
Виходить щомісяця

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР,
ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ПРИ ЦК КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ —
ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

КИЇВ

«НАУКОВА ДУМКА»

З М І С Т

СТАТТІ

XXV з'їзд КПРС і проблеми комуністичного будівництва

- Кожукало І. П. Дальший розвиток соціалістичної демократії на сучасному етапі 5
Косолапов В. В., Мазур В. М., Нагорна Л. О. XXV з'їзд КПРС про завдання боротьби проти буржуазної ідеології, антикомунізму і ревізйонізму 17

Методологія і методика історичних досліджень

- Нем'ятей В. М. Дослідження історії Української РСР періоду Великої Вітчизняної війни 32

ПОВІДОМЛЕННЯ

З досвіду видання «Історії міст і сіл Української РСР»

- Буцько М. О. Питання історії Великої Вітчизняної війни на сторінках видання Коріненко П. С. (Одеса). «Історія міст і сіл Української РСР» — вагомий вклад у вивчення діяльності місцевих партійних організацій в роки громадянської війни 53
Аббасов А. М. (Полтава). Розвиток історичного краєзнавства на Полтавщині в ході підготовки видання 59

* * *

- Міхеев С. П. (Миколаїв). З історії діяльності Компартії України по використанню старих військових спеціалістів у Червоній Армії в період громадянської війни 65
Мацко О. М. (Мінськ), Швидак О. М. (Житомир). Інтернаціоналістська діяльність Комуністичної партії Польщі (1918—1938 рр.) 73
Чернявський С. Р. Крах зовнішньополітичної доктрини імперіалізму «визволення» (1952—1960 рр.) 80
Потехін О. В. Спадщина американської революції XVIII ст. і сучасна модель США 92

ЗАМІТКИ

З історії дружби радянських народів

- Клименков В. В. Вклад молоді Української РСР у будівництво КамАЗу 98
Овчаренко П. Д. Про участь Української РСР у науковому співробітництві братніх союзних республік (1959—1975 рр.) 102

З історії освіти на Україні

- Мороз А. В. (Макіївка). Ліквідація неписьменності і розвиток загальної освіти трудящих в 1921—1925 рр. 111
Трикоз В. А. З історії середньої спеціальної освіти на Україні в дожовтєвий період 117

Шип Н. А. Роль вищих навчальних закладів Москви та Петербурга в розвитку російсько-українських зв'язків (друга половина XVIII ст.)	122
--	-----

* * *

Солодков В. П. З історії шефства комсомолу над Радянським Військово-Морським Флотом (1922—1932 рр.)	130
---	-----

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

Булда А. А., Раштанов М. Ф. Комплексне використання технічних засобів навчання на уроках історії в IV класі	138
---	-----

НАШ КАЛЕНДАР

Стрілко А. А. Мужній революціонер (До 60-річчя з дня народження Луї-са Корвалана)	142
---	-----

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Ковальчук А. С. (<i>Ровно</i>). Ф. Горовський, В. Королько, Л. Нагорна. Розквіт і зближення націй в СРСР на сучасному етапі	145
Кудрицький А. В. В. Н. Козак. Побратимы. Советские люди в антифашистской борьбе народов балканских стран (1941—1945)	148
Бачинський П. П. А. В. Лихолат. Содружество народов СССР в борьбе за построение социализма	149
Мельниченко В. Ю., Сапун М. М. Эстонские красные стрелки в степях Украины	151
Лещенко М. Н. Б. М. Орловський. Залізорудна промисловість України в до-революційний період	152
Сохань П. С., Чернявський Г. И. (<i>Харків</i>). Советско-болгарские отноше-ния и связи. Документы и материалы, т. I	153
Ігнатченко Г. І. М. М. Варварцев. Буржуазно-націоналістична пропаганда на службі антикомунізму	156

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

В. С. Обговорення у Львові праці Інституту слов'янознавства та балканістики АН СРСР	158
Крутиков В. В. (<i>Дніпропетровськ</i>), Липовська Т. Д. (<i>Дніпропетровськ</i>). Науково-теоретична конференція у Дніпропетровську	159
Безулік Т. В. Затвердження до друку VI тому багатотомної «Історії Української РСР»	159
Гойло І. М. (<i>Чернівці</i>). Конференція читачів «Українського історичного жур-налу» в Чернівцях	160

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

П. М. Калениченко (головний редактор), Ю. В. Бабко, В. К. Василенко, В. О. Замлинський (заст. головного редактора), М. В. Коваль (заст. головного редактора), І. П. Кожукало, М. Ф. Котляр, М. І. Крячок, М. Н. Лещенко, А. В. Санцевич, В. А. Чирко, Ф. П. Шевченко, А. М. Шлепаков, П. М. Шморгун

Відповідальний секретар редакції В. І. Кузнецов

Адреса редакції:

252001, Київ-1, вул. Кірова. 4
Телефон 29-62-34.

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

XXV съезд КПСС и проблемы коммунистического строительства

- Кожукало И. П. Дальнейшее развитие социалистической демократии на современном этапе 5
- Косолапов В. В., Мазур Е. Н., Нагорная Л. А. XXV съезд КПСС о задачах борьбы против буржуазной идеологии, антикоммунизма и ревизионизма 17

Методология и методика исторических исследований

- Немятый В. Н. Исследование истории Украинской ССР периода Великой Отечественной войны 32

СООБЩЕНИЯ

Из опыта издания «Історії міст і сіл Української РСР»

- Буцко Н. А. Вопросы истории Великой Отечественной войны на страницах издания 45
- Кориненко Н. А. (Одесса). «Історія міст і сіл Української РСР» — весомый вклад в изучение деятельности местных партийных организаций в годы гражданской войны 53
- Аббасов А. М. (Полтава). Развитие исторического краеведения на Полтавщине в ходе подготовки издания 59

* * *

- Михеев С. П. (Николаев). Из истории деятельности Компартии Украины по использованию старых военных специалистов в Красной Армии в период гражданской войны 65
- Мацко А. Н. (Минск), Швыдак О. М. (Житомир). Интернационалистская деятельность Коммунистической партии Польши (1918—1938 гг.) 73
- Чернявский С. В. Крах внешнеполитической доктрины империализма «освождения» (1952—1960 гг.) 80
- Потехин А. В. Наследие американской революции XVIII в. и современная молодежь США 92

ЗАМЕТКИ

Из истории дружбы советских народов

- Клименков В. В. Вклад молодежи Украинской ССР в строительство КамАЗа 98
- Овчаренко П. Д. Об участии Украинской ССР в научном сотрудничестве братских союзных республик (1959—1975 гг.) 102

Из истории образования на Украине

- Мороз А. В. (Макеевка). Ликвидация неграмотности и развитие общего образования трудящихся в 1921—1925 гг. 111
- Трикоз В. А. Из истории среднего специального образования на Украине в дооктябрьский период 117
- Шип Н. А. Роль высших учебных заведений Москвы и Петербурга в развитии русско-украинских связей (вторая половина XVIII в.) 122

* * *

- Солодков В. П. Из истории шефства комсомола над Советским Военно-Морским Флотом (1922—1932 гг.) 130

В ПОМОЩЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЮ ИСТОРИИ

Булда А. А., Раштанов М. Ф. Комплексное использование технических средств обучения на уроках истории в IV классе	138
--	-----

НАШ КАЛЕНДАРЬ

Стрелко А. А. Мужественный революционер (К 60-летию со дня рождения Луиса Корвалана)	142
--	-----

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Ковальчук А. С. (<i>Ровно</i>). Ф. Горовський, В. Королько, Л. Нагорна. Розквіт і зближення націй в СРСР на сучасному етапі	145
Кудрицкий А. В. В. Н. Козак. Побратимы. Советские люди в антифашистской борьбе народов балканских стран (1941—1945)	148
Бачинский П. П. А. В. Лихолат. Содружество народов СССР в борьбе за построение социализма	149
Мельниченко В. Е., Сапун М. М. Эстонские красные стрелки в степях Украины	151
Лещенко Н. Н. Б. М. Орловський. Залізорудна промисловість України в дореволюційний період	152
Сохань П. С., Чернявский Г. И. (<i>Харьков</i>). Советско-болгарские отношения и связи. Документы и материалы, т. I	153
Игнатченко Г. И. М. М. Варварцев. Буржуазно-націоналістична пропаганда на службі антикомунізму	156

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

В. С. Обсуждение во Львове работы Института славяноведения и балканистики АН СССР	158
Крутиков В. В. (<i>Днепропетровск</i>), Липовская Т. Д. (<i>Днепропетровск</i>). Научно-теоретическая конференция в Днепропетровске	159
Безулик Т. В. Утверждение к печати VI тома многотомной «Історії Української РСР»	159
Гойло И. М. (<i>Черновцы</i>). Конференция читателей «Українського історичного журналу» в Черновцах	160

Статті

XXV з'їзд КПРС і проблеми комуністичного будівництва

І. П. КОЖУКАЛО (Київ)

ДАЛЬШИЙ РОЗВИТОК СОЦІАЛІСТИЧНОЇ ДЕМОКРАТІЇ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

XXV з'їзд КПРС визначив важливим напрямом усієї роботи по комуністичному будівництву розвиток політичної системи радянського суспільства. «Йдеться про вдосконалення соціалістичної державності, про дальший розвиток соціалістичної демократії, про зміцнення правової основи державного і громадського життя, про активізацію діяльності громадських організацій»,¹ — говорив у Звітній доповіді ЦК XXV з'їздові КПРС Л. І. Брежнєв.

З моменту свого виникнення радянська політична система пройшла складний шлях розвитку, перетворившись в могутній, творчий фактор будівництва соціалізму і комунізму. В умовах розвинутого соціалізму все повніше і всебічніше проявляються можливості і переваги радянської політичної системи порівняно з буржуазною. Для політичної системи соціалізму на всіх етапах розвитку характерною є її справді народна суть. В. І. Ленін відзначав, що політичний лад, політична влада при соціалізмі «це — влада, відкрита для всіх, що робить все на очах у маси, доступна масі, що виходить безпосередньо від маси, прямий і безпосередній орган народної маси і її волі»².

Велику роль у вдосконаленні політичної системи радянського суспільства відіграє дальший розвиток соціалістичної демократії. Проблеми соціалістичної демократії завжди були і лишаються в центрі теоретичної і практичної роботи КПРС. Партія виходить з того, що соціалістичне суспільство немислиме без демократії, а справжню демократію забезпечує лише соціалізм. «Тепер, — відзначив у Звітній доповіді ЦК XXV з'їздові КПРС Л. І. Брежнєв, — ми вже не тільки з теорії, але й з багаторічної практики знаємо: як справжня демократія неможлива без соціалізму, так і соціалізм неможливий без постійного розвитку демократії»³.

¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС, К., 1976, стор. 90.

² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 12, стор. 297.

³ Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 96.

Розв'язуючи завдання розвитку соціалістичної демократії, Комуністична партія спирається на ленінські принципи будівництва соціалізму і комунізму, які успішно витримали випробування часом. Ленін учив, що соціалістична революція і соціалістичні перетворення можуть бути успішно здійснені тільки під керівництвом робітничого класу і його партії. В якій би формі не здійснювалося політичне керівництво робітничого класу суспільством, воно виражає глибинні інтереси трудящої більшості, спирається на найширшу соціальну базу, на союз робітничого класу з селянством, залучаючи до соціалістичного творення усі прогресивні, здорові і чесні сили суспільства. Не випадково Ленін бачив у відриві від мас, у сектантстві таку ж загрозу для справи соціалізму, як і в реформізмі, безпринципних поступках класовому противнику.

В. І. Ленін учив, що перемога соціалізму, його розвиток, побудова комуністичного суспільства немислимі без найширшого народовладдя, без розвитку демократії. З ідеалами демократії робітничий клас зв'язав себе нерозривними узами ще в ту пору, коли він змушений був відстоювати свої права у боротьбі з царизмом і буржуазією. Пролетаріат, відзначав В. І. Ленін, бореться за демократію «...попереду всіх і на чолі всіх...»⁴. Соціалізм демократичний за самою своєю природою, бо він не може існувати, не може розвиватись, не залучаючи до активної політичної творчості, до управління суспільством і державою багатомільйонні маси трудящих.

Прагнучи очорнити Радянську державу, антикомуністи намагаються спекулювати на тому, що вона була створена як диктатура пролетаріату, яка визнає необхідність класового насильства. Вони прагнуть зобразити диктатуру пролетаріату як антипод демократії. Перекручуючи і перебільшуючи насильствену сторону диктатури пролетаріату, вони замовчують той факт, що це революційне насильство являє собою священне право народу, який піднявся на боротьбу за своє соціальне визволення, що це був вимушений захід, спрямований проти експлуататорів. Уся історія Радянської держави переконливо свідчить, що головним змістом диктатури пролетаріату є не насильство, а творча діяльність по перетворенню економіки і політичного життя на соціалістичних засадах. В. І. Ленін протиставляв диктатуру пролетаріату не демократії, а диктатурі буржуазії, яка невіддільна від панування капіталу.

Створюючи соціалістичне суспільство, робітничий клас залучає до творчої діяльності селянство та інші верстви трудящих, пробуджує у них ініціативу й самосвідомість. Тому диктатура пролетаріату виступає як найбільш широка демократія, демократія для переважної більшості населення, для всіх трудящих. Щодо радянського суспільства, то воно вже в період диктатури пролетаріату зробило величезний крок вперед у розвитку демократії, перетворивши державну владу в могутню підйому соціалістичних перетворень. В міру зміцнення і розвитку соціалізму, в міру утвердження загальнонародної держави, яка виростає з держави диктатури пролетаріату, неухильно відбувається і процес розгортання, вдосконалення соціалістичної демократії. Цей процес спрямований насамперед на дедалі більше залучення народних мас до участі у розв'язанні державних і громадських справ.

Ленін учив, що демократія завжди мала і має класовий характер. Немає демократії взагалі. Є демократія або буржуазна, або соціаліс-

⁴ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 11, стор. 12.

тична. Комуністи надають великого значення тим демократичним правам і свободам, яких робітничий клас добивається ціною наполегливої боротьби в умовах панування капіталу. Але це не міняє класового характеру буржуазної демократії. Буржуазна політична система, що ґрунтується на приватній власності та експлуатації людини людиною, антинародна й антидемократична за своєю внутрішньою природою. Вона спрямована на пригнічення експлуатованих мас, на створення таких умов, щоб при владі стояли капіталісти та їх прислужники. «Буржуазна демократія, — писав В. І. Ленін, — будучи великим історичним прогресом в порівнянні з середньовіччям, завжди лишається — і при капіталізмі не може не лишатися — вузькою, урізаною, фальшивою, лицемірною, раєм для багатих, пасткою і обманом для експлуатованих, для бідних»⁵.

В умовах буржуазної демократії для трудящих не розв'язано жодної соціальної проблеми. Проголошені буржуазією лозунги свободи, рівності, братерства насправді виявилися лише прикриттям глибокої економічної і соціальної нерівності, політичного панування невеликої групи капіталістів над усім суспільством. В США, наприклад, один процент населення володіє більш як половиною всіх національних багатств країни, в його руках сконцентровано понад 70% акцій, що належать приватним особам. В Англії один процент населення володіє 43% всього приватного капіталу⁶.

Тільки в соціалістичному суспільстві можлива справжня демократія. Лише соціалізм дає демократії єдино реальну економічну основу — суспільну власність на засоби виробництва; єдино реальну політичну базу — союз робітничого класу і селянства та народної інтелігенції.

Всебічне розширення і поглиблення демократії і максимальна активізація мас, їх участь в управлінні державою є необхідною передумовою створення соціалістичного суспільства. Зміцнення і розвиток соціалістичних суспільних відносин в свою чергу створили все більший простір для розвитку демократії нового типу.

Практика соціалістичного і комуністичного будівництва повністю підтвердила правильність і життєвість ленінського вчення про соціалістичну демократію. В СРСР в умовах зрілого соціалізму особливо розкрились риси соціалістичної демократії, панує повне і справжнє народовладдя.

Характерною рисою соціалістичної демократії є відсутність експлуатації людини людиною, свобода від влади капіталу, соціального і національного гноблення, расової дискримінації, утвердження політичної рівноправності жінок. Для соціалістичної демократії притаманними є такі надійно гарантовані основні права людини, як право на працю, на освіту, на соціальне забезпечення, на безплатну медичну допомогу, на відпочинок. Радянська країна першою забезпечила всім членам суспільства, поряд з політичними, і життєво необхідні соціальні права.

Саме соціалізм вперше в історії людства не тільки проголосив, а й реально забезпечив позбавлення трудящих від загрози злиднів, неухильне підвищення їх життєвого рівня. В нашій країні, в країнах соціалістичної співдружності повністю відсутнє безробіття, тоді як в найбільш розвинутих капіталістичних країнах, навіть за офіційними даними ООН, понад 15 млн. трудящих викинуті за ворота заводів і установ.

⁵ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 37, стор. 241.

⁶ «Комуніст України», 1975, № 6, стор. 75.

Крім того, мільйони людей змушені працювати неповний день або два-три дні на тиждень⁷.

У буржуазному суспільстві видано немало законів, різних «поправок до конституцій», які проголошують права людини. Проте, про які права може йти мова, коли мільйони людей позбавлені можливості працювати, заробляти собі на життя. Як вказувалося у Звітній доповіді ЦК КПРС XXV з'їздові партії, «...спростовано один з головних міфів, створених реформістами і буржуазними ідеологами,— міф про те, ніби капіталізм наших днів здатний позбутися криз. Нестабільність капіталізму стає дедалі очевиднішою. Обіцянки «оздоровити» капіталізм і створити в його рамках «суспільство загального благоденства» зазнали очевидного провалу. Важкий тягар ліг на плечі народних мас»⁸.

Для соціалізму, соціалістичної демократії характерною є висока політична активність, високий рівень освіченості і культури народних мас, що дає можливість трудящим брати активну участь в управлінні справами суспільства. Радянські люди широко використовують проголошені і гарантовані законом свободу слова, свободу друку, свободу зборів. Система соціалістичного народовладдя створює все більш сприятливі передумови для духовного збагачення широких народних мас, для вільного і всебічного розвитку особи. Соціалізм забезпечив рівні права для всіх громадян у користуванні благами культури. Культурна революція на ділі відкрила трудящим доступ до всіх видів освіти, до досягнень науки, літератури, мистецтва, дала широкий простір для народної самодіяльності та ініціативи в художній творчості. Соціалізм тут створив такі умови, про які неможливо й думати в країнах, де панує буржуазія. При соціалізмі культура не є привілеєм «еліти» обраних душ, а є надбанням народних мас.

Соціалістична демократія передбачає струнку систему державних і громадських організацій, які координує і спрямовує політичний авангард суспільства — Комуністична партія, яка, будучи партією робітничого класу, виражає корінні інтереси всіх класів, всіх націй і народностей країни, використовує народну владу для блага людини.

Буржуазні ідеологи нападають на авангардну роль партії, що є нібито несумісним з демократією, і що партія буцімто не зацікавлена в розвитку активності мас, підвищенні ролі державних і громадських організацій, бо це підриває її становище правлячої партії. Проте ці вигадки не мають нічого спільного з радянською дійсністю.

Із зростанням авангардної ролі партії активізується життя і діяльність всіх організацій трудящих — і державних і громадських. Партія виходить з того, що залучення до управління широких мас трудящих не тільки збільшує можливості і поліпшує функціонування всієї суспільно-політичної системи, а й підвищує роль партії, як її керівного ядра. Комуністична партія дотримується настанов В. І. Леніна, який зв'язував побудову соціалізму «...з повним розвитком демократії, тобто справді рівноправної і справді загальної участі *всієї* маси населення в усіх державних справах...»⁹.

Комуністична партія не тільки керує громадськими і державними організаціями, підвищує їх роль в соціалістичному суспільстві, залучає маси до управління державними і господарськими справами, а й гарантує здійснення народовладдя, стоїть на охороні соціалістичного демократизму. «Справжній демократизм,— говорив Л. І. Брежнев,—

⁷ Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 32.

⁸ Там же, стор. 31—32.

⁹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 30, стор. 68—69.

пронизує всі сфери нашого суспільства, ефективно забезпечує як інтереси і права всього народу, так і інтереси і права кожного громадянина. І головним носієм принципів соціалістичної демократії, гарантом її успішного поступального розвитку виступає наша ленінська партія»¹⁰.

Той факт, що питання розвитку демократії в нашій країні розробляються, ставляться і послідовно здійснюються саме Комуністичною партією, цілком закономірний. І не тільки тому, що партія концентрує і втілює в політичних рішеннях народні інтереси і потреби всіх класів і соціальних груп, всіх націй і народностей, всіх поколінь радянського суспільства. Партія комуністів-ленінців сама являє собою глибоко демократичний організм, який об'єднує 15 млн. 694 тис. передових представників робітничого класу, колгоспного селянства та інтелігенції¹¹. Велика робота, проведена партією по зміцненню ленінських норм партійного життя, вихованню в душі цих норм усього багатомільйонного колективу комуністів, закономірно привела до утвердження в партійних організаціях справді демократичного розв'язання важливих господарських і політичних завдань, товариської, творчої і разом з тим вимогливої і принципової атмосфери.

Саме партія — організуюче ядро всієї політичної системи — забезпечує цілеспрямований пропорційний і гармонійний розвиток суспільства, погоджене функціонування всіх його сфер, координацію діяльності всіх державних органів і громадських організацій. Вона добивається найбільшої ефективності їх роботи.

Одним з яскравих підтверджень демократизму нашого суспільства є мораль соціалістичного ладу. Вона несумісна з культом насильства, жорстокості, пропагандою війни, расизму, націоналізму. Вся ідейно-виховна робота, література і мистецтво, громадська атмосфера проникнуті в нас повагою до людини, його права будувати життя за власним вибором у рамках суспільства. Для радянських людей моральним є те, що служить його інтересам, його гідності. «Можна нагадати ленінські слова про те, — говорив у Звітній доповіді ЦК ХХV з'їздові партії товариш Л. І. Брежнєв, — що моральним у нашому суспільстві є все, що служить інтересам будівництва комунізму. Так само ми можемо сказати: демократичним для нас є те, що служить інтересам народу, інтересам комуністичного будівництва. Те, що суперечить цим інтересам, ми відкидаємо, і ніхто не переконає нас у тому, що це неправильний підхід»¹².

З радянською мораллю тісно пов'язаний соціалістичний гуманізм, вища, найбільш розвинута і дійова форма гуманізму в сучасну історичну епоху. Будучи в своїй основі класовим, соціалістичний гуманізм приваблює до себе все більше людей, стає прапором боротьби широких кіл прихильників миру, демократії і соціального прогресу. Наш, радянський гуманізм — це не тільки теорія, а й практика, не тільки система ідеалів і принципів, а їх реальне втілення у живу соціалістичну дійсність. Людина праці вперше стала вищою цінністю, а її благо було і залишається основною метою політики нашої партії. «Гуманізм нашого ладу, — говорив у доповіді на ХХV з'їзді КПРС О. М. Косигін, — нашого соціалістичного суспільства завжди, навіть у важкі часи, яскраво виявлявся в турботі про умови праці, охорону здоров'я, про зростання

¹⁰ Л. І. Брежнєв. Все для блага народу, в ім'я радянської людини. Промова на зустрічі з виборцями Бауманського виборчого округу м. Москви, К., 1974, стор. 12—13.

¹¹ Матеріали ХХV з'їзду КПРС, стор. 70.

¹² Там же, стор. 95—96.

освіченості і культурного рівня радянських людей»¹³. В послідовному здійсненні курсу Комуністичної партії на піднесення матеріального і культурного рівня життя народу спрямоване й головне завдання десятиріччя¹⁴.

Наше соціалістичне суспільство дуже багато дає людині. Але джерелом того, що вона має, може бути тільки сама радянська людина, її праця, її реальний вклад у розвиток економіки, в усі справи суспільства. Саме тому умови життя кожної сім'ї, процвітання і розвиток країни цілком залежить від того, наскільки тісно поєднують радянські люди свої громадянські права і обов'язки, як виконують вони один з найперших обов'язків — чесно і сумлінно працювати на благо суспільства.

Величезні досягнення нашого суспільства на шляху до комунізму свідчать, що абсолютна більшість трудящих виконують цей свій священний обов'язок повною мірою. Проте ці успіхи могли б бути ще значнішими, коли б усі резерви, в тому числі й резерви, зв'язані з виконанням кожним своїх обов'язків, були повністю реалізовані. Необхідною передумовою цього є підвищення організованості і дисципліни праці.

На XXV з'їзді КПРС вказувалось, що дбаючи про всемірний розвиток особи, прав громадян, Комуністична партія і Радянська держава приділяють «належну увагу проблемам зміцнення громадської дисципліни, додержанню всіма громадянами їх обов'язків перед суспільством. Бо без дисципліни і міцного громадського порядку демократія нездійсненна. Саме відповідальний підхід кожного громадянина до своїх обов'язків, до інтересів народу створює єдино надійну базу для найповнішого втілення принципів соціалістичного демократизму, справжньої свободи особи»¹⁵.

Рішення XXV з'їзду КПРС, просякнуті величезною турботою про благо народу, є найяскравішим виявом гуманної спрямованості політики ленінської партії. У Звітній доповіді ЦК КПРС з'їздові дана глибока і всебічна характеристика створеного радянським народом нового суспільства, подібного якому людство ще не знало. «Це — суспільство безкризової, постійно зростаючої економіки, зрілих соціалістичних відносин, справжньої свободи. Це — суспільство, де панує науковий матеріалістичний світогляд. Це — суспільство твердої впевненості в майбутньому, світлих комуністичних перспектив»¹⁶.

Розвинуте соціалістичне суспільство повною мірою розкриває природу першої фази комуністичної формації, і це робить могутній вплив на погляди людей в усіх кутках планети. Наш ідеал майбутнього — ідеал глибоко гуманний і водночас обґрунтований, що впливає з об'єктивних закономірностей суспільного розвитку. Він оптимістичний, оснований на вірі в людину, її розум і добру волю, у безмежність економічного, соціального, науково-технічного і морального розвитку людства.

Переконливим свідченням реальної сили соціалістичного гуманізму є ленінська миролюбна зовнішня політика, яка послідовно і цілеспрямовано проводиться Радянським Союзом та іншими країнами соціалістичної співдружності. Реалізація Програми миру, висунутої XXIV з'їздом партії, програми дальшої боротьби за мир і міжнародне співробітництво, за свободу і незалежність, виробленої XXV з'їздом КПРС, перехід від «холодної війни», від вибухонебезпечної конфронта-

¹³ Там же, стор. 136.

¹⁴ Див. Там же, стор. 186.

¹⁵ Там же, стор. 95.

¹⁶ Там же, стор. 97.

ції двох світів до розрядки напруженості, зміцнення мирного співіснування держав з різним соціально-політичним ладом — все це свідчить про серйозний рух вперед на шляху до втілення в життя найвеличнішого гуманістичного ідеалу, до загального миру і безпеки народів.

Неухильно проводячи курс XXIV з'їзду КПРС, який дістав повне схвалення на XXV з'їзді, партія багато зробила для дальшого удосконалення політичної організації радянського суспільства. Ще активнішими стали всі ланки загальної системи соціалістичної демократії — Ради, профспілки, комсомол та інші масові і громадські організації.

Найповнішим втіленням соціалістичного демократизму є Ради, роль яких ще більше зросла в умовах розвинутого соціалістичного суспільства. Вони є всеохоплюючою і найповновладнішою організацією радянського народу, глибоко демократичні як за своєю природою і методами роботи, так і за своїм складом. Тепер в Радах налічується 2,2 млн. депутатів, значна більшість яких — робітники і колгоспники. У складі місцевих Рад депутатів трудящих Української РСР майже 522 тис. народних обранців. За останні 15 років склад Рад розширився майже на 40% ¹⁷. Комуністична партія забезпечує регулярне оновлення складу державних представницьких органів, завдяки чому до управління залучаються свіжі сили і досвідом політичного керівництва оволодівають тисячі й тисячі радянських людей. Тільки за останні два десятиріччя школу державного управління через Ради пройшло понад 20 млн. чоловік. В діяльність Рад все активніше залучаються широкі маси трудящих. Так, в органах громадської самодіяльності, на які спираються Ради (вуличні і будинкові комітети, народні дружини, товариські суди та ін.) працює понад 30 млн. чоловік ¹⁸.

У процесі комуністичного будівництва все важливішого значення набувають профспілки, які за роки Радянської влади стали найбільш масовою і впливовою громадською організацією. Вони, за визначенням В. І. Леніна, є школою управління, школою господарювання, школою комунізму ¹⁹. Нині цю школу проходить понад 107 млн. чол., або майже 99% трудящих, тобто практично весь робітничий клас, вся трудова інтелігенція, численні загони трудівників села. Більш як 20 млн. трудящих об'єднують в своїх рядах профспілки Української РСР ²⁰.

Як відзначалось на XXV з'їзді КПРС, робота профспілок найбільш прямо сприяє здійсненню демократії в основній сфері прикладення творчих сил людини, у сфері виробництва. Посилаючи керівництво профспілками, Комуністична партія використовує різноманітні форми залучення трудящих до управління виробництвом. Однією з форм діяльної участі трудящих, трудових колективів в управлінні економікою є постійно діючі виробничі наради. Вони діють майже на всіх підприємствах, в багатьох організаціях та інших колективах. До складу цих нарад входить понад 6 млн. чол., причому дві третіх серед них робітники.

Резервом партії та її найближчим помічником у комуністичному вихованні підростаючого покоління, будівництва нового суспільства виступає комсомол — масова самодіяльна громадсько-політична організація. Комсомол об'єднує в своїх лавах 35 млн. юнаків і дівчат, в

¹⁷ Политическая организация и управление обществом при социализме, М., 1975, стор. 91; Матеріали XXV з'їзду Комуністичної партії України, К., 1976, стор. 61.

¹⁸ Ф. Ф. Петренко, С. С. Вишневецький. Питання соціально-політичного розвитку радянського суспільства, К., 1975, стор. 38.

¹⁹ Див. В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 42, стор. 284.

²⁰ Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 93; Матеріали XXV з'їзду Комуністичної партії України, стор. 61.

тому числі близько 6 млн. налічує у своєму складі Ленінська Комуністична Спілка Молоді України²¹.

XXV з'їзд високо оцінив діяльність комсомолу у вихованні молоді, у розв'язанні багатьох важливих народногосподарських завдань. Багато доблесних справ він здійснив на ударних комсомольських будовах, в розвитку нечорноземних районів Російської Федерації, в студентських будівельних загонах і т. д. Саме тут, у виробничій сфері, особливо комсомол проявив себе бойовим помічником партії і провідником партійного впливу. Водночас виробнича сфера є основною школою комуністичного виховання комсомольців і молоді.

Комуністична партія приділяє велику увагу вихованню молоді, активізації її участі в комуністичному будівництві. «Молодь,— говорив у Звітній доповіді XXV з'їздові Компартії України В. В. Шербицький,— наша зміна, майбутнє народу. Їй належить нести далі естафету комуністичного будівництва, примножувати традиції поколінь корчагінців, молодогвардійців, покорителів цілини, піонерів космосу, наших героїчних сучасників»²².

Участь всіх і кожного в управлінні державою, виробництвом, у розв'язанні громадських справ—головний зміст радянського народовладдя. Таку участь наше суспільство вважає не тільки правом, а й обов'язком радянської людини. «Вдосконалення нашої соціалістичної демократії,— говорив Л. І. Брежнев,— ми розуміємо, насамперед, як неухильне забезпечення дедалі ширшої участі трудящих в управлінні всіма справами суспільства, як дальший розвиток демократичних основ нашої державності, як створення умов для всебічного розквіту особи. В цьому напрямі партія працювала і працюватиме далі»²³.

Комуністична партія вважає принципіально важливим зміцнення демократичних засад безпосередньо на виробництві, добиваючись, щоб трудящі мали можливість творчо працювати, брати активну участь у виробленні і прийнятті управлінських рішень на всіх рівнях—від внутрізаводського планування до участі у виробленні загальнодержавної політики. «Демократія,— говорив Л. І. Брежнев,— пустий звук, якщо вона не охоплює середовище, в якому людина щоденно працює, застосовує свої творчі сили. Тому принципове значення має зміцнення демократичних начал безпосередньо на виробництві»²⁴.

Комуністична партія, соціалістичний лад виховали таких людей, які постійно піклуються про загальнонародну справу, прагнуть, щоб успіхи в бригадах, цехах, в цілому на підприємствах неухильно зростали. Саме такі прагнення і піклування викликали до життя прекрасний рух раціоналізаторів і винахідників. Тільки в Українській РСР армія раціоналізаторів і винахідників налічує в своїх рядах понад 1 млн. 700 тис. чоловік. За роки дев'ятої п'ятирічки в народне господарство республіки впроваджено 38 тис. винаходів, 3,6 млн. раціоналізаторських пропозицій, економічний ефект від яких становив 3,9 млрд. крб.²⁵

Важливою ланкою радянської демократії стали органи народного контролю, основні напрями роботи яких визначив XXV з'їзд КПРС. Працюючи під керівництвом партійних організацій, вони вносять знач-

²¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 94; Матеріали XXV з'їзду Комуністичної партії України, стор. 62.

²² Матеріали XXV з'їзду Комуністичної партії України, стор. 62.

²³ Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 96.

²⁴ Л. І. Брежнев. Все для блага народу, в ім'я радянської людини, стор. 13.

²⁵ «Правда Украины», 21 травня 1976 р.

ний вклад у здійснення економічної і соціальної політики партії, у зміцнення трудової і державної дисципліни, сприяють розвитку творчої активності мас, підвищенню відповідальності кожного працівника за доручену справу. Місцеві партійні органи і первинні парторганізації, виконуючи постанову ЦК КПРС «Про партійне керівництво органами народного контролю Латвійської РСР» (1975 р.)²⁶, багато зробили по організаційному зміцненню всіх його ланок, налагодженню масового, постійно діючого, ефективного і гласного контролю знизу. У країні діє близько 595 тис. груп і понад 682 тис. постів народного контролю, до складу яких обрано 9,5 млн. чол.—робітників, колгоспників, інженерно-технічних і наукових працівників, службовців, діячів культури, студентів, пенсіонерів, домашніх господарок. У нашій республіці у 1975 р. на промислових підприємствах, будовах, у колгоспах і радгоспах, в організаціях та установах діяло 254 тис. груп і постів, які об'єднували понад 2 млн. чоловік²⁷.

Демократизм соціалістичного суспільства проявляється і в тому, що інтереси різних груп інтелігенції представляють творчі спілки—письменників, композиторів, художників, архітекторів, кінематографістів, журналістів і т. д. Вони вільно обговорюють і вирішують питання, що стосуються їх діяльності. Діячі радянської культури вільні від влади грошового мішка, від диктату монополій, які і визначають все «духовне виробництво» у світі капіталу.

Справжній демократизм розвинутого соціалістичного суспільства, живе втілення ленінських ідей про широке залучення трудящих «до постійної і неодмінної, притому вирішальної, участі в демократичному управлінні державою»²⁸, знаходить свій яскравий вияв у всенародному обговоренні найважливіших документів Комуністичної партії і Радянського уряду. Наша партія завжди в найважливіших питаннях радиться з народом. Підтвердженням цьому є широке обговорення в партійних організаціях, на зборах трудящих, у пресі проекту Центрального Комітету КПРС «Основні напрями розвитку народного господарства СРСР на 1976—1980 роки». Це було справді всенародне обговорення питань нашої економічної і соціальної політики, перспектив і шляхів розвитку народного господарства країни. При обговоренні проекту виступило 7,6 млн. чол., внесено понад один мільйон пропозицій і побажань²⁹.

В обговоренні проекту ЦК КПРС в партійних організаціях, на зборах колективів підприємств, будов, колгоспів, наукових установ і навчальних закладів республіки взяло участь 18,7 млн. чоловік. Робітники і інженерно-технічні працівники, колгоспники, вчені внесли 121 тис. пропозицій, спрямованих на більш повне використання резервів і можливостей для успішного розв'язання завдань десятиї п'ятирічки³⁰. Ще до з'їзду було створено спеціальну комісію Політбюро, яка розглянула пропозиції до проекту ЦК, що були висунуті на з'їздах компартій союзних республік, на партійних конференціях і зборах, опубліковані в пресі і містилися в листах громадян. Разом з пропозиціями, висловленими делегатами XXV з'їзду, поправки до проекту ЦК були подані комісії з'їзду, яка розглянула їх і внесла на затвердження XXV з'їзду КПРС.

²⁶ «Партийная жизнь», 1976, № 8, стор. 27.

²⁷ «Партийная жизнь», 1976, № 8, стор. 27; «Радянська Україна», 10 жовтня 1975 р.

²⁸ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 37, стор. 477.

²⁹ Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 52.

³⁰ Матеріали XXV з'їзду Комуністичної партії України, стор. 101.

Ленінська думка про те, що соціалістичне суспільство сильне свідомістю мас, які «...про все можуть судити і йдуть на все свідомо»³¹, з особливою силою була підтверджена всім ходом обговорення проєкту Основних напрямів, коли трудящі висловлювали свої думки щодо широкого кола складних і життєво важливих питань комуністичного будівництва, виявляючи велику заінтересованість в успіху спільної справи партії і народу. «Це яскравий і переконливий приклад дієвості соціалістичного демократизму,— говорив на XXV з'їзді О. М. Косигін,— одна з його корінних переваг перед буржуазною демократією. В жодній країні капіталістичного світу таке неможливе вже внаслідок обмеженого класового характеру буржуазної демократії і відсутності політичних і соціально-економічних цілей, що згуртовують усе суспільство»³².

Не тільки інструментом прояву громадської думки населення, а й знаряддям дійової, конструктивної критики, яка забезпечує прямий вплив мас на діяльність державних органів і громадських організацій є радянська преса та інші засоби масової інформації. Трудящі звертаються в пресу, на радіо, телебачення, висловлюючи свої думки з тих чи інших питань внутрішньої і зовнішньої політики, пропонують, піддають критиці недоліки. Вони бачать в діяльності засобів масової інформації соціалістичної держави один з важливих проявів народовладдя. Партія високо цінує вклад преси, радянських журналістів в будівництво комунізму, у розвиток і вдосконалення соціалістичного демократизму. Питання підвищення ідейного рівня, дієвості, оперативності засобів масової інформації і пропаганди посідали і посідають велике місце в діяльності Центрального Комітету партії. «В результаті,— як відзначав Л. І. Брежнев,— ще більше зріс їх вплив на розвиток економіки, науки і культури, на все громадське життя»³³.

Газети, журнали, книги стали невід'ємною частиною суспільного і духовного життя радянських людей. Про це свідчить і неухильне зростання їх тиражів, і той факт, що тільки за останні роки в СРСР створено понад 400 нових газет і 113 журналів. В середньому на сім'ю в нашій країні припадає більше чотирьох періодичних видань³⁴. Всього в країні виходить понад 8 тис. газет на 57 мовах народів СРСР і дев'яти іноземних мовах загальним разовим тиражем майже 165 млн. примірників, понад 6 тис. журналів і видань журнального типу, разовий тираж яких перевищує 177 млн. примірників³⁵.

Проявом глибокого демократизму і справді народного характеру нашої преси є активна участь в ній широких мас читачів, листи яких відображають багатогранне життя народів нашої країни, ставлять актуальні проблеми господарського і соціально-культурного будівництва. Прийнята Центральним Комітетом КПРС постанова «Про дальше вдосконалення роботи з листами трудящих у світлі рішень XXV з'їзду КПРС»³⁶ переконливо свідчить, що наша партія, її Центральний Комітет послідовно і наполегливо втілюють у життя ленінські принципи роботи з листами трудящих, невтомно піклуються про активне використання в практичній діяльності пропозицій і побажань радянських людей з метою успішного виконання планів господарського і культурного будівництва.

³¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 35, стор. 20.

³² Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 123.

³³ Там же, стор. 87.

³⁴ Там же.

³⁵ «Правда», 5 травня 1976 р.

³⁶ «Правда», 4 травня 1976 р.

У своїй постанові ЦК КПРС із задоволенням відзначив, що підготовка і проведення XXV з'їзду КПРС викликали винятково високе піднесення політичної і трудової активності трудящих, яке знайшло свій вияв також і в масовому надходженні на адресу з'їзду і в ЦК КПРС листів, телеграм і трудових рапортів від колективів підприємств, колгоспів, радгоспів, установ, організацій і окремих радянських громадян. На ім'я з'їзду і в ЦК КПРС надійшло понад 600 тис. листів і телеграм, велику кількість листів одержано місцевими партійними органами³⁷.

На нинішньому етапі розвитку країни в політичній галузі партія ставить завдання дальшого зміцнення законності. Радянські закони — це втілення волі робітничого класу, всіх трудящих і їх необхідно суворо дотримуватись всім. Міцна соціалістична законність забезпечує інтереси як права радянських людей, так і інтереси всього суспільства в цілому.

Звичайно, радянські закони ні за ким не визнають «права» завдати шкоди суспільству, порушувати громадський порядок, заважати чесним людям спокійно жити і працювати, відпочивати. Радянський народ, воля якого виражена в законах нашої держави, виступає проти надання свободи дій тим, хто завдає шкоди соціалістичному суспільству і безпеці країни, тим, хто заради досягнення своїх реакційних цілей не гребує вступити у прямий зв'язок з імперіалістичними підривними центрами та зарубіжними контрреволюційними організаціями. Проте всупереч бажанню противників соціалізму таких «свобод» дійсно в нас немає і не може бути.

В умовах розвинутого соціалізму непорушність нового ладу вирішальною мірою забезпечується морально-політичною єдністю радянського народу, марксистсько-ленінською політикою партії, підкріпленою відповідно ідеологічною та організаторською роботою. Саме це сприяє вихованню, переконанню все більш широких мас людей в дусі ідеалів соціалізму і демократії. Водночас радянські люди не можуть відмовлятися і від відповідних захисних заходів проти тих, хто своїми діями намагається підірвати лад, що гарантує завойовані народом права і свободи. І такі заходи застосовуються у повній відповідності з законами, що виражають волю народу. В такий спосіб у реальному житті поєднуються розвиток радянської демократії, додержання радянських законів й інтереси захисту соціалістичного суспільства від будь-яких посягань, навіть якщо вони прикриваються галасом про «свободи».

Зміцнення і вдосконалення соціалістичного укладу життя вимагає посилення боротьби з усім, що заважає рухатися вперед, несумісне з нашою уявою про ідеали соціалізму і комунізму. Мається на увазі, насамперед, прояви бюрократизму, місництва, факти порушення державної дисципліни, оказамілювання з боку окремих осіб. Такі явища, якщо проти них не вести послідовної і найрішучішої боротьби з позицій робітничого класу, загальнонародних інтересів, здатні завдати серйозної шкоди загальній справі. «Боротися з бюрократизмом,— говорив В. І. Ленін,— до кінця, до повної перемоги над ним можна тільки тоді, коли все населення братиме участь в управлінні»³⁸. Розвинуте соціалістичне суспільство створює нові можливості подолання бюрократизму, вузьковідомчого підходу до справи, місництва. Соціалістична демократія в нинішніх умовах досягла такого розвитку, коли участь широких

³⁷ Там же.

³⁸ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 38, стор. 166.

мас трудящих в управлінні державою, справами суспільства стає очевидним фактом, входить у повсякденне життя суспільства розвинутого соціалізму.

В сучасних умовах розвитку радянського суспільства партія виходить з того, що успіхи нашого суспільного розвитку можливі лише як результат вільної і свідомої творчості мас, дедалі активнішого використання ними своїх громадянських прав, дедалі активнішої участі у формуванні всіх сторін суспільства. «Тому,— говорив Л. І. Брежнев у промові на Конференції комуністичних і робітничих партій Європи,— дальший рух по шляху будівництва комунізму обов'язково буде і дальшим розвитком соціалістичної демократії. Таким є принциповий курс нашої партії. Такою є і наша повсякденна діяльність»³⁹.

Чим більш зрілим стає наше суспільство, чим далі воно просувається до вищої стадії свого розвитку— комунізму, тим вищою стає громадська активність наших громадян, трудових колективів і народу в цілому, тим ширше і глибше трудящі залучаються до управління справами держави. Це закономірність нашого суспільного розвитку.

³⁹ «Радянська Україна», 30 червня 1976 р.

І. П. Кожукало

ДАЛЬНЕЙШЕЕ РАЗВИТИЕ СОЦИАЛИСТИЧЕСКОЙ ДЕМОКРАТИИ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ

Резюме

В статье освещаются основные положения XXV съезда КПСС о развитии социалистической демократии в политической системе советского общества. Раскрываются ее сущность и основные черты, а также отличие от «демократии» буржуазной.

XXV З'ЇЗД КПРС ПРО ЗАВДАННЯ БОРОТЬБИ ПРОТИ БУРЖУАЗНОЇ ІДЕОЛОГІЇ, АНТИКОМУНІЗМУ І РЕВІЗІОНІЗМУ

Серед завдань, висунутих XXV з'їздом КПРС в галузі ідеологічної роботи партії, важливе місце посідає завдання дальшого розгортання наступальної боротьби проти буржуазної і дрібнобуржуазної ідеології, антикомунізму, реформізму і ревізійонізму. У Звітній доповіді ЦК КПРС XXV з'їздові партії підкреслюється, що в нинішніх умовах «...проблеми ідеологічної боротьби дедалі більше висувуються на перший план...», що «...про примирення з поглядами і діями, які суперечать комуністичній ідеології», «...про ідеологічне зближення наукового комунізму з реформізмом соціал-демократів не може бути й мови», що необхідна «...рішуча відсіч правоопортуністичним і лівацьким поглядам зарубіжних ідейних противників» і «у боротьбі двох світоглядів не може бути місця нейтралізму і компромісам»¹.

Визначаючи основні напрями розвитку наукових досліджень у галузі суспільних наук, з'їзд записав: «Підвищити роль суспільних наук у наступальній боротьбі проти антикомунізму, в критиці буржуазних і ревізійоністських теорій, викритті фальсифікаторів ідей марксизму-ленінізму»². Йдеться про боротьбу з теоріями і поглядами, що невірною, з непролетарських позицій витлумачують характер сучасної епохи, світового революційного процесу, суть і соціально-економічні наслідки науково-технічної революції, закономірності становлення і розвитку соціалістичного суспільства, природу державно-монополістичного капіталізму і т. ін.

Безкомпромісна боротьба наукової, комуністичної ідеології проти ненаукової, буржуазної і дрібнобуржуазної стала стрижнем духовного життя людства з виникненням у 40-х роках XIX ст. марксизму — наукового світогляду робітничого класу. В сучасну епоху — епоху переходу від капіталізму до соціалізму, розколу світу на дві протилежні соціально-економічні системи класова боротьба, у тому числі ідейно-теоретична, значно загострилася. Її центральною ланкою виступає боротьба за чи проти утвердження соціалізму й комунізму у світовому масштабі. В цій боротьбі саме пролетарській ідеології незмінно належить, незважаючи на складність і суперечливість світового революційного процесу, стратегічна ініціатива. Це зумовлено у вирішальній мірі тим, що марксизм-ленінізм, будучи її теоретичною основою, неухильно розвивається, своєчасно ставить і розв'язує все нові актуальні завдання, що їх висуває життя. Що ж до буржуазної ідеології, то вона переживає кризу, яка дедалі поглиблюється. Відбиваючи становище і інтереси віджилих класів, вона нездатна виробити науковий підхід до явищ соціального життя, дати правильне розв'язання сучасних проблем, що стоять перед суспільством. Її теорії і концепції не витримали і не витримують історичної перевірки. Вона не в змозі захопити народні

¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС, К., 1976, стор. 11, 34, 36, 82, 83.

² Там же, стор. 241.

маси, запропонувати якісь позитивні соціально-політичні ідеали. Тому їй не лишається нічого іншого, ніж вести з позицій антикомунізму безперспективну боротьбу проти марксистсько-ленінського аналізу основних закономірностей нашої епохи, проти суспільного прогресу.

Сучасний антикомунізм являє собою складне і багатопланове явище. У найбільш загальній формі його можна визначити як сукупність стратегічних доктрин, політичних акцій, теоретичних концепцій і пропагандистських стереотипів імперіалізму в його боротьбі проти соціалізму, проти міжнародного комуністичного і національно-визвольного руху. У теоретичному плані він відбиває прагнення буржуазної ідеології знайти соціально-філософську альтернативу марксистсько-ленінському розумінню суспільного прогресу. У будь-якому районі земної кулі буржуазна пропаганда намагається всіма доступними їй засобами сіяти невір'я у прогрес, песимізм, індивідуалізм, насаджувати расизм і націоналізм. Демагогія і залякування, дезінформація і мілітаристський психоз — найулюбленіші її прийоми. При цьому антикомунізм інколи досить винахідливо використовує об'єктивні труднощі на шляху до нового, суперечності, що виникають у ході визвольної боротьби, урізноманітнює свої методи залежно від обстановки, місця і часу. У Звітній доповіді ЦК КПРС XXV з'їздові партії підкреслювалося, що «значна частина засобів масової інформації в західних країнах не тільки не сприяє зміцненню взаємного довір'я і міжнародного співробітництва, а, навпаки, роздуває недовір'я і ворожість до соціалістичних країн»³.

Застосовувані імперіалізмом пропагандистські прийоми зазнали за останні роки деяких змін. Ідеологічні концепції, породжені «балансуванням на грані війни», відійшли на другий план. Непопулярними виявилися і занадто прямолінійні лозунги «наведення мостів» між Заходом і Сходом. Домінуюче місце в імперіалістичній ідеології зайняв нині так званий «гнучкий антикомунізм», значно більш витончений у порівнянні з попередніми його формами й різновидами. Для нього характерним є, по-перше, — визнання, хоча й лише словесне, принципів мирного співіснування держав з різним суспільним ладом; по-друге, так би мовити, загальне пом'якшення антикомуністичних акцентів, перенесення їх з відкритих нападок на марксистсько-ленінський світогляд у бік створення нових, зовні компромісних теорій; по-третє, — зведення традиційної для антикомунізму ставки на націоналізм в ранг офіційної ідеологічної установки і, нарешті, — посилення спроб об'єднати на платформі антирадянщини і націоналізму всіх противників реально існуючого соціалізму — від відвертих захисників капіталізму до соціал-реформістів, ревізіоністів і маоїстів.

Сучасні буржуазні концепції антикомунізму, якщо мати на увазі галузі їх переважного застосування і ті групи населення, на які вони орієнтовані, можна класифікувати так: концепції в галузі політики (доктрини «культурної дипломатії», «наведення мостів» і т. п.); «теорії», підпорядковані спробам «науково» обґрунтувати можливість у перспективі (зокрема, в умовах науково-технічної революції, що розгортається) некомуністичного шляху розвитку людства (концепції «конвергенції» двох систем, «індустріального» і «постіндустріального» суспільства, реформістські і ревізіоністські розмірковування про суспільство «демократичного соціалізму», про «соціалізм з людським обличчям», маоїстська доктрина, неотроцькістські уявлення про соціально-політичний розвиток суспільства тощо); сукупність різних ідеологіч-

³ Там же, стор. 21.

них міфів про «народний капіталізм», «суспільство масового достатку» і т. ін., розрахованих на «середню людину» капіталістичних країн, свідомість якої, як правило, обтяжена буржуазними передсудами, невір'ям і нігілізмом щодо ідеалів комуністів, цілей і завдань комуністичних партій, досягнень СРСР та інших соціалістичних країн⁴.

З метою поширення антикомунізму імперіалізм США, Англії, ФРН, Японії та інших країн створив розгалужену пропагандистську сітку. Для цього використовуються досягнення науково-технічної революції в розвитку засобів масової інформації. Інтересам антикомунізму в буржуазному суспільстві підпорядковані школа, церква, чимало масових організацій.

Буржуазна ідеологія намагається підпорядкувати своєму впливу всі класи і верстви населення, у тому числі робітничий рух. У цьому зв'язку особливу небезпеку являють собою соціал-демократичний реформізм і сучасний ревізіонізм, які, будучи формами дрібнобуржуазної ідеології, виступають у ролі знаряддя імперіалістичної буржуазії в її антикомуністичній стратегії.

Реформізм — це ідейно-політична течія всередині робітничого руху, яка заперечує необхідність класової боротьби, соціалістичної революції і диктатури пролетаріату. Він виступає за співробітництво класів і сподівається за допомогою реформ, що проводяться в рамках буржуазної законності, перетворити капіталізм у суспільство «загального благоденства», в «демократичний соціалізм» тощо. Відмовившись від наукового комунізму, реформісти, як записано в декларації Франкфуртського (1951 р.) конгресу Соціалістичного інтернаціоналу, прямо заявляють: «Незалежно від того, чи черпають соціалісти свої переконання в результаті марксистського чи якогось іншого соціалістичного аналізу, чи в релігійних і гуманних принципах, всі вони прагнуть до єдиної мети...»⁵. Праві лідери міжнародної соціал-демократії займають відверто антикомуністичні позиції, вважають своїм головним ворогом не імперіалізм, а комунізм. У цьому — головна перешкода для єдності дій міжнародного робітничого класу у боротьбі за мир, демократію і соціалізм.

За своїм ідейно-теоретичним змістом до реформізму близький ревізіонізм, що є ворожою марксизмові течією всередині марксизму. Якщо старий ревізіонізм (бернштейніанство, каутськіанство), що поклав початок нинішньому реформізові, зародився в епоху переростання домонополістичного капіталізму в імперіалізм, виник всередині соціал-демократичних партій II Інтернаціоналу (і вів відкриту боротьбу проти Леніна і більшовизму), то сучасний ревізіонізм виник, по-перше, в епоху загальної кризи капіталізму, становлення і розвитку соціалізму в СРСР, а потім світової соціалістичної системи; по-друге, всередині комуністичних і робітничих партій, у тому числі правлячих, всередині сучасного комуністичного руху, основу якого становить марксизм-ленінізм (і він намагається підстроюватися під ленінізм, певним чином інтерпретуючи і «підправляючи» його).

«Ми не можемо обминути незгод, які існують сьогодні в комуністичному русі,— говорив Л. І. Брежнєв ще в 1969 році на міжнародній Нараді комуністичних і робітничих партій,— удати, ніби, їх не існує, ці незгоди багато в чому викликані проникненням у комуністич-

⁴ Див. Идейно-политические течения империализма, М., 1975; Борьба идей в современном мире, т. I, Основные линии и коренные проблемы идеологической борьбы, М., 1975.

⁵ Yearbook of the International Socialist Labour Movement. 1956—1957, London, 1956, стор. 41.

ний рух ревізійоністських впливів як правого, так і «лівого» напрямку, і ці впливи даються взнаки зовсім не тільки у сфері «чистої» теорії. Ревізіонізм у теорії прокладає шлях опортуністичній практиці...

Правий опортунізм означає сповзання на ліквідаторські позиції, угодовство з соціал-демократизмом у політиці та ідеології. В соціалістичних країнах правий опортунізм доходить до заперечення керівної ролі марксистсько-ленінської партії, що може призвести до здачі завойованих соціалізмом позицій, до капітуляції перед антисоціалістичними силами.

«Ліві» опортуністи, прикриваючись ультрареволюційною фразою, штовхають маси на авантюристичні дії, а партію на сектантський шлях, який паралізує її здатність згуртовувати бійців проти імперіалізму.

При всій відмінності між ними відхилення від марксизму-ленізму вправо або «вліво» призводять кінець кінцем до однаково шкідливих наслідків: ослаблюють боездатність комуністичних партій, підтримують революційні позиції робітничого класу і єдність антиімперіалістичних сил»⁶.

У цьому зв'язку слід окремо виділити маоїзм, який виник у Комуністичній партії Китаю в ході боротьби всередині її двох ліній — марксистсько-ленінської, інтернаціоналістської і дрібнобуржуазно-націоналістичної — як результат перемоги останньої — і утвердився в КПК на початку 60-х років як офіційна ідеологія. Маоїзм органічно сполучає соціал-шовіністичні, гегемоністські устремління на світовій арені і концепції «казарменого комунізму» як обґрунтування внутрішньої політики. Для теорії і практики всесвітнього революційного руху винятково важливе значення має висновок XXV з'їзду про те, що політика нинішніх керівників КПК «...не тільки є абсолютно чужою соціалістичним принципам та ідеалам, але по суті стала важливим резервом імперіалізму в його боротьбі проти соціалізму». «Тепер уже мало сказати, — підкреслювалося у Звітній доповіді ЦК, — що маоїстська ідеологія і політика несумісні з марксистсько-ленінським ученням. Вони прямо ворожі йому»⁷. Ця принципова оцінка маоїзму, що міститься також у виступах на з'їзді переважної більшості представників комуністичних, робітничих, національно-демократичних і соціалістичних партій, є відправною у викритті реакційної політики і ідеології пекінських лідерів.

Відзначивши, що правий і лівацький ревізійонізм аж ніяк не бездіяльні, XXV з'їзд КПРС підкреслив, що «...боротьба за марксистсько-ленінські основи комуністичного руху, проти спроб їх перевернути або підірвати лишається спільним для всіх завданням»⁸. У зв'язку з цим представники багатьох компартій вказували на цілковиту неспроможність позицій тих у комуністичному русі, хто вважає можливим стояти осторонь боротьби проти ворожих робітничому класові поглядів і течій, насамперед маоїстських, а тим більше йти на ідеологічні компроміси з непролетарськими партіями, підспівувати їх буржуазним і дрібнобуржуазним поглядам. Генеральний секретар Комуністичної партії США товариш Гес Холл, говорячи про контрреволюційну сутність маоїзму, його союз з імперіалістами США, фашистською хунтою Чілі, расистами ПАР в Анголі, його злісні наклепи на світовий соціалізм, підкреслив: «Замовчувати ці зухвалі дії — значить займати нейтраль-

⁶ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 2, К., стор. 371—372.

⁷ Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 11—12.

⁸ Там же, стор. 34.

ну позицію, а займати позицію нейтралітету в такій принциповій боротьбі — значить пристосовуватися до опортунізму»⁹.

Як ніколи в минулому, ревізіонізм став тією ідеологічною формою, в якій наші класові вороги намагаються пропагувати серед трудящих соціалістичних країн, серед комуністів та їх союзників в розвинутих капіталістичних державах і в країнах «третього світу» буржуазні і дрібнобуржуазні погляди найрізноманітнішого гатунку.

XXV з'їзд КПРС приділив особливу увагу тим питанням, що стали нині об'єктом особливо гострої ідеологічної боротьби, а саме: співвідношення мирного співіснування держав з різним суспільно-політичним ладом, розрядки міжнародної напруженості і класової боротьби, актуальні проблеми світового революційного процесу, співвідношення науково-технічної і соціальної революцій.

У Звітній доповіді ЦК КПРС XXV з'їздові партії зроблено глибокий теоретичний аналіз оздоровлення міжнародного клімату, що відбувається в світі, розкриті об'єктивні умови і суб'єктивні фактори, які визначили розвиток цього якісно нового явища у відносинах між соціалістичною і капіталістичною системами.

З точки зору об'єктивних умов перехід від «холодної війни», від вибухонебезпечної конфронтації двох світів до розрядки напруженості зв'язаний насамперед із змінами в співвідношенні сил на світовій арені. Соціалістична співдружність стала тепер найбільш динамічною економічною силою в світі. Перетворення об'єктивної можливості розрядки напруженості у дійсність було забезпечене активними діями на міжнародній арені Радянського Союзу, країн соціалістичної співдружності.

Велику роль відіграло те, що ЦК КПРС зумів чітко визначити основні завдання практичної діяльності по зміцненню міжнародної безпеки, втілити її у Програмі миру, прийнятій XXIV з'їздом КПРС. Глибокий аналіз ходу реалізації цієї Програми за міжз'їздівське п'ятиріччя дав змогу ЦК КПРС з новою силою підкреслити, що в сучасних умовах «...досягнення міцного миру — не добре побажання, а цілком реальне завдання»¹⁰, і сформулювати чітку програму дальшої боротьби за мир, міжнародне співробітництво, за свободу і незалежність народів, яка є органічним продовженням Програми миру.

Всі ці обставини у корені підірвали вплив концепцій антикомунізму у галузі міжнародної політики.

Сказане, однак, ніякою мірою не означає, що гострота ідеологічної боротьби у зв'язку з процесом розрядки і проблемами, нею породжуваними, слабшає. Навпаки, ідеологічна боротьба загострюється. Розрядка, як підкреслив XXV з'їзд КПРС, не може скасувати або змінити закони класової боротьби. Не можна розраховувати, що в умовах розрядки комуністи примиряться з капіталістичною експлуатацією або монополісти стануть прихильниками революції. Умови розрядки створюють широкі можливості для пропаганди комуністичної ідеології, але водночас викликають зростання активності імперіалістичної пропаганди в її історично приреченій спробі зупинити переможну ходу ідей марксизму-ленізму. З. Бжезинський, тлумачачи мирне співіснування як «філософське примирення з комунізмом», пов'язує його з «закінченням доктринальної громадянської війни, яка все більш стає на місце і що поділяє Захід протягом вже ста з лишком років», пропонує «посилити тиск з метою пристосування Сходу до

⁹ «Правда», 2 березня 1976 р.

¹⁰ Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 18.

Заходу», відмови соціалістичних країн від «комуністичних доктрин»¹¹. Буржуазні ідеологи розраховують на «вестернізацію» соціалістичної культури, на «трансформацію» соціалізму в бік його зближення з капіталізмом¹².

XXV з'їзд Комуністичної партії націлив працівників ідеологічного фронту на високу політичну пильність, активну, оперативну і переконливу пропагандистську роботу, своєчасну відсіч ворожим ідеологічним диверсіям.

Одним з найважливіших завдань у цьому плані є викриття «аргументів» противників розрядки — від агресивних імперіалістичних кіл до лівацьких крикунів, що звинувачують прихильників розрядки мало не в «допомозі капіталізму» у «заморожуванні соціально-політичного статус-кво». Відповідаючи останнім, Л. І. Брежнев говорив: «Всяка революція є насамперед закономірний результат внутрішнього розвитку даного суспільства. Та й саме життя спростовує вигадки щодо «заморожування». Досить згадати про великі революційні зміни, які сталися у світі за останні роки»¹³. Дійсно, саме в ці роки здобув перемогу в'єтнамський народ, завоювали свободу Лаос і Камбоджа, відбулися революції в Чилі і Португалії, впав фашистський режим у Греції і захитався в Іспанії, здобув перемогу, національно-визвольний рух в Анголі.

Уже після XXV з'їзду КПРС сторінки буржуазної преси знову запістрявили витриманими в дусі часів «холодної війни» заявами про «радянську загрозу», «червону небезпеку» і т. ін. Американський щотижневик «Ньюсуїк» один з своїх номерів спеціально відвів дискусії про розрядку. У двох його статтях «Радянський натиск» і «Чи стала Америка державою номер 2?» посилено доводиться, що «під прикриттям розрядки в радянсько-американських відносинах СРСР намагається добитися світової гегемонії». В статті «Розрядка і оцінка», написаній 11 західними «советологами», серед яких Р. Пайпс, Р. Конкуест, Дж. Гордон та інші, твердиться, що ніби СРСР використовує розрядку для того, щоб «забезпечити свої політичні і стратегічні плани за рахунок... інтересів США і Західної Європи»¹⁴. У такому ж дусі про «радянську експансію» висловлюється міністр оборони ФРН Лебер¹⁵, директор Російського інституту при Колумбійському університеті М. Шульман¹⁶. Горезвісний антикомуніст Л. Шапіро вимагає від соціалістичних країн як свого роду «плату за розрядку» прийняття політичних ідей капіталізму, переходу їх на шлях «лібералізації» буржуазного типу¹⁷.

Безліч різноманітних спекуляцій нагромаджується буржуазною пропагандою навколо цілком ясного положення XXV з'їзду КПРС про те, що розрядка не скасовує законів класової боротьби. Намагаючись ввести в оману західного обивателя, пропагандисти буржуазного світу твердять, що політика розрядки немислима без ідеологічного роззброєння комуністів, їх відмови від класової боротьби, від солідарності з боротьбою інших народів за свободу і соціальний прогрес. Оскільки ж

¹¹ Z. Bzezinski. US Foreign Policy: The Search for Focus — "Foreign Affairs", 1973, July.

¹² "Soviet studies", 1974, № 1, стор. 22—40.

¹³ Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 37.

¹⁴ R. Conquest et al. Détente: an evaluation. "Survey", vol. 20. N 2/3, стор. 25.

¹⁵ «Правда», 25 березня 1976 р.

¹⁶ M. Shulman. Toward a Western Philosophy of Coexistence — "Foreign Affairs", 1973, October.

¹⁷ L. Schapiro. US, Europe and Russia — "International Herald Tribune", April 29, 1974.

Радянський Союз аж ніяк не збирається відмовлятися від своїх принципів в питаннях класової боротьби, буржуазна пропаганда звинувачує його в порушенні принципів розрядки. Газета «Нью-Йорк таймс» дійшла у подібних розмірковуваннях до того, що оголосила розрядку просто зручним фоном, на якому, мовляв, Радянський Союз розраховує «поглинути країни некомуністичного світу, одну за одною»¹⁸.

Подібні вигадки потрібні насамперед, звичайно, тим воротилам капіталістичного світу, які продовжують гріти руки на гонці озброєнь. Зовсім не випадково дискусія про термін «розрядка», яка почалася у США в нинішньому році, збіглася з обговоренням гігантського воєнного бюджету. Пентагон домігся його у сумі, що перевищує 113 млрд. доларів. Цілком зрозуміло, що для збільшення і без того потворно роздутих воєнних бюджетів монополістична буржуазія, зв'язана з воєнно-промисловим комплексом, повинна постійно тримати обивателя у страху перед «червоною небезпекою».

В умовах розрядки буржуазна ідеологія намагається зайняти активну, наступальну позицію щодо комуністичної ідеології. Якщо раніше панівними в ній були «деідеологізаторські» концепції, міфи про «кінець ідеології», то нині відбувається швидкий процес «реідеологізації» всієї системи буржуазної ідеології. Д. Белл, який в 1960 р. написав книгу «Кінець ідеології», нині заявляє, що його «не так зрозуміли», що, мовляв, політичність соціального знання зростає¹⁹, а Ю. Росту закликає до «тотальної ідеологічної війни з ідеями і ідеалами комунізму»²⁰. Все частіше з ідеологічну боротьбу буржуазні ідеологи намагаються ототожнити з «психологічною війною» або так званою «прохолодною війною», що, на їх думку, повинна змінити збанкрутілу політику «холодної війни».

Історичний досвід вчить, що ідеологічні диверсії проти соціалізму, будь-які спроби втручання у внутрішні справи нашої країни приречені на крах. Ідеологічна боротьба неминуха і закономірна в умовах розрядки міжнародної напруженості. Навпаки, «психологічна війна», яку ведуть проти соціалізму певні імперіалістичні кола за допомогою дезінформації, наклепів і фальсифікації фактів, перешкоджає поглибленню розрядки. «Психологічна війна» несумісна з мирним співіснуванням, оскільки вона являє собою одну з форм втручання у внутрішні справи інших країн, порушує принцип державного суверенітету.

На сучасному етапі світового розвитку об'єктом ідеологічної боротьби стали питання про співвідношення загальних закономірностей і конкретно-історичних особливостей пролетарської революції, соціалістичного та комуністичного будівництва, класової природи пролетарського інтернаціоналізму, соціалістичної демократії тощо. Це й не дивно: світовий революційний процес невинно поглиблюється, життя ставить все нові й нові питання, які вимагають оперативного розв'язання. В цьому плані особливого значення набуває теоретичне осмислення всесвітньо-історичного досвіду КПРС, міжнародного комуністичного та робітничого руху.

XXV з'їзд КПРС підкреслив, що «комуністи у своїй боротьбі виходять із загальних закономірностей розвитку революції і будівництва соціалізму і комунізму... Глибоке розуміння цих загальних закономірностей, опора на них у поєднанні з творчим підходом і врахуванням конкретних умов у кожній даній країні були і лишаються не-

¹⁸ Див. «Правда», 25 березня 1976 р.

¹⁹ D. Bell. The Coming of Post-Industrial Society, New York, 1973, стор. 34.

²⁰ E. Rostow. The Peace in the Balance. The Future of US Foreign Policy, New York, 1975.

від'ємною особливістю марксистів-ленінців. І можна з впевненістю сказати: якщо поступка опортунізові і дасть якусь тимчасову перевагу, в кінцевому підсумку це обернеться шкодою для партії»²¹. Серед таких загальних закономірностей, обґрунтованих марксизмом-ленінізмом і колективно сформульованих міжнародними нарадами братніх партій, важливе місце належить, зокрема, диктатурі пролетаріату.

Диктатура пролетаріату — це історичний тип держави, в якій політична влада несподівно належить робітничому класу. Вона являє собою найширшу пролетарську демократію в інтересах трудящих і за їх активною участю. Визначаючи суть диктатури пролетаріату, В. І. Ленін підкреслював: «Диктатура пролетаріату є особливою формою класового союзу між пролетаріатом, авангардом трудящих, і численними непролетарськими верствами трудящих...»²². Її завдання полягає в тому, щоб позбавити буржуазію політичної влади, утримати і зміцнити владу робітничого класу, зламати опір повалених експлуаторських класів, організувати будівництво соціалізму й комунізму. В процесі соціалістичного будівництва диктатура пролетаріату переростає у загальнонародну соціалістичну державу як виділений «...з людського суспільства апарат управління»²³, в якому політичне керівництво належить робітничому класові і його марксистській партії, але сама державна система, її апарат є політичною організацією всього народу.

Поняття диктатури пролетаріату, суть справи, чітко визначена марксизмом-ленінізмом, змінитися не може: робітничий клас разом із своїми союзниками в рамках і на основі буржуазної законності без революційного насильства (збройного або мирного), без корінної зміни буржуазної політичної системи, зламу буржуазної державної машини не може встановити владу трудящих, забезпечити ліквідацію приватної власності і утвердити власність суспільну, тобто створити умови для переходу суспільства від соціалізму до комунізму. Це — корінна закономірність зміни капіталістичної суспільно-економічної формації комуністичною, це — корінне питання марксизму-ленінізму, теорії наукового комунізму.

Виступаючи після XXV з'їзду КПРС на загальних зборах Академії наук СРСР, М. А. Суслов підкреслив: «Марксизм-ленінізм — єдине, цільне інтернаціональне вчення, всі складові частини якого внутрішньо взаємозв'язані, взаємозумовлені. Марксизм, за влучним виразом Леніна, мовби вилитий з єдиного куска сталі. Це світогляд, з якого не можна вилучити жодної істотної частини, не заперечуючи цим самим усієї теорії, не відходячи від істини, живої діалектики дійсності. Розвиток марксизму може здійснюватися лише на базі його корінних принципів, відкритих Марксом, Енгельсом і Ленінім, підтверджених життям, досвідом історії. Ці принципи мають інтернаціональне і неперехідне значення»²⁴. Відмова від вчення про диктатуру пролетаріату — це не творчий розвиток, а підрив революційної теорії. В кінцевому рахунку, як вчить історія, ця відмова неминуче призводить, незалежно від цілей і мотивів, якими при цьому керуються, до угодовства з буржуазією, до реформізму соціал-демократичного гатунку, до підриву основних принципів комуністичної партії.

В ідеологічній боротьбі на сучасному етапі все більшого значення набуває пролетарський інтернаціоналізм, що є, як підкреслювалось на XXV з'їзді КПРС, не елементом, а суттю марксистсько-ленінського

²¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 34—35.

²² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 38, стор. 365.

²³ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 39, стор. 64.

²⁴ «Коммунист», 1976, № 5, стор. 18.

світогляду, основою й запорукою життєвої сили міжнародного комуністичного руху. Пролетарський інтернаціоналізм — не якийсь набір абстрактних теоретизувань, не просто лозунг в національному питанні. Відбиваючи об'єктивну спільність становища, інтересів і цілей національних загонів міжнародного робітничого класу, пролетарський інтернаціоналізм одночасно є і принципом революційної дії, що виражає необхідність згуртованості, єдності, братерського союзу пролетарів усіх країн і націй для перемоги над буржуазією, завоювання диктатури пролетаріату, побудови соціалізму й комунізму.

Братерська взаємодопомога, товариська підтримка, тісне співробітництво в галузі економіки, політики й ідеології при безумовному дотриманні рівності і поваги національного суверенітету і самостійності партій — найважливіший принцип пролетарського інтернаціоналізму у відносинах між комуністичними партіями і соціалістичними країнами.

Стрімкий розвиток світового революційного процесу в наш час незмірно розширює сферу дії пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму. Однак в міру цього розвитку активізується й антипод і непримиренний ворог пролетарського інтернаціоналізму — буржуазний націоналізм. Ленінське визначення пролетарського інтернаціоналізму і буржуазного націоналізму як двох протилежних світоглядів якнайточніше визначає той вододіл, ту неперехідну прірву, яка розділяє ідеології зближення і роз'єднання націй. В міру того, як робітничий клас дедалі тісніше згуртовується у боротьбі за свої права, імперіалістична буржуазія все активніше насаджує расизм, націоналізм, культивує міжнаціональну ворожнечу.

У гносеологічному відношенні буржуазний націоналізм являє собою спотворене, ілюзорне відображення соціальної дійсності, в якому національні зв'язки штучно відриваються від системи соціальних відносин, а роль нації в суспільному розвитку абсолютизується і подається в гіпертрофованому вигляді. У той час як пролетарський інтернаціоналізм послідовно, глибоко науково відбиває всі сторони суспільного життя і відповідає корінним інтересам всіх народів, буржуазний і дрібнобуржуазний націоналізм намагається звести всю складність суспільного життя до одностороннього й невільного витлумаченої проблеми життя даної нації, взятої у відриві від інших націй. Ігноруючи вирішальну роль класових відносин у суспільному житті, буржуазні ідеологи намагаються довести, ніби основи всіх національних і расових конфліктів закладені у самій природі людини, ніби міжнаціональна ворожнеча вічна й нездоланна, а добросусідські відносини між націями принципово неможливі. Всякий націоналізм, яким б шатами він не прикривався, відчужує народи один від одного, створює між ними політичний і психологічний бар'єр.

Нинішній націоналізм — явище багатоліке і надто неоднорідне у соціальному відношенні. Про ті полюси, які зближуються на ґрунті націоналізму, може дати уявлення хоча б той збіг поглядів, який демонструють відверті расисти з табору антикомунізму і маоїсти, що продовжують іменувати себе революціонерами. Ґрунт для такого зближення — антирадянщина. Націоналізм — частіше грубий, інколи витончений — і в наші дні відіграє роль ширми, покликаної маскувати антисоціалістичні, антирадянські устремління і відповідну їм політику сил, чужих прогресові і ворожих йому.

Абсолютно ясно, що заперечення або недооцінка загальних закономірностей пролетарської революції і соціалістичного будівництва, основних принципів марксистсько-ленінської теорії, спроби під приво-

дом врахування національних особливостей протиставити реальному соціалізму принципово інші політичні і соціально-економічні «моделі соціалізму», недооцінка необхідності розробки спільної погодженої стратегії і тактики світового комуністичного руху — все це означає відхід від пролетарського інтернаціоналізму, національну обмеженість, сповзання до буржуазного націоналізму.

Обґрунтовуючи необхідність рішучої відсічі атакам антикомуністів і опортуністів на пролетарський інтернаціоналізм, Л. І. Брежнев у Звітній доповіді ЦК КПРС XXV з'їздові партії говорив: «На жаль, дехто починає трактувати його так, що від інтернаціоналізму фактично мало що залишається. Знаходяться й такі діячі, які навіть відкрито пропонують відмовитися від інтернаціоналізму. На їх думку, той інтернаціоналізм, який обґрунтували і відстоювали Маркс і Ленін, нібито застарів. З нашої ж точки зору, відмовитися від пролетарського інтернаціоналізму означало б позбавити компартії і взагалі робітничий рух могутньої і випробуваної зброї. Це була б хороша послуга класовому противникові, який, до речі, активно координує в міжнародному масштабі свої антикомуністичні дії. Ми, радянські комуністи, вважаємо захист пролетарського інтернаціоналізму святим обов'язком кожного марксиста-ленінця»²⁵.

Завдання захисту пролетарського інтернаціоналізму, на яких акцентував увагу XXV з'їзд КПРС, диктують необхідність дальшої глибокої розробки теоретичних проблем інтернаціоналізму, глибокого аналізу його класової сутності, розкриття інтернаціональної природи соціалістичного патріотизму.

XXV з'їзд КПРС приділив велику увагу проблемам соціалістичної демократії. У Звітній доповіді ЦК КПРС відзначається: «Тепер ми вже не тільки з теорії, але й з багаторічної практики знаємо: як справжня демократія неможлива без соціалізму, так і соціалізм неможливий без постійного розвитку демократії»²⁶. Демократичний ідеал передбачає здійснення трьох головних принципів: верховенство народу (народовладдя), рівноправність і свобода особи. В умовах капіталізму жоден з цих принципів, незважаючи на багато словесних декларацій буржуазних ідеологів і політиків, не здійснюється: економічне панування жменьки монополістів (у США півтора десятки фінансово-монополістичних груп контролюють понад дві третини усіх активів економіки, хоча в загальній масі фірм вони складають кілька сотих процента) над величезною масою трудящих забезпечує їм політичне і ідеологічне панування. Буржуазна демократія — це класове панування привілейованої меншості над абсолютною більшістю трудящих у всіх сферах суспільного життя.

Соціалістична демократія, за словами В. І. Леніна, означає «...максимум демократизму для робітників та селян, і в той же час... розрив з *буржуазним* демократизмом і виникнення *нового, всесвітньо-історичного, типу демократії*, а саме: пролетарського демократизму або диктатури пролетаріату»²⁷. Соціалістична демократія — теж класова, як і всякий історичний тип демократії, проте вона виражає матеріальні, соціальні, політичні і ідеологічні інтереси робітничого класу, всіх трудящих, тобто абсолютної більшості населення. Вона на ділі здійснює народовладдя, оскільки в соціалістичному суспільстві вся влада належить народові в особі загальнонародної соціалістичної держави; рівноправність — оскільки в умовах відсутності експлуата-

²⁵ Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 35.

²⁶ Там же, стор. 96.

²⁷ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 44, стор. 139.

торських класів, дружби народів, ідейно-політичної єдності суспільства не існує соціальних умов для нерівноправності; свободу особи, оскільки всесвітньо-історичне призначення соціалізму полягає у створенні умов для вільного, гармонійного і всебічного розвитку особи. Гарантом соціалістичної демократії є Комуністична партія.

В той же час соціалістична демократія, будучи загальною і всеосяжною, виражаючи збіг корінних життєвих інтересів всіх класів і верств населення, надаючи найширші свободи людині і гарантуючи їх реалізацію, передбачає контроль за вчинками людини з боку суспільства. Наприклад, соціалістична держава забороняє експлуатацію, свободу приватної наживи, проповідь расизму, націоналізму, пропаганду війни і т. ін.

В умовах капіталізму виміром цінності особи є приватна власність. Соціалістична демократія саме тому і являє собою новий тип і вищу форму демократії, що саме її існування і розвиток передбачає і вимагає перетворення всіх членів суспільства у справжні особистості, у хазяїв свого власного соціально-історичного буття, свого підприємства, своєї країни в цілому. Один з найважливіших елементів соціалістичної демократії — особисті права громадян, недоторканність особи. Матеріальні та інші гарантії, що забезпечують реальне, активне і повне використання членами суспільства всіх наданих їм прав і свобод — невід'ємна риса соціалістичної демократії. «Вдосконалення нашої соціалістичної демократії,— підкреслив Л. І. Брежнев у Звітній доповіді ЦК КПРС XXV з'їздові партії,— ми розуміємо, насамперед, як неухильне забезпечення дедалі ширшої участі трудящих в управлінні всіма справами суспільства, як дальший розвиток демократичних основ нашої державності, як створення умов для всебічного розвитку особи. В цьому напрямі партія працювала і працюватиме далі»²⁸.

Останнім часом у антисоціалістичній пропаганді все більше місця займають спроби нав'язати трудящим буржуазне розуміння демократії, ігнорувати реальність того очевидного факту, що нині існують два світи — капіталістичний і соціалістичний і їм відповідають два історичних типа демократії — буржуазний, антинародний і соціалістичний. Демократія — класове поняття. Тому вона не може бути, як це намагається представити буржуазна пропаганда, ні «свободою займатися, чим хочеш», ні «співіснування інакомислячих», що виступають проти корінних інтересів народу.

Як підкреслювалось у Звітній доповіді ЦК КПРС, зарубіжні критики нерідко спотворюють смисл заходів, що їх вживає Радянська держава з метою зміцнення законності і правопорядку. Будь-яка розмова про зміцнення дисципліни і відповідальності громадян перед суспільством зображується як порушення демократії.

Чим слід пояснити той факт, що антирадянщина у її новітніх модифікаціях посилено радиться у тогу захисника демократії? Очевидно, насамперед тим, що якраз тепер стало необхідним відвернути увагу народів капіталістичних країн від тієї укрив непривабливої картини, яку являє собою охоплене глибокою економічною кризою буржуазне суспільство. «Нині,— говорив на XXV з'їзді перший секретар ЦК Болгарської Комуністичної партії товариш Тодор Живков,— вправляючись у антирадянській пропаганді, наклепники завели нову пісню — «плач» по свободі радянської людини. Ллють сльози монополісти і латифундісти, недобиті воєнні злочинці й їх спадкоємці, ллють сльози

²⁸ Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 96.

фашистські банди і агресори Ізраїлю, ридають захриплими голосами «вільна» преса і «вільні» радіостанції. Але ми знаємо, що це не перші і не останні крокодиличі сльози в історії класової боротьби. І все це робиться з єдиною метою: очорнити Радянський Союз, ослабити притягальну силу реального соціалізму, відвернути увагу капіталістичного світу від гострих соціальних проблем, підірвати політику мирного співіснування»²⁹.

Нова антирадянська хвиля має своєю прямою метою скомпрометувати процес розрядки, блокувати її розвиток, почати черговий тур психологічної війни. Прекрасно розуміючи, що в нашій країні немає реальних антисоціалістичних сил, вороги соціалізму намагаються завдати йому шкоди шляхом використання так званих «дисидентів», не зупиняючись перед тим, щоб вишукувати їх навіть у палатах для душевнохворих.

Справжнє обличчя людей, яких на Заході іменують «інакомислячими», гранично чітко викриває той факт, що, опинившись за кордоном, вони йдуть працювати в антирадянські центри, що контролюються імперіалістичними секретними службами. Радіоцентр «Свобода», антирадянське видавництво «Посев» та інші, утримувані іноземними розвідками, антирадянські організації охоче користуються послугами відщепенців, які, як підкреслив виступаючи на XXV з'їзді, композитор Т. М. Хренников, намагаються втоптати в грязюку завойовані нами політичні і моральні цінності заради того, щоб дістати схвалення уявних захисників прав людини³⁰. Однак широкі кола передової зарубіжної громадськості добре розуміють справжню ціну таких спроб. Саме соціалістична демократія є взірцем для народів світу, тим ідеалом, за який борються трудящі капіталістичних країн, свободу і гідність яких постійно нівечить буржуазний лад, заснований на експлуатації людини людиною.

В зв'язку з тими революційними змінами, що відбуваються в суспільстві, все більшого значення набуває наукове, марксистсько-ленінське розуміння природи та соціально-політичних наслідків науково-технічної революції. Вона, як відомо, означає докорінні, якісні зміни в науці, технології та виробництві, органічно пов'язана із світовим революційним процесом, є одним із важливих плацдармів економічного змагання капіталізму і соціалізму. Останнім часом проблеми науково-технічної революції, її впливу на спосіб життя людей та на перспективи соціального прогресу є одними із основних ланок ідеологічної боротьби.

У розвитку всіх різновидів непролетарської ідеології особливу роль, на думку буржуазних теоретиків, покликані відіграти антикомуністичні концепції науково-технічної революції. Одні з них, підміняючи питання класової боротьби, соціально-політичної революції техніко-економічними проблемами, намагаються перефарбовувати державно-монополістичний капіталізм під соціалізм, шукати «третій шлях» розвитку суспільства. Реальному соціалізму вони протиставляють не капіталізм, а якесь конвергентне суспільство, до якого нібито рухаються обидві соціально-економічні системи, різні «моделі майбутнього». Ті ж, хто спеціалізуються на «комунізмознавстві» та «радянології», намагаються у ворожому марксизмові-ленінізмові дусі тлумачити зміни, що відбуваються в соціалістичних країнах під впливом науково-технічної революції. Вони конструюють різні моделі «націо-

²⁹ «Правда», 27 лютого 1976 р.

³⁰ «Правда», 28 лютого 1976 р.

нального комунізму», поширюють міфи про «тоталітаризм» радянського суспільства, про «боротьбу партійно-бюрократичних і технологічних тенденцій» в КПРС і тому подібні антирадянські домисли.

Так, американський соціолог Д. Белл вважає, що «...капіталізм і соціалізм можуть бути частиною більш всезагального соціального процесу» і що їх економіки рухаються в напрямі «...певного нового типу централізовано-децентралізованої ринково-планової системи»³¹. Аналогічні погляди висловлюють французький соціолог Р. Арон, ревізіоніст Р. Гароді та ін.

Вирізнялися два крайні (обидва хибних, ненаукових) напрями буржуазної ідеології в тлумаченні соціальних наслідків науково-технічної революції. Один — це численні концепції технологічного детермінізму («єдиного індустріального», «постіндустріального» «технотронного», «суперіндустріального» тощо суспільства). Його прихильники (Д. Белл, Р. Арон, О. Тоффлер, Дж. Гелбрейт, Г. Канн та ін.) вважають, що науково-технічна революція автоматично послабить гостроту соціальних конфліктів буржуазного суспільства, рекламують США як «соціальну лабораторію» світу, пророкують вічність капіталізму, ігноруючи історичний досвід реального соціалізму, історичну неминучість перемоги комунізму у всесвітньому масштабі³². Ними ігнорується органічний зв'язок науково-технічної революції з тими соціальними зрушеннями, революційними змінами, що відбуваються в світі.

Другий напрям — це соціально-політичні буржуазні концепції колапсу (всезагальної катастрофи) людства, які нібито неминуче викликає науково-технічна революція. Нездатність капіталізму науково управляти розгортанням науково-технічної революції авторами цих концепцій приписується і соціалізові. Ними пророкується в найближче сторіччя «раптовий і неконтрольований занепад як населення, так і виробничих потужностей»³³. Окремі буржуазні вчені вважають, що колапс розгорнеться як низка послідовних регіональних катастроф і перша з них вже почнеться в кінці 70-х років. «Ми,— пишуть вони,— постали сьогодні перед глобальними кризами»³⁴. В латиноамериканській «моделі Барілоче», японській моделі «Новий погляд на розвиток», проєкті Д. Тінбергена «Обновлення міжнародного порядку», голландській моделі «Проблема харчування і подвоєння населення» та інших, марно відшукуються шляхи з'єднання досягнень науково-технічної революції з цінностями буржуазного способу життя, розробляються рекомендації щодо увічнення капіталізму на осяжну історичну перспективу³⁵.

XXV з'їзд КПРС дав глибокий аналіз реального становища в світі, показав історичну приреченість капіталізму, його несумісність з перспективами науково-технічної революції. У Звітній доповіді ЦК КПРС XXV з'їздові партії підкреслюється: «Тепер усі бачать: спростовано один з головних міфів, створених реформістами і буржуазними ідеологами,— міф про те, ніби капіталізм наших днів здатний позбутися криз. Нестабільність капіталізму стає дедалі очевиднішою... Ко-

³¹ D. Bell. Назв. праця, стор. 348.

³² Див. Критичний аналіз цього напрямку: Ю. А. Красин. Революцией устрашенные. — Критический очерк буржуазных концепций социальной революции., М., 1975; Критика буржуазных концепций научно-технической революции, М., 1976; Идеологические проблемы научно-технической революции, М., 1974.

³³ D. L. Meadows. D. L. Meadows. L. Randers, W. W. Behrens. The Limits to growth, New York-London, 1972, стр. 23.

³⁴ М. Месаровић, Е. Пестел. Mankind at the turning point. New York, 1974, стр. 18.

³⁵ Критичний аналіз цих концепцій див.: Г. С. Гудожник. Научно-техническая революция и экологический кризис, М., 1975.

муністи далекі від того, щоб передрікати «автоматичний крах» капіталізму. У нього є ще чималі резерви. Однак події останніх років з новою силою підтверджують, що капіталізм — це суспільство, позбавлене майбутнього»³⁶.

Науково-технічна революція все помітніше впливає на всі сторони суспільного розвитку, зокрема і на спосіб життя. Останнім часом буржуазна ідеологія вдається до спроб проголосити буржуазний спосіб життя як «єдино людський», «гуманний», прагне дискредитувати політичні, моральні та естетичні цінності соціалістичного способу життя, спотворити реальний вплив на нього науково-технічної революції. Проблема способу життя останнім часом в битві ідей сучасності набуває все більшої актуальності.

У Звітній доповіді ЦК КПРС XXV з'їздові партії поряд з такими видатними досягненнями майже шістдесятирічного розвитку СРСР, як побудова розвинутого соціалістичного суспільства, виникнення нового типу особи — радянської людини відзначається і створення радянського способу життя. «Атмосфера справжнього колективізму і товарищескості, згуртованість, дружба всіх націй і народів країни, які міцніють день у день, моральне здоров'я, яке робить нас сильними, стійкими,— такими є яскраві грані нашого способу життя, такими є великі завоювання соціалізму, які увійшли в плоть і кров нашої дійсності»,— відзначається у Звітній доповіді³⁷. Спосіб життя — це відносно усталена в часі і просторі система соціальної поведінки людей, умови і форми поєднання особи з суспільством, орієнтовані на конкретну особу. Він являє собою інтеграцію видів життєдіяльності (праця, пізнання, спілкування, споживання і т. п.) на рівні окремої особи.

Спосіб життя — поняття класове. Його зміст визначається у соціальному плані формами власності, способами розподілу і т. п., в політичному — формами політичної організації суспільства, в ідеологічному — ідеологічними, світоглядними, моральними та іншими цінностями, в соціально-політичному — нормами, зразками, традиціями і т. п. В умовах існування двох систем з діаметрально протилежними соціально-економічними, політичними, ідеологічними та іншими умовами їх розвитку існують два протилежні способи життя — буржуазний і соціалістичний. Для соціалістичного способу життя головною ознакою є його комуністична орієнтація, тобто спрямованість його політичних, ідеологічних, моральних та інших установок, цінностей на комуністичні ідеали. Буржуазний спосіб життя орієнтований на матеріальні і духовні цінності історично приреченого класу буржуазії, відбиває його експлуататорські устремління, є внутрішньо суперечливим і антигуманним.

У такій же мірі, в якій є непримиренними комуністичний і буржуазний світогляди, у такій же мірі непорівнянні і безкомпромисні буржуазний і соціалістичний способи життя. XXV з'їзд КПРС поставив перед партійними, комсомольськими, громадськими організаціями, засобами масової інформації завдання посилення пропаганди суті і переваг соціалістичного способу життя, рішучого викриття уявних «достоїнств» недемократичного, антигуманного буржуазного способу життя. В ідеологічній боротьбі на сучасному етапі основними аспектами способу життя є: соціально-економічний (рівень життя, його «якість» і т. п.), політичний (свобода особи, демократизм життя і т. д.), екологічний (якість оточуючого середовища), моральний і соціально-

³⁶ Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 31—32

³⁷ Там же, стор. 98.

психологічний (упевненість у завтрашньому дні, оптимізм чи песимізм у ставленні до майбутнього і т. ін.). Соціалізм і в цьому плані демонструє свої незаперечні переваги над капіталізмом.

Наш час, середина 70-х років, таким чином, є періодом загострення безкомпромисної боротьби буржуазної і комуністичної ідеології. Це зв'язано, з одного боку, з всесвітньо-історичними успіхами будівництва соціалізму і комунізму в СРСР і в братніх країнах, з поглибленням світового революційного процесу, з другого — з небувалою після 30-х років економічною кризою в капіталістичному світі, що вкрай загострила всі суперечності буржуазного суспільства, яке історично зжило себе. В умовах, що створилися, активізувалися всі реакційні, антикомуністичні ідеологічні течії, які намагаються дискредитувати марксизм-ленінізм і реальний соціалізм. Імперіалістична буржуазія намагається штовхнути маси чи то в обійми неофашистської ідеології, чи то лівацького авантюризму, чи то буржуазного реформізму і соціал-демократичного опортунізму, щоб у такий спосіб загальмувати формування політичної армії соціалістичної революції. Наші класові противники все роблять для того, щоб протягти ворожу марксистсько-леніністську, пролетарському інтернаціоналізмові ідеологію в комуністичні партії, у соціалістичне суспільство.

Втім, як про це свідчить хід світових подій, імперіалізм з усією його ідеологічною машиною не в змозі зупинити могутню ходу історії, ослабити революційні потоки сучасності. Вплив комуністичних партій зростає: нині вони діють в 90 країнах світу, в їх лавах — десятки мільйонів революційних бійців, чисельність яких перевищує кількість членів соціал-демократичних партій. За комуністів у капіталістичних країнах голосують понад 40 млн. виборців.

Навіть окремі буржуазні ідеологи змушені визнати приреченість капіталізму. Так, американський політолог Дж. Річлі писав у 1973 р. «...Не пройде і десяти років, як ми опинимося єдиним капіталістичним островом в інтернаціональному соціалістичному морі»³⁸. Безумовно, історія рухається саме в такому напрямі. Соціалізм, комунізм — майбутнє людства. В історичному протиборстві між соціалізмом і капіталізмом, між соціалістичною і буржуазною ідеологіями остаточна перемога соціалізму об'єктивно закономірна і неминуча. Вона зумовлена великою силою і правдою марксистсько-ленінських ідей, найпрогресивніших і найгуманніших в історії. Її надійним матеріальним фундаментом є всезростаюча могутність Радянського Союзу, невпинно зростаючі досягнення реального соціалізму.

³⁸ А. J. Reichey. The ominous new forces in world socialism.— "Fortune", Chicago, 1973, vol. 88, № 4, стор. 185.

В. В. Косолапов, В. Н. Мазур, Л. А. Нагорна

XXV СЪЕЗД КПСС О ЗАДАЧАХ БОРЬБЫ ПРОТИВ БУРЖУАЗНОЙ ИДЕОЛОГИИ, АНТИКОММУНИЗМА И РЕВИЗИОНИЗМА

Резюме

В статье анализируются поставленные XXV съездом КПСС перед общественными науками, партийными и советскими организациями, идеологическими учреждениями основные задачи и цели борьбы против немарксистских теорий и концепций по актуальным проблемам современности.

Методологія і методика історичних досліджень

В. М. НЕМ'ЯТИЙ (Київ)

ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РСР ПЕРІОДУ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

Одним з головних напрямів наукових досліджень радянських вчених-суспільствознавців є історія Великої Вітчизняної війни. Це зумовлюється тією важливою обставиною, що перемога над фашизмом стала всесвітньо-історичною подією і справила глибокий вплив на весь хід світового розвитку. Вона показала, що соціалізм — найнадійніший оплот миру, демократії і соціального прогресу, переконливо довела життєздатність і непохитність першої в історії радянської держави. Результати цієї перемоги виявляються безпосередньо в титанічній боротьбі Союзу РСР та всіх інших соціалістичних країн по запобіганню новій світовій війні і послідовному здійсненню історичної Програми миру, яка була висунута XXIV з'їздом партії і дістала органічне продовження й розвиток у документах XXV з'їзду КПРС.

Глибоке вивчення і висвітлення джерел сили Радянського Союзу, закономірностей його перемоги у Великій Вітчизняній війні, узагальнення досвіду діяльності Комуністичної партії — натхненника й організатора боротьби радянського народу з фашистською Німеччиною мають важливе наукове значення. Потреба в розробці історії Великої Вітчизняної війни диктується також необхідністю дальшої пропаганди видатного подвигу партії і народу в роки війни. Для радянських людей події Великої Вітчизняної війни ніколи не були і не будуть тільки історією. Вони є героїчними етапами звершень нашого народу, свідчать про наступність кращих прогресивних традицій поколінь. «Утвердження в свідомості трудящих, насамперед молодого покоління, ідей радянського патріотизму і соціалістичного інтернаціоналізму, гордості за Країну Рад, за нашу Батьківщину, готовності стати на захист завоювань соціалізму, — відзначається у Звітній доповіді ЦК КПРС XXV з'їздові партії, — було і залишається одним з найважливіших завдань партії»¹. Нарешті, підсумки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу — грізна пересторога імперіалістичним агресорам, які й сьогодні не втрачають надії на нові походи проти нашої країни. Таким чином, у плані науковому, політичному та ідейно-моральному ця тема є однією з найактуальніших в радянській історіографії.

За післявоєнні роки історики в цьому напрямі зробили багато. Досить сказати, що в СРСР видано близько 16 тис. книг і брошур з історії Великої Вітчизняної війни загальним тиражем 700 млн. примірників. Такої кількості праць не знає історіографія ніякого іншого періоду історії нашої Батьківщини.

Особливо активно почала проводитись розробка питань історії Великої Вітчизняної війни після XXIV з'їзду КПРС, в період підготовки і святкування 30-річчя Перемоги радянського народу у Великій

¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС, К., 1976, стор. 84.

Вітчизняній війні. В 1971—1975 рр. видано значну кількість творів науково-історичної, науково-популярної, мемуарно-документальної і художньої літератури. Лише на Україні вийшло близько 200 книг і брошур, опубліковано в республіканських журналах понад 400 статей, присвячених Великій Вітчизняній війні.

Благотворний вплив на їх науковий і теоретичний рівень, глибше розкриття джерел перемоги радянського народу, діяльності партії комуністів, що боролася, — керівної і спрямовуючої сили нашого суспільства, справили постанови ЦК КПРС, прийняті до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік, 30-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні, теоретичні положення і практичні висновки, викладені у доповідях і виступах Генерального секретаря ЦК КПРС Л. І. Брежнєва на торжествах з нагоди цих подій, а також доповіді члена Політбюро ЦК КПРС, першого секретаря ЦК Компартії України В. В. Щербицького².

Цьому також позитивно сприяли виступи на сторінках республіканських журналів видатних полководців, визначних воєначальників, прославлених героїв війни Маршалів Радянського Союзу А. А. Гречка, І. Х. Баграмяна, О. М. Василевського, П. Кошового, К. С. Москаленка, генералів П. І. Батова, О. І. Родимцева, С. М. Штеменка і адмірала Радянського Союзу С. Г. Горшкова³. В цих виступах, які дістали високу оцінку громадськості, міститься багатий фактичний матеріал про бойові дії радянських військ, самовіддану боротьбу солдатів, командирів і політпрацівників, які в найбільших і історії битвах відкрили немирущою славою бойові прапори Червоної Армії. Глибоко патріотичні, вірогідні розповіді переконливо свідчать про моральну чистоту, високе почуття обов'язку всіх радянських воїнів — від маршала і адмірала до солдата і матроса, їх беззавітну хоробрість, стійкість і героїзм.

Дальшому розгортанню історичних досліджень, забезпеченню правильного методологічного підходу істориків республіки до висвітлення важливих проблем Великої Вітчизняної війни сприяло видання таких фундаментальних праць, як перша книга 5 тому багатотомної «Історії Комуністичної партії Радянського Союзу» (М., 1970 р.) і п'яти томів дванадцятитомної «Історії другої світової війни. 1939—1945 рр.» (М., 1973—1975 рр.).

² Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Постанова ЦК КПРС від 21 лютого 1972 року, К., 1972; Про 30-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 років. Постанова Центрального Комітету КПРС. — «Радянська Україна», 9 лютого 1975 року; Л. І. Брежнєв. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 4, К., 1974, стор. 40—96; Л. І. Брежнєв. Великий подвиг советского народа. Речь на торжественном собрании в Кремлевском Дворце съездов, посвященном 30-летию Победы советского народа в Великой Отечественной войне 8 мая 1975 г., М., 1975; В. В. Щербицький. Виступ на урочистих зборах, присвячених 30-річчю визволення Радянської України від німецько-фашистських загарбників, 18 жовтня 1974 року. — «Комуніст України», 1974, № 11; В. В. Щербицький. Безсмертний подвиг народу живе у звершеннях будівників комунізму. — «Комуніст України», 1975, № 6.

³ А. А. Гречко. Видатна перемога Радянських Збройних Сил. — «Комуніст України», 1974, № 7; І. Баграмян. Народ — головний герой війни. — «Під прапором ленінізму», 1975, № 8; О. Василевський. Рік вирішальних перемог. — «Під прапором ленінізму», 1974, № 22; П. Кошовий. Не померкне ніколи. — «Під прапором ленінізму», 1972, № 6; К. Москаленко. Корінний перелом у Великій Вітчизняній війні. — «Під прапором ленінізму», 1975, № 6; П. Батов. Великий подвиг. — «Під прапором ленінізму», 1971, № 7; його ж. Безсмертний подвиг захисників Сталінграда. — «Під прапором ленінізму», 1975, № 4; О. Родимцев. Великий подвиг на Волзі. — «Під прапором ленінізму», 1972, № 13; С. Штеменко. Стратегія перемоги. — «Під прапором ленінізму», 1975, № 8; С. Г. Горшков. В бою за звільнення Радянської України. — «Прапор», 1974, № 10.

Події воєнного часу на території Української РСР — невід'ємна, складова частина історії Великої Вітчизняної війни, всього нашого народу. На українській землі билися з ворогом радянські воїни п'яти фронтів, тут відбулись визначні битви війни. На тимчасово окупований території України палало полум'я народної партизанської боротьби проти фашистських загарбників. Робітничий клас, колгоспне селянство, радянська інтелігенція республіки своєю самовідданою працею кували перемогу над ворогом. «В роки війни, — відзначав Л. І. Брежнев, — Комуністична партія України вписала ще одну чудову сторінку в літопис героїчної боротьби великої армії комуністів»⁴. Природно, що в усіх союзних узагальнюючих історичних, історико-партійних, воєнно-історичних виданнях, присвячених Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр., ці аспекти займають належне місце.

В даній статті зроблено спробу на основі праць, виданих в УРСР, підбити головні підсумки досліджень вчених республіки з історії Великої Вітчизняної війни, накреслити коло найбільш значних проблем, що потребують дальшої розробки.

Одним із центральних завдань дослідників України в останні роки продовжували залишатися глибоке і всебічне вивчення й узагальнення історичного досвіду КПРС у боротьбі за перемогу у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу.

В надзвичайно тяжких умовах Комуністична партія «зуміла мобілізувати радянський народ на священну боротьбу проти фашистських загарбників і, незважаючи на тимчасові невдачі в початковий період воєнних дій, добитися докорінного перелому в ході війни і забезпечити переможе її завершення», — відзначається в постанові ЦК КПРС «Про 30-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 років»⁵. Партія провела воістину титанічну роботу по перетворенню нашої країни в єдиний бойовий табір, зміцненню Збройних Сил, розгортанню партизанського руху й перебудові народного господарства на воєнний лад. Своїм особистим прикладом, героїзмом і мужністю комуністи підносили дух мас, вели їх на подвиги, вселяючи впевненість у перемозі над ворогом. У роки війни незмірно зріс авторитет партії, ще тісніше згуртувались її лави, міцнішою стала єдність партії і народу.

З питань багатогранної діяльності Комуністичної партії, її керівної ролі в роки Великої Вітчизняної війни протягом 1971—1975 рр. в республіці опубліковано понад 60 наукових праць, або близько 25% до загальної кількості праць з історії Української РСР періоду Великої Вітчизняної війни. Слід відзначити, що майже в усіх інших публікаціях певною мірою також висвітлюються різні аспекти цієї проблеми.

Своєрідним підсумком роботи наших дослідників за вказаний час є випущена у квітні 1975 р. Політвидавом України книга «Комуністична партія — організатор визволення Радянської України від фашистських загарбників»*, підготовлена Інститутом історії партії при ЦК Компартії України (К., 1975 р.). Це видання ґрунтується на матеріалах республіканської наукової конференції, присвяченої 30-річчю визволення Радянської України від фашистських загарбників, у якій брало участь 900 чол. — ветерани Великої Вітчизняної війни, колишні

⁴ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 1, К., 1971, стор. 231.

⁵ «Радянська Україна», 9 лютого 1975 р.

* Наукове редагування матеріалів конференції здійснили наукові співробітники Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС Д. П. Григорович, П. І. Денисенко, В. О. Замлинський та ін.

партизани і підпільники, воїни Радянської Армії, вчені, викладачі кафедр суспільних наук вузів, партійний, комсомольський і пропагандистський актив республіки. У праці на конкретному фактичному матеріалі розкрито багатогранну воєнно-організаторську, політичну, господарську діяльність Комуністичної партії, її надихаючу і керівну роль в забезпеченні перемоги над ворогом. Весь зміст цього видання пройнятий думкою, що перемога у Великій Вітчизняній війні, визволення Радянської України від фашистських загарбників були торжеством непорушної дружби і монолітної бойової єдності народів СРСР. У книзі публікується привітання Генерального секретаря ЦК КПРС Л. І. Брежнєва трудящим України з нагоди всенародного свята, в якому високо оцінений видатний вклад усіх народів СРСР у визволення Української РСР: «Велика дружба народів Радянського Союзу стала тією силою, яка допомогла трудящим України вигнати фашистських загарбників і в короткий історичний строк залікувати страшні рани війни, підняти з руїн і попелу міста і села, промислові підприємства, осередки культури» (стор. 6—7).

З узагальнюючих і найбільших видань слід назвати тритомну працю «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр. (К., 1975 р.), підготовлену Інститутом історії партії при ЦК Компартії України — філіалом Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. Це монографічне дослідження є доповненням і доробленим виданням праці, що вийшла в 1967—1969 рр. Великий колектив учених Української РСР з допомогою вчених Москви, Ленінграда, всіх братніх республік, працівників обласних партійних організацій України, ветеранів війни створили багатоплановий твір, який дістав позитивну оцінку наукової громадськості країни. У тритомнику масштабно висвітлено подвиг нашого народу, керованого Комуністичною партією, в роки Великої Вітчизняної війни в усіх сферах його діяльності — на фронті, в радянському тилу і на тимчасово окупованій ворогом радянській землі, показано внесок Української РСР — складової частини Союзу РСР — у завоювання перемоги над фашизмом.

У праці аргументовано розкрито вирішальне значення дружби народів СРСР, допомоги великого російського та інших братніх народів. Крізь усі розділи червоною ниткою проходить основна думка, що єдиний багатонаціональний радянський народ, його соціалістичні інтернаціональні духом Збройні Сили, економічна соціалістична система, яка становить цілісний народногосподарський комплекс, врятували Україну й інші тимчасово окуповані райони країни від фашистського рабства, а український народ — від винищення.

Визначні полководці і рядові бійці, секретарі підпільних партійних організацій, партизани і учасники підпілля, передовики виробництва і вчені, діячі мистецтва та літератури — таке коло героїв фронту і тилу, згадуваних у тритомнику, ратні і трудові подвиги яких стали складовими історичної перемоги над фашистською Німеччиною і мілітаристською Японією.

При висвітленні подій усіх трьох періодів Великої Вітчизняної війни авторський колектив на конкретних фактах відтворює безприкладну хоробрість і величезну мужність, масовий героїзм, що їх виявили воїни Радянської Армії і Флоту, стійкість і силу духу нескореного народу на тимчасово окупованій території, самовіддану працю робітничого класу, колгоспного селянства і народної інтелігенції в радянському тилу.

У тритомнику досить повно розглядаються всі важливі аспекти боротьби радянського народу з німецько-фашистськими загарбниками,

вклад трудящих Української РСР в досягнення перемоги над ворогом. Слід виділити ґрунтовне висвітлення багатогранної діяльності ЦК ВКП(б), Державного Комітету Оборони, ЦК КП(б)У, місцевих парт-органів по перетворенню країни в єдиний бойовий табір, зміцненню її оборонної могутності, розвитку творчої ініціативи трудящих мас, спрямованої на подання всебічної допомоги фронтам.

Зрозуміло, що і в такій фундаментальній праці, як «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр.», яка знаменує собою важливий етап у розвитку радянської української історіографії, далеко не вичерпані всі питання, багато з них лише поставлені і потребують дальшої розробки.

Вагомий вклад у розробку історії Української РСР взагалі, і зокрема періоду Великої Вітчизняної війни, внесло завершене в дев'ятій п'ятирічці видання 26 томів історії міст і сіл України⁶, підготовлене із залученням широкої громадськості. В кожному томі зібрано, так би мовити, по крихітці фактичний матеріал педагогами, краєзнавцями, учасниками Великої Вітчизняної війни про обстановку, події, односельчан, які брали в них участь, по населених пунктах, районах, області. Все це розширює наші уявлення про масовий ратний і трудовий героїзм радянських людей. Вперше в одній науковій праці вміщено імена всіх Героїв Радянського Союзу, удостоєних цього звання в боях за Радянську Україну в роки Великої Вітчизняної війни.

Науковий інтерес становить колективна праця «Великий подвиг. КПРС — натхненник і організатор боротьби радянського народу проти фашистських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр. (на матеріалах УРСР)» (К., 1975 р.). Широко використовуючи опубліковані, а також архівні джерела, автори докладно висвітлюють партійне керівництво процесом перебудови всього життя країни на воєнний лад, особливості роботи парторганізацій республіки в умовах воєнного часу, величезну організаторську діяльність місцевих партійних органів, керованих ЦК ВКП(б), по зміцненню Збройних Сил СРСР, забезпеченню потреб фронту, розгортанню боротьби радянських людей в тилу ворога.

Значним внеском у розробку основних аспектів діяльності Комуністичної партії в роки Великої Вітчизняної війни є статті і брошури. Дуже цікавою і корисною в цьому плані є, зокрема, стаття І. С. Грушецького⁷. В ній на основі документальних джерел і особистих вражень як члена Військової Ради 2-го Українського фронту автор всебічно показав керівну роль Комуністичної партії, яка спрямовувала волю й енергію радянського народу на захист всесвітньо-історичних завоювань Країни Рад, незламну силу дружби братніх народів СРСР, нерозривну єдність армії і народу.

В цілому ряді узагальнюючих теоретичних статей істориків республіки⁸ аргументовано розкривається теза про те, що натхненником й організатором боротьби радянського народу з фашистською Німеччиною була ленінська Комуністична партія — керівна і спрямовуюча сила нашого суспільства.

⁶ Історія міст і сіл Української РСР, т. 1—26, К., 1967—1974.

⁷ І. С. Грушецький. Немеркнучий подвиг партії і народу. — «Комуніст України», 1975, № 5.

⁸ В. І. Юрчук. Комуністична партія — організатор і натхненник перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні. — «Комуніст України», 1974, № 12; Г. М. Мультих. Комуністична партія — натхненник і організатор визволення Радянської України від німецько-фашистських загарбників. — «Під прапором ленінізму», 1974, № 10; М. І. Кравчук. КПРС — натхненник і організатор перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр., К., 1975.

В роботі партії по перетворенню країни в єдиний бойовий табір одне з перших місць займала воєнно-мобілізаційна діяльність. Під керівництвом партійних організацій військові ради округів і військові комісаріати розгорнули величезну роботу в областях по формуванню, озброєнню, постачанню і навчанню нових частин і з'єднань, підготовці і нагромадженню резервів. До цієї проблеми не раз зверталися в минулій п'ятирічці дослідники республіки.

Значним фактором досягнення перемоги у Великій Вітчизняній війні була героїчна боротьба мільйонів радянських людей в тилу фашистських загарбників. На заклик партії вони піднялися на священну війну з ненависним ворогом. Очолили боротьбу радянських патріотів підпільні партійні органи. Їх повсякденне керівництво було неодмінною умовою розгортання партизанського руху на тимчасово окупованій гітлерівцями радянській території. Різним аспектам партійного керівництва всенародною боротьбою в тилу ворога, діяльності підпільних партійних органів присвячено понад 10 статей, серед яких необхідно назвати статті Л. Є. Кизі, Д. П. Григоровича, І. П. Стафійчука, М. Д. Ющенка та ін.⁹ В них узагальнено багатий і цікавий фактичний матеріал.

Важливим аспектом діяльності ВКП(б) у воєнний період було забезпечення нею економічних передумов перемоги Радянського Союзу над гітлерівською Німеччиною. Війна поставила перед Комуністичною партією завдання — використовувати для потреб фронту з найбільшою ефективністю переваги економічної системи соціалізму. Діяльність партії по перебудові радянської економіки на воєнний лад і мобілізації всіх ресурсів на задоволення потреб фронту, по відбудові зруйнованого фашистськими загарбниками народного господарства, піклування про сім'ї фронтовиків та інвалідів Великої Вітчизняної війни розглядається у ряді статей дослідників республіки¹⁰.

У роки Великої Вітчизняної війни Комуністична партія особливу увагу приділяла вдосконаленню ідеологічної роботи, її підпорядкуванню єдиній меті — згуртувати й надихнути народ на боротьбу за перемогу над ворогом. Вся ідейно-політична діяльність партії була спрямована на роз'яснення масам характеру і цілей Великої Вітчизняної війни, на дальший розвиток у них почуття радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму, зміцнення дружби народів Країни Рад, союзу робітничого класу і селянства, єдності фронту і тилу. В основу пропаганди й агітації було покладене лєнінське вчення про захист соціалістичної Вітчизни. Відзначені аспекти ідеологічної ді-

⁹ М. Д. Ющенко. Діяльність підпільних організацій України щодо збереження і зміцнення соціалістичної свідомості трудящих тимчасово окупованих областей УРСР в 1941—1944 рр. — «УІЖ», 1972, № 4; Л. Є. Кизя. Ідеологічна робота в тилу ворога. — «УІЖ», 1974, № 9; Д. П. Григорович, В. М. Нем'ятин. Комуністична партія — організатор боротьби проти фашистських загарбників на тимчасово окупованій території Радянської України. — «УІЖ», 1974, № 9; І. П. Стафійчук. Використання парторганізаціями України радіопередач для населення тимчасово окупованої ворогом території як могутній засіб його ідейного виховання (1941—1944 рр.). — Наукові праці з історії КПРС, 1975, вип. 76.

¹⁰ М. З. Данилюк, В. Б. Сікорський. Комуністична партія України на чолі боротьби працівників сільського господарства за мобілізацію продовольчих ресурсів для фронту і тилу. — «УІЖ», 1971, № 6; В. П. Дрожин. Комуністична партія на чолі патріотичного піднесення залізничників в період Великої Вітчизняної війни. — «Вісник Київського державного університету», Серія історії КПРС, 1972; Т. Т. Гриценко. Допомога сім'ям фронтовиків у 1943—1945 рр. — «УІЖ», 1972, № 5; ії ж. Піклування партії та уряду про інвалідів Вітчизняної війни та сім'ї фронтовиків у 1943—1945 рр. — «УІЖ», 1973, № 3; ії ж. Піклування партії та уряду про дітей. — «УІЖ», 1975, № 3; та ін.

яльності партії відбилися в публікаціях істориків республіки, зокрема, досвід масово-політичної роботи партійних організацій узагальнено в монографії Є. В. Сафонової¹¹. Діяльність Комуністичної партії України по вихованню трудящих в дусі радянського патріотизму, дружби народів і пролетарського інтернаціоналізму в період Великої Вітчизняної війни ретельно дослідив у своїй праці О. М. Вербило¹². І зсе ж проблеми ідеологічної роботи партії в роки Великої Вітчизняної війни вимагають дальшого ґрунтовного дослідження.

У ряді статей висвітлюється братерська співдружність соціалістичних націй і народностей, яка зміцніла й загартувалася в ході суворих воєнних випробувань, багатогранна діяльність Комуністичної партії по зміцненню дружби народів СРСР в роки війни і перетворенню її в одне з вирішальних джерел перемоги¹³.

В 1971—1975 рр. історики займалися дослідженням питань партійного будівництва в роки Великої Вітчизняної війни. Однак з цієї тематики опубліковано всього кілька статей.

Доблесній Радянській Армії присвячені книги, брошури і статті. У численних збірниках історичних нарисів, спогадів розповідається про безсмертні ратні подвиги воїнів тих чи інших з'єднань і частин, про захист міст — нині героїв¹⁴, про важливі бойові операції Червоної Армії по визволенню Радянської України від фашистських загарбників¹⁵, нариси про Героїв Радянського Союзу, удостоєних цього високого звання за мужність, виявлену в боях на території ряду областей України¹⁶.

Яскравим свідченням всенародного характеру Великої Вітчизняної війни була боротьба радянських патріотів у тилу німецько-фашистських військ. Полум'я партизанської війни охопило всю загарбану гітлерівцями радянську територію. Самовіддані, рішучі дії учасників підпілля і партизанів зміцнювали у населення тимчасово окупованих районів віру в неминучість перемоги радянської зброї, підніма-

¹¹ Є. В. Сафонова. Ідейно-виховна робота Комуністичної партії серед трудящих визволених районів України в роки Великої Вітчизняної війни (1943—1945 рр.), К., 1971.

¹² А. Н. Вербило. Деятельность Коммунистической партии Украины по воспитанию трудящихся в духе советского патриотизма, дружбы народов и пролетарского интернационализма в период Великой Отечественной войны (1941—1945 гг.), К., 1971.

¹³ М. В. Коваль, В. Ф. Панібудьласка. КПРС — організатор боротьби народів СРСР за визволення Радянської України від фашистських загарбників. — «Комуніст України», 1974, № 10; Г. М. Єзикян. Діяльність Комуністичної партії по дальшому зміцненню дружби і співробітництва між народами Української та Грузинської РСР в роки Великої Вітчизняної війни. — Наукові праці з історії КПРС, 1971, вип. 47; М. І. Кравчук. Комуністична партія — натхненник і організатор бойової співдружності народів СРСР у боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками (1941—1945 рр.). — Наукові праці з історії КПРС, 1975, вип. 76; та ін.

¹⁴ У битві за Київ, К., 1973; Твої освободители, Донбасс, Донець, 1973; В боях за Харьковщину. Воспоминания участников Великой Отечественной войны, Харьков, 1973; 73 героических дня. Хроника обороны Одессы в 1941 г., Одесса, 1974; Керчь героическая. Воспоминания, очерки, документы, Симферополь, 1974; Год 1941. Юго-Западный фронт, Львов, 1975; На рубежах вогненних років. Спогади учасників Великої Вітчизняної війни, нариси, документи, Харків, 1975; В катакомбах Аджимушкая, Симферополь, 1975; та ін.

¹⁵ Корсунь-Шевченківська битва, К., 1974; Бродовский котел, Львов, 1974; Они освобождали Закарпатье, Ужгород, 1974; В боях за Карпаты, Ужгород, 1975.

¹⁶ И. Т. Гринченко, Н. М. Головин. Подвиг. Документальные очерки о Героях Советского Союза, Харьков, 1975; Б. С. Венков. Герои Карпат, Ужгород, 1972; Герои грозных лет, Донець, 1973; Звезды немеркнушей славы. Очерки о кримчанах — Героях Советского Союза, Симферополь, 1975; та ін.

ли на боротьбу, об'єднували навколо них всіх радянських патріотів у тилу ворога. «Всенародна партизанська війна населення України і Білорусії, Смоленщини і Брянщини, всіх тимчасово окупованих областей, — відзначав Л. І. Брежнєв, — розвіяла на порох надії наших ворогів на те, що Радянська влада не витримає випробувань, які обрушились на неї. Ця боротьба показала, як дорожать радянські люди своєю народною владою. Радянська влада і радянський народ — це єдине ціле. В цій нерушимої єдності джерело величезної міцності нашого суспільного ладу»¹⁷.

Партизанська війна, керована Комуністичною партією, стала важливим воєнно-політичним фактором, що сприяв прискоренню перемоги Радянського Союзу над німецько-фашистськими загарбниками. Цілком закономірним є те, що всенародному рухові на тимчасово окупованій території України присвячено велику кількість праць дослідного, нарисового і мемуарного характеру. Протягом 1971—1975 рр. було видано понад 50 книг, брошур і статей наукового характеру¹⁸. Висвітлюючи різноманітні форми, методи, прийоми і засоби боротьби радянських людей в тилу ворога, автори розглядають її як складову і невід'ємну частину Великої Вітчизняної війни. В переважній більшості публікацій введено до обігу нові дані про розмах, наслідки боротьби, про керівну роль підпільних партійних комітетів у розвитку партизанського руху, що, безперечно, сприяло дальшому збагаченню української радянської історіографії з цієї проблеми.

Трудовому подвигу трудящих республіки присвячено понад 25 публікацій. Значний інтерес становить монографія М. О. Буцька, М. А. Мартишевського¹⁹, в якій на широкій документальній основі показано вклад трудівників Донбасу у всебічну допомогу фронтові в перший період Великої Вітчизняної війни. Автори книги детально висвітлюють діяльність партійних організацій, авангардну роль комуністів у боротьбі шахтарів, металургів, машинобудівників, енергетиків, трудівників сільського господарства за втілення в життя лозунга партії «Все для фронту, все для перемоги!» Героїзм залізничників і працівників морського транспорту України — одних з численних загонів робітничого класу — яскраво відтворений у книгах М. З. Данилюка і М. І. Панчука, Є. І. Цимбала²⁰.

В численних статтях і брошурах відбилися різні аспекти діяльності радянського тилу, зокрема вклад трудящих України у швидку перебудову народного господарства на воєнний лад, евакуацію промислових підприємств й організацію їх роботи на нових місцях, у всенародну допомогу фронту, відбудову зруйнованого гітлерівцями народного господарства, та інші важливі питання²¹. Зміст виданих

¹⁷ Л. І. Брежнєв. Ленінським курсом, т. 1, стор. 230.

¹⁸ В. І. Клоков. Перші кроки героїчної боротьби. — «Вісник Академії наук УРСР», 1971, № 6; його ж. Партизанський рух — складова частина Великої Вітчизняної війни. — «УІЖ», 1975, № 4; Д. М. Ключенко. Гартовані партією, К., 1973; В. М. Нем'ятий. Вірність, Одеса, 1973; І. М. Бречак. Бойові побратими, Львів, 1974; В. І. Кучер. Партизанські краї і зони на Україні в роки Великої Вітчизняної війни (1941—1944), К., 1974; Н. Л. Гулько. Коммунистическое подполье Киева в годы Великой Отечественной войны, К., 1974; та ін.

¹⁹ Н. А. Буцько, М. А. Мартышевский. Подвиг Донбасса. Трудовой и боевой героизм трудящихся Донбасса в первый период Великой Отечественной войны, К., 1975.

²⁰ М. З. Данилюк, М. І. Панчук. На службі фронту і тилу, К., 1974; Є. І. Цимбал. Комуністи водного транспорту України у Великій Вітчизняній війні (1941—1945 рр.), К., 1971; його ж. Трасы жизни, Одеса, 1975.

²¹ М. В. Коваль, І. І. Ладивір. Діяльність трудящих України по нарощуванню воєнно-промислового потенціалу на початку війни. — «УІЖ», 1971, № 6;

праць свідчить про те, що протягом усієї війни фронт і тил являли собою єдиний бойовий табір, особливо підкреслюється думка, що переваги радянського суспільного і державного ладу, небувале патріотичне піднесення трудящих, дружба, братерська взаємодопомога народів СРСР створили всі умови для забезпечення потреб фронту.

В бойових діях Червоної Армії, партизанському русі і в діяльності радянського тилу красномовно втілювалися непорушна дружба народів СРСР і єдність їх інтересів. У Зверненні Центрального Комітету КПРС, Президії Верховної Ради Союзу РСР і Ради Міністрів СРСР від 30 грудня 1972 р. «До радянського народу, до трудящих усіх національностей Союзу Радянських Соціалістичних Республік» відзначається, що дружба народів була «однією з важливих умов, що забезпечили нашу перемогу у Великій Вітчизняній війні»²². За 1971—1975 рр. було опубліковано близько 80 книг, брошур і наукових статей з різних аспектів бойового і трудового співробітництва радянських народів у роки Великої Вітчизняної війни. Неоціненне значення і благотворний вплив як на розширення тематики, так і на методологію досліджень мали документи і матеріали спільного урочистого засідання Центрального Комітету КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР, присвяченого 50-річчю утворення СРСР, теоретичні положення і практичні висновки, викладені в доповіді Л. І. Брежнєва «Проп'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік».

Дослідження провадилися з таких напрямів: розкриття ролі партії у зміцненні дружби народів СРСР як одного з важливих джерел сили і могутності Радянської багатонаціональної держави; показ ратного героїзму воїнів різних національностей на фронтах Великої Вітчизняної війни, в тому числі й на території Радянської України, самовідданих зусиль трудящих радянського тилу, а також героїчної боротьби патріотів на тимчасово окупованій фашистами території²³.

Переконливо висвітлена роль дружби народів у боротьбі з фашизмом в роки Великої Вітчизняної війни у створеній Політвидавком України ювілейній серії брошур «Союзні республіки»²⁴. В ній підбива-

їх же. Вчені України — братнім народам СРСР у роки Великої Вітчизняної війни. — «Вісник Академії наук УРСР», 1972, № 8; О. І. Лутченко. Підготовка інженерно-технічних кадрів у роки Великої Вітчизняної війни. — «УІЖ», 1971, № 12; Ю. В. Носиков. З історії відбудови народного господарства України в 1943—1945 рр. — «УІЖ», 1971, № 7; його ж. Відбудова закладів культури, освіти та охорони здоров'я в 1943—1945 рр. — «УІЖ», 1972, № 5; та ін.

²² «Радянська Україна», 30 грудня 1972 р.

²³ В. Е. Маланчук. Исторический опыт КПСС по решению национального вопроса и развитию национальных отношений в СССР, М., 1972; Д. П. Григорович. Участь синів братніх народів СРСР у боях за Київ. — «УІЖ», 1972, № 12; М. З. Данилюк. Дружба і співробітництво радянських народів — найважливіший фактор перемоги у Великій Вітчизняній війні. — «Економіка Радянської України», 1972, № 8; М. В. Коваль. У горнилі війни, К., 1972; О. В. Мойсєєв. Дружба народів СССР — могущественный источник победы над фашистской Германией, К., 1972; А. Ф. Мінгазутдінов. Інтернаціональне виховання радянських воїнів у роки Великої Вітчизняної війни. — «УІЖ», 1975, № 4; Г. О. Куманьов. Зміцнення братерської співдружності радянських народів у роки Великої Вітчизняної війни. — «УІЖ», 1975, № 4; та ін.

²⁴ М. О. Яснєв. Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка, К., 1972; О. П. Ляшко. Українська Радянська Соціалістична Республіка, К., 1972; Ф. О. Сурганов. Білоруська Радянська Соціалістична Республіка, К., 1972; С. Б. Ніязбеков. Казахська Радянська Соціалістична Республіка, К., 1972; М. Х. Холлов. Таджикиська Радянська Соціалістична Республіка, К., 1972; Н. Х. Арутюнян. Вірменська Радянська Соціалістична Республіка, К., 1972; К. Ф. Ільяшенко. Молдавська Радянська Соціалістична Республіка, К., 1972; С. Х. Сіраждінов. Узбецька Радянська Соціалістична Республіка, К., 1972; А.-М. Кличев. Туркменська Радянська Соціалістична Республіка, К., 1972; Г. С. Дзоценідзе. Грузинська Радянська Соціалістична Республіка, К., 1972; Т. Кулатов. Киргизька Ра-

ється підсумок славного шляху, пройденого кожною республікою у складі Союзу РСР. Їх автори — керівні діячі республік — підкреслюють, що основним джерелом перемог у боротьбі з ворогами і в мирній праці є ленінська національна політика Комуністичної партії. Із змісту кожної з брошур можна судити про велику силу єдиної сім'ї народів, про внесок республік у розгром фашистських загарбників. Однак різні сторони цієї складної проблеми вивчені далеко не однаково.

Одним з основних напрямів у розробці й висвітленні історії Великої Вітчизняної війни є дослідження всесвітньо-історичного значення перемоги радянського народу. В цьому плані є позитивні зрушення. Заслуговує, зокрема, всілякого схвалення підготовлена В. І. Клоковим книга «Всесвітньо-історичний подвиг»²⁵. Її фактичний матеріал, узагальнення і висновки, зроблені автором на основі досягнень радянської історичної науки і нових документів, з усією переконливістю підтверджують наведене у книзі висловлення П. Тольятті про те, що «опір, вчинений армією і народом Радянського Союзу гітлерівській агресії..., поставив по-новому питання про Радянську державу, її міжнародну роль, а отже, питання про комунізм» (стор. 78).

Розширюючи джерельну базу для розробки історії Великої Вітчизняної війни, історики й архівісти Вінницької, Ворошиловградської, Кримської і Херсонської областей підготували збірники документів і матеріалів²⁶, в яких вводяться до обігу нові документи про оборонні й наступальні бої частин і з'єднань Червоної Армії на території даної області, діяльність партійного і комсомольського підпілля, бойові дії партизанських формувань і відбудову народного господарства, зруйнованого фашистськими загарбниками. Зокрема, документи і матеріали, опубліковані у збірнику «Молода гвардія», дають можливість усунути допущені в деяких виданнях неточності в описі структури і складу керівного ядра підпільної комсомольської організації «Молода гвардія»²⁷.

Короткий тематичний аналіз опублікованих наукових, науково-публіцистичних праць, мемуарної літератури в республіці за 1971—1975 рр. показує, що історики і безпосередні учасники війни зробили чимало для дослідження й висвітлення однієї з вирішальних складових частин Великої Вітчизняної війни — збройної боротьби радянського народу на фронті в широкому воєнно-політичному плані. Разом з тим окремі проблеми чекають ще на своїх дослідників.

Досі лишається недостатньо розробленою проблема втілення в життя і дальшого розвитку партією ленінського вчення про захист соціалістичної Вітчизни в роки Великої Вітчизняної війни. За минулу п'ятирічку з цієї теми опублікована лише одна наукова праця

дяньська Соціалістична Республіка, К., 1972; К. А. Халілов. Азербайджанська Радянська Соціалістична Республіка, К., 1972; В. П. Рубен. Латвійська Радянська Соціалістична Республіка, К., 1972; М. Ю. Шумаускас. Литовська Радянська Соціалістична Республіка, К., 1972; А. П. Вадер. Естонська Радянська Соціалістична Республіка, К., 1972.

²⁵ В. І. Клоков. Всемирно-исторический подвиг, К., 1975.

²⁶ Вінниччина в роки Великої Вітчизняної війни (1941—1945 рр.). Збірник документів і матеріалів, Одеса, 1971; Молодая гвардия. Документы и воспоминания о героической борьбе подпольщиков Краснодона в дни временной фашистской оккупации (июль 1942 — февраль 1943 г.), Донецк, 1972; Крым в период Великой Отечественной войны, 1941—1945. Сборник документов и материалов, Симферополь, 1973; Херсонская область в годы Великой Отечественной войны 1941—1945. Сборник документов и материалов, Симферополь, 1975.

²⁷ Див.: История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945 гг., т. 3, М., 1961, стор. 484; Г. А. Деборин, Б. С. Тельпуховский. Итоги и уроки Отечественной войны, М., 1975, стор. 223.

В. О. Замлинського²⁸. Ще слабо досліджені питання єдності армії і народу, морально-політичної єдності радянського суспільства. Поки що мало узагальнюючих праць про вирішальний вклад Радянського Союзу і його Збройних Сил у розгром головної ударної сили світового імперіалізму — фашизму, в переможне завершення другої світової війни. Потребує розгляду одне з важливих питань — генезис другої світової війни у зв'язку з вимушеним вступом у неї Радянського Союзу. Історіографія початкового періоду Великої Вітчизняної війни свідчить, що створення і діяльність загонів народного ополчення, винищувальних батальйонів — яскравий вияв всенародного характеру Великої Вітчизняної війни — не відбилися належно в узагальнюючих історичних працях. Дальшого поглибленого вивчення потребують також питання про діяльність міських комітетів оборони і допомогу населення воїнам Червоної Армії в захисті міст та великих населених пунктів. Назріла необхідність підготувати спільно з філософами наукові праці про духовні сили радянського народу в роки війни, щоб розкрити в повному обсязі те «російське чудо», яке так здивувало і захопило людей земної кулі. Поки що це питання, по суті, тільки поставлене у статті М. А. Аكوпова²⁹.

Лишається ще невисвітленим таке важливе питання, як посилення партійного впливу у військах, зміцнення військової дисципліни, піднесення бойового духу армії в початковий період війни шляхом мобілізації комуністів і комсомольців і направлення їх на фронт як політбійців. Відомо, що відповідно до рішень ЦК ВКП(б) партійні організації України направили політбійцями в армію понад 25 тис. комуністів і комсомольців. Являючи собою взірць витримки, сміливості й ініціативи в бою, вони самовіддано виконували свій обов'язок перед партією і народом. Ця славна сторінка в історії партії повинна знайти гідне місце у спеціальних наукових працях. Поки що в історико-партійній літературі відома лише одна стаття³⁰ з цієї проблеми.

Перед дослідниками стоїть завдання поглибленої розробки такого ще не досить вивченого питання, як союз робітничого класу і селянства, який у роки війни перед усім світом продемонстрував свою нездоланну силу, забезпечив міцність усієї соціально-політичної системи країни, нерозривну єдність армії і народу, фронту і тилу, безперервне зростання воєнної економіки. В республіці не видано жодної спеціальної праці про участь радянських жінок у Великій Вітчизняній війні як один з найяскравіших проявів її всенародного характеру. Потребує дальшого вивчення також питання про перебазування продуктивних сил, населення з території республіки вглиб країни у 1941—1942 рр., про реевакуацію їх в 1943—1945 рр. Давно назріла потреба у створенні наукової праці про діяльність радянських, господарських і громадських організацій по об'єднанню і згуртуванню мільйонів людей в єдиний могутній військовий табір.

Аналіз тематики навіть неповного переліку публікацій підводить до висновку, що дослідники приділяють велику увагу такій формі народної війни в тилу ворога, як дії озброєних партизанських формувань. Безперечно, ця форма боротьби, найбільш рішуча, гостра й ефективна, заслуговує ще глибшого вивчення. Однак не можна вважати нормальним те, що наукових праць з історії масової участі населення у

²⁸ В. О. Замлинський. Втілення партією лєнінських ідей про захист соціалістичної Вітчизни у Великій Вітчизняній війні. — «УІЖ», 1975, № 1.

²⁹ М. А. Аковов. Велич духовних сил радянського народу у Великій Вітчизняній війні. — «Комуніст України», 1975, № 3.

³⁰ «Під прапором лєнінізму», 1974, № 17, стор. 42—43.

зриві політичних, економічних і воєнних заходів окупантів, про керівництво цією формою боротьби з боку Комуністичної партії буквально лічені одиниці. Тим часом, відзначав А. А. Гречко, «одним з важливих результатів партизанського руху був зрив спроб окупантів поставити собі на службу економіку тимчасово захопленої ними території»³¹.

Відомо, що в агресивних планах фашистської Німеччини щодо зміцнення свого воєнно-економічного потенціалу за рахунок захоплених районів нашої країни особливе місце займала Україна з її високорозвинутою промисловістю, сільським господарством і природними багатствами. Через це, зрозуміло, зрив економічних заходів німецьких монополістів ставав одним з важливих завдань, поставлених Комуністичною партією перед трудящими в боротьбі проти фашистських окупантів. Ця проблематика заслуговує більшої уваги істориків республіки.

Потребує також ґрунтовнішого наукового дослідження питання про роль робітничого класу в організації партизанської боротьби. Адже на Україні, як і в інших районах країни, тимчасово окупованих гітлерівськими загарбниками, саме робітничий клас на чолі з комуністами був ядром, передовою, найбільш організованою силою всенародного опору ворогові.

На жаль, поки що нема узагальнюючих праць про діяльність інституту комісарів як важливої ланки партійного керівництва партизанським рухом. У зв'язку з різнобєм, який допускається в літературі з приводу кількісного складу учасників народної війни на тимчасово окупованій території України, назріла потреба у створенні документальних довідників про підпільні партійні органи, організації та групи комуністичного підпілля і партизанські формування.

Досі лишається недослідженим питання про діяльність Українського штабу партизанського руху — військово-оперативного органу ЦК КП(б)У, без чого не можна вичерпно розкрити керівної ролі партії в розгортанні всенародного руху проти іноземних загарбників.

Нині в республіці склалися досить стійкі кадри істориків, які спеціалізуються на вивченні питань діяльності партійного підпілля і партизанського руху. Це, на нашу думку, створило передумови для підготовки фундаментальної колективної праці з історії боротьби радянських людей в тилу ворога на території України. У цій праці можна буде більш ґрунтовно і всебічно розкрити вирішальну роль партійного керівництва партизанським рухом у роки Великої Вітчизняної війни.

Однією з характерних рис радянського партизанського руху був інтернаціоналізм. І це цілком закономірно, бо провідною силою в боротьбі проти фашистських поневолювачів виступали комуністи, на прапорі яких написано: «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!» У партизанському русі в роки Великої Вітчизняної війни яскраво відбилися дружба і братерство народів СРСР.

Партизанські формування, підпільні організації, що діяли на окупованій території України, за своїм складом були воістину інтернаціональними. В рядах партизанів боролися з ворогом представники понад 60 націй, національностей і народностей Радянського Союзу. За національним складом у партизанських формуваннях українці становили 59%, росіяни — 21,2%, білоруси — 6,6, представники інших національностей СРСР — 9%. Інтернаціональний характер партизансько-

³¹ А. А. Гречко. Вооруженные Силы Советского государства, М., 1974, стор. 151.

го руху на Україні дістав певне відображення у статтях³², проте й досі на цю тему не опубліковано жодного узагальнюючого дослідження. Настав час зробити також дальший крок у висвітленні інтернаціонального характеру радянського партизанського руху. Позитивну роль в цьому відіграла б підготовка праці про співдружність і взаємодію партизанів України, Білорусії і суміжних областей Російської Федерації.

У виданій за останні роки літературі переконливо показані роль Комуністичної партії в організації боротьби радянських патріотів на тимчасово окупованій гітлерівцями території і керівництво нею, розкрито основні напрями діяльності партії, її форми і методи, завдяки яким ця боротьба стала всенародною. Як відомо, заклики і рішення ленінської партії, її практична діяльність знаходили найширший відгук, повну підтримку серед населення окупованих областей і ставали своєрідною грізною зброєю у боротьбі з німецькими загарбниками. Ця тема розкрита досить широко. Але в працях наших дослідників ще слабо висвітлюється такий надзвичайно важливий аспект, як ідейна, духовна, моральна підготовленість радянських людей до двобою з фашизмом. Про це пишуть без глибоких узагальнень і висновків.

Чекає на своїх дослідників і проблема критики буржуазних фальсифікацій соціальної природи, характеру, масштабності й результативності партизанського руху на окупованій радянській території, ролі Комуністичної партії по керівництву боротьбою радянських людей у тилу ворога.

Всі основні аспекти всесвітньо-історичного значення перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні, які зумовили дальший соціальний розвиток світу, вирішальної ролі Союзу РСР в завершенні другої світової війни і розгромі фашизму, закономірності нашої перемоги, підсумки й уроки минулої війни досить ґрунтовно розкриваються у працях, присвячених 30-річчю Великої Перемоги³³. Дальше всебічне вивчення і висвітлення подвигу нашого народу у Великій Вітчизняній війні лишається одним з актуальних завдань суспільствознавців.

³² Й. В. Лоханський. Співдружність російських, українських і білоруських партизанів у зоні Брянських лісів і українсько-білоруського Полісся (1941—1942 рр.). — «УІЖ», 1973, № 6; В. А. Чумака. Інтернаціоналісти-антифашисти в народній боротьбі на Україні в роки Великої Вітчизняної війни. — «УІЖ», 1973, № 5; І. М. Бречак. З історії співдружності народів СРСР у боротьбі проти фашистських окупантів. — «УІЖ», 1975, № 3.

³³ А. Г. Шевелєв. Всесвітньо-історичне значення Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні. — «Комуніст України», 1975, № 5; В. С. Белоус, Д. Д. Пиха. Всесвітньо-історичне значення Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні, К., 1975; В. И. Голуб. Всемирно-историческое значение Победы советского народа в Великой Отечественной войне 1941—1945 годов, К., 1975; А. П. Кутузов. Всемирно-историческое значение Победы Советского Союза в Великой Отечественной войне, К., 1975.

В. Н. Нем'ятий

ИССЛЕДОВАНИЕ ИСТОРИИ УКРАИНСКОЙ ССР ПЕРИОДА ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ

Резюме

В статье подводятся краткие итоги изучения проблем истории УССР периода Великой Отечественной войны Советского Союза между XXIV и XXV съездами КПСС, намечаются наиболее актуальные вопросы дальнейшего изучения и освещения данной проблемы.

Повідомлення

З досвіду видання «Історії міст і сіл Української РСР»

ПИТАННЯ ІСТОРІЇ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ НА СТОРІНКАХ ВИДАННЯ

М. О. БУЦЬКО (Київ)

У 1974 р. завершено роботу над фундаментальним 26-томним виданням «Історія міст і сіл Української РСР»¹. Вихід у світ цієї праці — значне явище у науковому і культурному житті республіки, воно є першим у радянській історіографії капітальним дослідженням історії міст і сіл у масштабах цілої республіки. До участі у його створенні було залучено близько ста тисяч чоловік, обсяг його дорівнює 2 500 друкованих аркушів.

Видання відзначається великою інформативністю і джерелознавчою цінністю. В ньому подані короткі історії понад 380 міст республіки, близько 1 500 великих сіл, згадується до 120 тис. прізвищ.

Автори вказаного видання торкаються багатьох аспектів історії України. У даній публікації робиться спроба проаналізувати питання історії Великої Вітчизняної війни на сторінках 26-ти томів «Історії міст і сіл Української РСР».

Висвітлення минулого українського народу в плані історії міст і сіл дало можливість через конкретний фактичний матеріал розкрити всенародний характер боротьби народів СРСР проти німецько-фашистських загарбників, керівну роль Комуністичної партії в організації перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні. В них показано діяльність комуністичного підпілля, партизанських формувань та багатотисячної армії радянських патріотів, що вели боротьбу з фашистськими загарбниками на тимчасово окупованій території.

Численні дані, наведені у книгах, дають яскраву уяву про патріотизм народів нашої країни, їх дружбу, безмежну любов і відданість Радянській Батьківщині, ленінській партії, збагачують наші знання

¹ Історія міст і сіл Української РСР. В 26-ти томах, К., Головна редакція Української Радянської Енциклопедії, 1967—1974. Вінницька область, К., 1972; Волинська область, К., 1970; Дніпропетровська область, К., 1969; Донецька область, К., 1970; Житомирська область, К., 1973; Закарпатська область, К., 1969; Запорізька область, К., 1970; Івано-Франківська область, К., 1971; Київ, К., 1968; Київська область, К., 1971; Кіровоградська область, К., 1972; Кримська область, К., 1974; Луганська область, К., 1968; Львівська область, К., 1968; Миколаївська область, К., 1971; Одеська область, К., 1969; Полтавська область, К., 1967; Ровенська область, К., 1973; Сумська область, К., 1973; Тернопільська область, К., 1973; Харківська область, К., 1967; Херсонська область, К., 1972; Хмельницька область, К., 1971; Черкаська область, К., 1972; Чернівецька область, К., 1969; Чернігівська область, К., 1972.

про вклад у перемогу над ворогом радянського народу, а також дають можливість вирішити питання, які ще не знайшли висвітлення в радянській історіографії. Перш за все необхідно наголосити на багатстві фактичного і документального матеріалу про героїзм і мужність воїнів Радянської Армії в перших боях, які, на жаль, ще не знайшли висвітлення у вітчизняній історичній та історико-партійній літературі.

Наведемо деякі з них.

Відомо, що перший удар прийняли на себе прикордонники, які у винятково тяжких умовах мужньо відбивали атаки ворога. Це, зокрема, бійці 128-го залізничного полку НКВС, що охороняли залізничний міст через р. Буг, воїни прикордонних застав, зокрема воїни 13-ої застави 90-го прикордонного загону під командуванням О. В. Лопатіна, якому посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Герої-прикордонники В. В. Петров та І. І. Пархоменко загинули, захищаючи священні кордони СРСР. Трудящі Волині перейменували село Цуцнів у Петрове, а Видранку — в Пархоменкове².

Бійці 17-ї застави Надвірнянського прикордонного загону, якою командував лейтенант Тихоненко і Коломийської окремої комендатури на чолі з майором Р. І. Філіповим майже тиждень стримували шалений натиск переважаючих сил ворога. Небачену стійкість і мужність виявили воїни Радянської Армії, особливо 5-ї армії під командуванням генерал-майора М. І. Потапова. Бійці 124-ї дивізії цієї армії тримались на одному із напрямів проти переважаючих сил ворога три тижні, а на другому — понад тиждень. За мужність і героїзм воїнам П. Ф. Алябушеву, К. О. Семенченку, Ф. Е. Столярчуку було присвоєно звання Героя Радянського Союзу³. Відзначилися воїни 5-ї армії і на Луцькому напрямку, де розгорнулися запеклі бої. Особливо відзначилися артилеристи 1-ї протитанкової бригади під командуванням генерала К. С. Москаленка, що вели бої спільно з 9-м, 19-м, 22-м механізованими корпусами, 135 стрілецькою дивізією, та іншими військовими частинами. Ці бої затримали просування фашистських армій на схід на 8—10 днів⁴.

Мужньо стримували натиск чисельно переважаючих фашистських військ бійці 6-ї армії під командуванням М. І. Музиченка, що обороняли підступи до Тернополя⁵.

Цікаві матеріали містить том «Львівська область». Тут, зокрема, розповідається про бої під Бродами, в ході яких радянські війська завдали ворогові тяжкої поразки. 25 червня 1941 р. гітлерівці, які намагалися захопити місто, були контратаковані частинами Червоної Армії⁶.

На Буковині ворогу протистояли з'єднання і частини 17-го стрілецького корпусу під командуванням генерал-майора І. В. Галаніна і застави 97-го прикордонного загону під командуванням полковника Ф. А. Крилова. З повітря територію області прикривав 149-й винищувальний полк, яким командував підполковник М. Н. Волков⁷.

Бойові операції на Ровенщині здійснювали воїни 5-ї армії, 8-го, 9-го, 19-го, 22-го механізованих корпусів та інших військових частин і з'єднань Червоної Армії. Ранком 26 червня в районі Луцька, Ровно, Дубна, Брод розгорнулася одна з найбільших танкових битв Великої

² Волинська область, стор. 35.

³ Івано-Франківська область, стор. 34.

⁴ Волинська область, стор. 72.

⁵ Тернопільська область, стор. 50.

⁶ Львівська область, стор. 125.

⁷ Чернівецька область, стор. 41.

Вітчизняної війни. Особливо успішно діяли воїни 43-ї дивізії. У бою під Дубном вони знищили 21 ворожий танк, 2 батареї, 50 автомашин і більше батальйону фашистської піхоти. Удару по ворогу в районі Дубна завдав також 8-й механізований корпус під командуванням генерал-лейтенанта Д. І. Рябишева. 27 і 28 червня запеклі бої з гітлерівцями тривали в районі Ровно-Дубно-Червоноармійська. 9-й механізований корпус під командуванням генерал-майора К. К. Рокоссовського вів запеклі бої в районі Клевани і завдав ворогові відчутних втрат⁸.

На сторінках багатотомника наведено багато яскравих прикладів героїзму радянських воїнів.

Ось деякі з них. Молодший лейтенант Л. Г. Бутелін у поєдинку з гітлерівцями над Галичем протаранив німецький бомбардувальник. Воїни-зенітники підрозділу лейтенанта О. О. Муравйова за перший тиждень війни збили 7 ворожих літаків. За бойові дії відважний командир одержав свою першу урядову нагороду — орден Червоної Зірки. Ордени і медалі одержали також бійці його батареї⁹.

В перший день війни під час нальоту фашистських літаків на Чернівці пілоти ескадрильї капітана І. П. Матицина збили 3 німецькі бомбардувальники. Невмирущою славою вкрили себе зенітники батарей лейтенантів С. М. Чорного та М. В. Самосюка, що охороняли Чернівецький залізничний вузол і мости через р. Прут. Лейтенант М. В. Самосюк збив два ворожі літаки. Навіть пораненим він відмовився евакуюватись з міста¹⁰. Танкіст, Герой Радянського Союзу О. О. Фролов поблизу с. Птичі Дубнівського району таранив німецький танк¹¹.

Багато прикладів масового героїзму воїнів Радянської Армії наводиться і в інших томах. Так, Катерина Зеленко — одна з перших військових льотчиць нашої країни, що брала участь в боях ще з білофінами. За виявлену в них відвагу дівчина була удостоєна ордена Червоного Прапора. Нагороду їй вручив у Кремлі М. І. Калінін. З перших днів Великої Вітчизняної війни комсомолка воювала в складі 135-го бомбардувального полку. Вона здійснила десятки бойових вильотів. 12 вересня 1941 р. біля с. Анастасівки Роменського району Сумської області літак Зеленко оточили сім німецьких «мессерів». Дівчина збила один з них, а другий протаранила. Це єдиний в світі таран, який здійснила жінка. Катерину Зеленко посмертно нагороджено орденом Леніна¹².

Різноманітний фактичний та документальний матеріал міститься у багатотомнику про воєнно-організаторську діяльність партійних організацій республіки в роки Великої Вітчизняної війни. В них йдеться, зокрема, про перебудову на воєнний лад, воєнні і партійні мобілізації, підготовку бойових резервів, будівництво оборонних рубежів, матеріальну і фінансову допомогу трудівників тилу фронту та ін. Необхідно виділити воєнно-організаторську діяльність партійних організацій

⁸ Ровенська область, стор. 44.

⁹ Івано-Франківська область, стор. 34, 68.

¹⁰ Чернівецька область, стор. 83.

¹¹ Ровенська область, стор. 44.

¹² У с. Анастасівці, де поховано героїню, свято бережуть її пам'ять. У школі створено музей мужньої льотчиці, тут зберігаються уламки її літака. А нещодавно Міжнародний планетний центр, що міститься в США, затвердив назви кількох планет, відкритих в останні роки вченими Кримської астрофізичної обсерваторії Академії наук СРСР. Одну з них на відзначення 30-річчя Великої Перемоги названо «Катюшею» — на честь безстрашної льотчиці. — Див. «Радянська Україна», 17 травня 1976 р.

західних областей України, робота яких найменше досліджена в радянській історіографії.

Наведені в багатотомній праці документи, спогади колишніх працівників обласних та районних партійних комітетів, безпосередніх учасників подій на західноукраїнських землях, спростовують твердження, які побутують ще у деяких працях, що начебто партійні комітети цих областей, органи Радянської влади не зуміли в складній обстановці вирішити жодного питання, пов'язаного з поданням допомоги Червоній Армії в перших боях з ворогом, що проходили на їх території, евакуації населення в глибокий тил, збереження народного добра та ін.

В томах, присвячених західним областям республіки, наведено цінний фактичний і документальний матеріал про те, як у важкій і складній обстановці з перших днів війни місцеві партійні і радянські органи забезпечували здійснення мобілізаційного плану в умовах воєнного часу, проводили партійно-комсомольські мобілізації, створювали винищувальні батальйони, а в окремих районах і народне ополчення, які боролися з ворожими диверсантами, а коли було потрібно, то разом з частинами Радянської Армії вели бої з ворогом. Так, Чернівецька обласна партійна організація, радянські органи, профспілкові, комсомольські та інші громадські організації трудящих допомагали військовим частинам у зміцненні кордонів. Тільки на будівництві оборонних споруд щоденно працювало 15 тис. чол. і використовувалось до 10 тис. підвід. Тисячі патріотів Буковини вступили добровольцями до лав Червоної Армії і пішли на фронт. Крім того, у м. Чернівцях було створено 9 винищувальних рот, 18 взводів і близько 100 груп сприяння винищувальним батальйонам¹³. Під Дубно разом з червоноармійцями у бій з фашистами вступив винищувальний загін, створений з партійного і радянського активу Дубнівського району¹⁴.

В окремих томах наводиться фактичний матеріал про евакуацію промислових підприємств (Чернівці), про вивезення матеріальних цінностей (Чернівці, Ровно), населення (Львів, Тернопіль, Чернівці, Ровно) та ін.¹⁵.

Проведення партійними комітетами цієї важливої роботи знайшло відображення і в інших книгах видання, особливо в томах присвячених Київській, Запорізькій, Дніпропетровській, Херсонській, Сумській областям. Наведемо деякі дані з них.

18 серпня 1941 р. на Україні розпочалась евакуація підприємств чорної та кольорової металургії. Тільки з металургійних підприємств Запоріжжя на 3 жовтня 1941 р. було вивезено 320 тис. вантажів для чого використано 10 тис. залізничних вагонів і платформ. До східних районів країни евакуйовано устаткування машинобудівних заводів Запоріжжя, Мелітополя, Токмака, Бердянська, підприємств місцевої і кооперативної промисловості, техніку МТС з 28 районів області. Крім того, до колгоспів і радгоспів Поволжя і Північного Кавказу було відправлено 156 тис. коней, 275 тис. голів великої рогатої худоби та ін.¹⁶.

Цінний фактичний матеріал про евакуацію підприємств містить книга про міста і села Запорізької області. ДКО визначив по-

¹³ Чернівецька область, стор. 42, 83.

¹⁴ Ровенська область, стор. 44.

¹⁵ Див. Чернівецька область, стор. 41, 42, 83; Львівська область, стор. 33, 79; Ровенська область, стор. 44, 212, 213; Тернопільська область, стор. 49—50.

¹⁶ Запорізька область, стор. 47.

рядок перебазування запорізьких підприємств у глиб країни. Керівництво евакуацією запорізької індустрії за дорученням уряду України особисто здійснював голова РНК УРСР, член Військової Ради Південного фронту Л. Р. Корнієць та обласний і міський комітети партії. 9 тис. енергетиків, металургів, машинобудівників, залізничників під безперервним артилерійським обстрілом вели демонтаж основного обладнання заводів. У вересні із Запоріжжя щодоби вирушали в далеку подорож близько 620 вагонів, а в окремі дні— до 900. Останній ешелон відійшов 3 жовтня 1941 р. Диспетчер Гордієнко під ураганим вогнем фашистів вивів з міста зчіпку, що складалася з 15 паровозів. Начальник станції Запоріжжя — Лівє А. Х. Яланський до останньої хвилини не залишав свого поста, рятуючи заводське майно. Фашисти оточили його і розстріляли. Смертю хоробрих загинув і його заступник Савін.

Із Запоріжжя було вивезено основне устаткування 46 заводів союзного і республіканського підпорядкування та місцевої промисловості¹⁷.

Великий трудовий подвиг здійснили трудящі Дніпропетровщини. Вони евакуювали залізничним транспортом 99 тис. вагонів, з них 20 тис.— з обладнанням промислових підприємств, 4,5 тис.— з металом, 17 тис.— з зерном¹⁸.

У липні 1941 р. Херсонський міськком партії та міськвиконком розпочали евакуацію промислових підприємств міста. З 1 по 13 серпня було евакуйовано устаткування заводу ім. Петровського. На початку серпня, після складного демонтажу апаратів і технологічних установок, закінчилась евакуація Херсонського нафтопереробного заводу. Вирушив на схід також ешелон з устаткуванням і робітниками заводу ім. Комінтерну, швейної фабрики «Більшовичка» та інших підприємств міста¹⁹.

Значні матеріальні цінності евакуювали і трудівники сіл Херсонщини. До братньої Грузії евакуювалось разом з артільним добром багато колгоспників Генічеського району. Група робітників радгоспів Бориславського району на чолі з директором радгоспу В. Ф. Лисенком (пізніше Героєм Соціалістичної Праці) перегнала 2600 голів худоби за Дон, до радгоспу «Пролеткультура» Клетського району²⁰.

До східних областей Російської Федерації, Казахської та Узбецької РСР були евакуйовані всі великі промислові підприємства, МТС, майно і худоба радгоспів та ряду колгоспів Сумської області. На схід виїхало 20 тис. населення²¹.

Досить ґрунтовно відтворена на сторінках багатотомника героїчна оборона міст Києва, Одеси, Севастополя, які зірвали стратегічні плани гітлерівського командування.

Героїчна оборона Києва і Одеси затримала наступ противника в напрямку Харкова і Донбасу до кінця жовтня 1941 р. Тільки на підступах до столиці України було розгромлено 10 відбірних дивізій противника, знищено близько 100 тис. гітлерівських солдатів і офіцерів. Перша танкова група генерала Клейста до кінця серпня втратила на підступах до Києва 50% бойових машин²².

¹⁷ Там же, стор. 91—92.

¹⁸ Дніпропетровська область, стор. 42—43.

¹⁹ Херсонська область, стор. 98.

²⁰ Там же, стор. 50.

²¹ Сумська область, стор. 60, 113.

²² Київ, стор. 402.

Героїчна оборона Києва, Одеси, Севастополя була школою загартування, взірцем героїзму і мужності воїнів Червоної Армії, демонстрацією високого патріотизму радянських людей, їх любові і відданості Радянській Вітчизні і Комуністичній партії. Ці події зробили великий вплив на дальший хід першого періоду війни, і за своїми воєно-політичними результатами, за розмахом дій, героїзмом і самовідданістю, які проявили Червона Армія і цивільне населення, вони по праву стоять поруч з обороною Ленінграда, Москви та інших міст-героїв.

Багато фактів про оборонні бої військ Південно-Західного і Південного фронтів на початку війни, особливо оборонні бої на підступах до Харківського промислового району, наведено в томах «Харківська область», «Полтавська область», «Донецька область», «Луганська область», а також Придніпровського промислового району — «Дніпропетровська область» і «Запорізька область».

Важливим питанням, яке знайшло своє відображення в багатотомнику, є показ битви Радянської Армії за визволення Української РСР від німецько-фашистської окупації.

«Історія міст і сіл Української РСР» є покищо єдиним і унікальним виданням, в якому з такою повнотою і конкретністю сконцентровані дані про те, яка частина чи підрозділ звільняла від ворога той або інший населений пункт України, хто при цьому проявив героїзм і мужність, якими відзначено за це урядовими нагородами. Специфічний характер видання дав можливість зберегти для історії найбільшу кількість імен і подій. Історичні нариси про кожне місто чи село насичені не тільки іменами знатних людей та героїв п'ятирічок, але й учасників битви за ці населені пункти як командирів так і рядових бійців. Про це говорить хоча б такий факт: із 4—6 тисяч імен, що згадуються в кожному томі видання, третина — імена солдатів, офіцерів, генералів Радянської Армії, партизанів та підпільників, що прославилися своїм героїзмом в боротьбі за захист радянської Вітчизни від німецько-фашистських загарбників на Україні. Багато з них до цього часу не були відомі або ж незаслужено забуті. Тут імена як синів і дочок українського народу, так і представників російського та інших народів-братів нашої багатонаціональної країни, представників народів зарубіжних країн, які боролися і віддали своє життя за свободу і щастя трудящих Радянської України. Ці факти ще раз ілюструють і відображають велику силу братерського співробітництва і дружби народів в роки війни.

Незаперечну цінність становить те, що всі описані в багатотомнику «місцеві» факти періоду Великої Вітчизняної війни висвітлюються на фоні і в тісному взаємозв'язку з подіями, що проходили в країні. В зв'язку з цим хочеться відзначити, що описуючи ту чи іншу битву за місто, населений пункт, автори знаходили необхідним вказати яке значення вони мали для вирішення тієї чи іншої операції в цілому.

На сторінках видання згадуються сотні частин, окремих підрозділів, що визволяли міста і села Української РСР. 1082 дивізіям, окремим бригадам, полкам, дивізіонам катерів-тральщиків присвоєно звання визволених міст Української РСР: «Київських», «Харківських», «Полтавських», «Дніпропетровських», «Одеських», «Житомирських», «Чернігівських».

Подібні узагальнення і факти наведені в томах в інших аспектах історії Великої Вітчизняної війни. А це свідчить про прагнення авторського колективу не тільки зробити книги популярними, але і забезпечити їх високий науковий рівень. Це підтверджується наявністю

в багатотомнику надзвичайно цінного фактичного і документального матеріалу, який характеризує розвиток партизанського руху і боротьбу комуністичного підпілля на Україні в роки війни.

Відомо, що ця важлива проблема у вітчизняній історіографії ще до кінця не розв'язана. І однією з головних причин цього є відсутність документів і даних про діяльність багатьох партизанських груп і загонів, підпільних організацій, які виникали і діяли в роки війни самостійно і які не зуміли налагодити зв'язок з керівними центрами партизанського руху. Про діяльність багатьох з них після війни були складені звіти, які потім ввійшли в науковий обіг, але про діяльність тих організацій, які були розгромлені гітлерівцями і всі учасники яких загинули, і до цього часу не все відомо. Багатотомне видання вносить в багатьох випадках ясність в розуміння цієї проблеми.

Ще одна важлива деталь. Оскільки авторами багатьох історичних нарисів про місто чи село були місцеві жителі, які всебічно вивчали події не тільки по архівних документах і монографічних дослідженнях, а й співставляли з свідченнями очевидців, то в багатьох випадках текст нарисів має дані, які взагалі вперше наводяться у нашій історіографії. А в достовірності їх не може бути сумнівів, бо перед друкуванням всі нариси обговорювались і затверджувались на зборах широкої місцевої громадськості. Багато підпільних організацій, партизанських груп і загонів знайшли висвітлення вперше саме в багатотомнику. Зокрема, цінний фактичний матеріал про діяльність підпілля вміщений в томах, присвячених Львівській, Волинській, Житомирській, Миколаївській, Кіровоградській та іншим областям. Їх матеріали в значній мірі розширюють наші знання про подвиг радянських патріотів в тилу ворога, сприяють уточненню кількісного складу партизанів і підпільників, їх вклад в Перемогу.

Всенародний партизанський рух подав велику допомогу Червоній Армії, яка на своїх плечах винесла основний тягар боротьби проти німецько-фашистських військ. За період з 1941 по 1944 рік партизани України знищили та вивели з ладу майже півмільйонну армію гітлерівських солдатів і офіцерів, пустили під укіс близько 5 тис. ешелонів з ворожими військами і бойовою технікою, розгромили 467 ворожих гарнізонів, комендатур, штабів, захопили трофеї. Про розмах і силу партизанської боротьби свідчить і той факт, що протягом Великої Вітчизняної війни партизани України вимусили німецьке командування зосередити проти них майже мільйонну армію.

В багатотомнику висвітлена і така важлива проблема, як боротьба трудящих республіки проти гітлерівських економічних планів, в результаті якої окупантам так і не вдалося одержати з України заздалегідь запланованої кількості сталі, вугілля, залізної та марганцевої руд. Про це багатий фактичний матеріал вміщено в томах «Дніпропетровська область», «Донецька область» і «Луганська область».

Надзвичайно різноманітною була й допомога фронту. Так, колгоспники Вінницької області в 1944 р. у фонд Червоної Армії здали 1 млн. пудів хліба, 1,5 млн. пудів картоплі. Трудівники сіл Київщини в 1944 р. внесли у фонд оборони 100 тис. пудів різних продуктів, 39 млн. крб. грошми та 5 млн. крб. облігаціями державних позик. Трудящі Таращанського району зібрали гроші на побудову танкової колони «Таращанський колгоспник», Васильківського району — на авіаескадрилью, на кошти молоді області збудовано танкову колону «Київський комсомолец», а Хмельниччини — «Радянське Поділля». Громила ворога танкова колона «Героїчний Севастополь», побудована на кошти трудящих Криму. За почином комсомольців заводу «Черво-

на зірка» на Кіровоградщині було зібрано 50 млн. крб. для спорудження танкової колони «Кіровоградський комсомолец»²³. А трудящі Миколаївської області побудували на свої кошти танкову колону «Призовник Миколаївщини». Із власних заощаджень трудящі області внесли в фонд оборони понад 30 млн. крб., а також надіслали фронту 3600 тис. пудів хліба, 75 тис. пудів м'яса, близько 2600 тис. літрів молока та багато інших продуктів²⁴.

Ці факти свідчать про любов до рідної Радянської Армії — армії визволительки, армії дружби і братерства народів Радянського Союзу.

Яскраво і переконливо розкривають автори видання вирішальну роль ленінської дружби народів СРСР в роки Великої Вітчизняної війни. В нарисах розповідається про героїчні подвиги представників всіх радянських народів в боях за визволення української землі.

Значне місце у томах відведено показу безкорисної допомоги Радянській Україні від братніх республік у відбудові народного господарства. Понад 70 заводів міста-героя Ленінграда взяло участь у технічному оснащенні Донецького басейну. В 29 областях і краях Радянського Союзу молодь 112 промислових підприємств виконувала замовлення для Донбасу. 37 промислових підприємств Москви надіслали верстати, інструменти й обладнання заводам Придніпров'я, Криворіжжя, Донбасу. По 40 залізничних магістралях країни з Москви, Свердловська, Магнітогорська та багатьох інших міст рухались для столиці республіки ешелони з обладнанням і будівельними матеріалами.

Вагомим внеском у ліквідацію наслідків війни і німецько-фашистської окупації був вклад воїнів чотирьох Українських і I-го Білоруського фронтів, Чорноморського військово-морського флоту та Дунайської військової флотилії. В томах «Одеська область», «Миколаївська область», «Чернігівська область», «Київська область» та інших наведено конкретний фактичний матеріал про матеріальну і фінансову допомогу воїнів Радянської Армії у відбудові народного господарства Української РСР.

Характеризуючи воєнні аспекти багатотомника, не можна не зупинитись на ілюстративному матеріалі (фото, схеми, діаграми та ін.), який відображає найважливіші події війни і цим самим в значній мірі доповнює розповідь про безсмертний подвиг партії і народу в битві з фашизмом.

Видання «Історія міст і сіл Української РСР» є своєрідним звітом історичної громадськості нашої республіки, у якому кваліфіковано описано не лише глибини історії, майже 60-річну діяльність Комуністичної партії і органів Радянської влади республіки по соціально-політичним перетворенням в українських містах і селах, але показано величний подвиг радянського народу і ленінської партії в роки Великої Вітчизняної війни.

«Історія міст і сіл Української РСР» дає яскраві факти для дальшого дослідження подій, багатий фактичний матеріал для комуністичного виховання трудящих в дусі радянського патріотизму, пролетарського інтернаціоналізму на бойових і трудових традиціях ленінської партії і радянського народу.

²³ Вінницька область, стор. 57; Київська область, стор. 59; Хмельницька область, стор. 85; Кримська область, стор. 69; Кіровоградська область, стор. 112.

²⁴ Миколаївська область, стор. 57.

**«ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ УКРАЇНСЬКОЇ РСР» —
ВАГОМИЙ ВКЛАД У ВИВЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ
МІСЦЕВИХ ПАРТІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ
В РОКИ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ**

П. С. КОРИНЕНКО (Одеса)

Характерною рисою сучасної епохи є зростання ролі народних мас — справжніх творців історії у її вивченні й узагальненні. Це проявилось, зокрема, під час видання 26-томної «Історії міст і сіл Української РСР». У її підготовці — підборі матеріалів, обговоренні й написанні нарисів про населені пункти — взяли участь на громадських засадах широкі кола населення, великий загін радянської інтелігенції.

Кожний том видання починається історико-економічним нарисом про область, обласний центр, далі за алфавітом розміщені нариси про районні центри, селища міського типу та села. Ця багатотомна праця написана в загальноісторичному плані, але в ній ґрунтовно, на основі узагальнення нових матеріалів, виявлених, головним чином, в обласних та республіканських партійних і державних архівах, висвітлюється керівна роль місцевих, насамперед обласних і районних, партійних організацій на всіх етапах соціалістичного й комуністичного будівництва, в тому числі в період громадянської війни.

Автори «Історії міст і сіл Української РСР» на широкому фактичному матеріалі показали, з яким ентузіазмом і натхненням трудящі нашої республіки взялися за будівництво нового ладу і за короткий час досягли значних успіхів у боротьбі за піднесення матеріального та культурного рівня життя. Це був приклад, гідний наслідування трудящими інших країн, які ще томилися під гнітом капіталізму. Саме це, за словами В. І. Леніна, не давало «...спокою міжнародним хижакам — імперіалістам, і вони пішли війною на нас, пішли війною на Радянську владу, пішли на владу робітників і селян»¹. Комуністична партія виступила організатором та ідейним натхненником трудящих у боротьбі проти внутрішньої і зовнішньої контрреволюції.

Виходячи із специфічних умов, які склалися на Україні в роки громадянської війни й іноземної інтервенції, тут територіально можна виділити три великі райони. До першого з них належать: Донецька, Ворошиловградська, Дніпропетровська, Запорізька, Харківська, Сумська, Полтавська і Чернігівська області. Внутрішні і зовнішні вороги намагалися будь-що оволодіти цими багатими на корисні копалини районами, які до того ж мали важливе стратегічне значення. Тому й боротьба тут була дуже гострою. В битвах брали участь великі контингенти військ, оснащених значною кількістю бойової техніки. Томи з історії вищеназваних областей містять значний і різноманітний фактичний та документальний матеріал, який свідчить про те, що робітничий клас, комуністи винесли на собі основний тягар боротьби, були організаторами збройної відсічі силам внутрішньої і зовнішньої контрреволюції.

Організаторська робота партійних комітетів великих промислових центрів України в роки громадянської війни вже дістала певне висвітлення в радянській історико-партійній та історичній літературі². Проте автори 26-томника, використовуючи вже відомий, а також залучаючи новий архівний матеріал та інші джерела, багатогранно розкрили ді-

¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 37, стор. 25.

² М. И. Куличенко. Большевики Харьковщины в борьбе за власть Советов. 1918—1920 гг., Харьков, 1968; Н. Г. Гончаренко, В. И. Потапов. В борьбе за власть Советов. 1917—1920 гг., Харьков, 1968; та ін.

яльність Комуністичної партії по організації збройного захисту соціалістичної Вітчизни. Позитивним у багатотомнику є те, що в ньому розкрито роботу губернських, обласних та повітових партійних комітетів, партосередків заводів, рудників, шахт тощо. Цьому сприяла і структура томів, яка передбачала послідовне висвітлення історії обласних центрів, міст та інших населених пунктів.

В роки громадянської війни, особливо в початковий її період, партійні комітети виступили ініціаторами створення збройних загонів, які, по суті, стали першими регулярними військовими частинами Робітничо-Селянської Червоної Армії³. Вони називалися пролетарськими, соціалістичними, комуністичними тощо. Робітники завжди були кістяком, ударною силою цих з'єднань, дуже часто очолювали їх.

Палка любов до соціалістичної Батьківщини і ненависть до ворогів Радянської влади, революційний ентузіазм творили чудеса героїзму. Саме з робітничого середовища вийшли герої громадянської війни К. Є. Ворошилов, О. Я. Пархоменко, Д. П. Рудь та багато інших. Це був об'єктивний процес революційної творчості трудящих мас.

Партійні комітети фабрик і заводів, шахт і рудників безперервно направляли робітників для поповнення рядів Червоної Армії, які проявили масовий героїзм на всіх фронтах громадянської війни. В ряді нарисів про ті промислові пункти, де партійні організації діяли найактивніше, це питання висвітлюється досить детально. Так, автори нарисів Донецької області на прикладі Дружківської партійної організації зуміли показати багатогранну діяльність комуністів в роки громадянської війни. Парторганізація Дружківки направила в ряди Червоної Армії понад 2000 чол. — комуністів і безпартійних. Вони були учасниками боротьби проти заколоту чехословацького корпусу, антирадянських куркульських повстань на Поволжі, воювали на Західному фронті. Розкриття цього аспекту в багатотомній «Історії міст і сіл Української РСР» є цілком закономірним і виправданим, оскільки дає можливість читачам переконатися, як зміцнювався бойовий союз робітників і селян Країни Рад у спільній боротьбі проти ворогів Радянської влади. Сподіваємося, що в майбутньому при висвітленні цього питання дослідникам допоможуть також матеріали спогадів активних учасників громадянської війни, які, на нашу думку, треба використовувати активніше.

Не підлягає сумніву, що в нарисах усіх томів треба приділити значно більше уваги ще недостатньо розробленому в історіографії питанню всебічної допомоги трудящим нашої республіки з боку інших народів Радянської країни і, насамперед, великого російського народу. Цю проблему треба висвітлити глибше, конкретизувати форми, показати масштаби допомоги, більше використавши для цього документальних джерел⁴.

В усіх томах широко показано роботу комуністів по організації більшовицького підпілля і створенню партизансько-повстанських загонів, здійсненню соціалістичних перетворень. В цілому ці питання вже дістали висвітлення в історичній та історико-партійній літературі. Однак автори багатотомника, спираючись на відомі, а також залуча-

³ Історія міст і сіл Української РСР. Луганська область, стор. 130; Запорізька область, стор. 80; Харківська область, стор. 106; Донецька область, стор. 319; та ін.

⁴ Див.: С. П. Аралов. Ленин вел нас к победе, М., 1962, стор. 50; С. М. Драбкин а. Помощь русских рабочих пролетариату Украины в 1918 г. — «Исторический архив», 1955, № 2, стор. 95—105; Коммунистическая партия — вдохновитель и организатор объединительного движения украинского народа за образование СССР (1917—1922). Сборник документов и материалов, М., 1965, стор. 76; та ін.

ючи значну кількість нових документів (переважно місцевого значення), дали дослідникам багатий матеріал для ще недостатньо висвітленої в літературі проблеми ідеологічної роботи Комуністичної партії в роки громадянської війни. Сам по собі цей матеріал цінний тим, що в сукупності він відбиває ідеологічну роботу партії в масах. Поряд з цим у нарисах показано ефективність проведеної комуністами роботи, яка виражалася в зростаючому добровольчестві, готовності робітників, селян, молоді, жінок, усіх трудящих подати Червоній Армії допомогу продовольством, одягом тощо.

В роки тимчасової окупації партійні організації пролетарських центрів очолювали страйкову боротьбу робітничого класу. Цей аспект діяльності Комуністичної партії дістав досить повне висвітлення в томах. Розмах страйкової боротьби, роль комуністів в організованому проведенні страйків особливо детально показані в нарисах про Донецьк, Лозову, Куп'янськ, Синельникове та ін.

Швидкість зміни подій в роки громадянської війни, велика протяжність фронтів, підривні дії куркульських банд перешкоджали повсюдно організувати в централізованому порядку сильну оборону міст і населених пунктів. Тому діяльність частин особливого призначення, які створювалися з цією метою партійними комітетами, Радами, органами ЧК, комітетами незаможних селян, відіграла важливу роль. Своїми героїчними діями вони стримували просування ворога, давали рішучу відсіч куркульським бандам. Цінний матеріал з цих питань міститься в нарисах історії Луганської, Дніпропетровської, Донецької областей⁵. Разом з тим треба відзначити, що, хоч у нарисах історії міст і сіл досить фактичного матеріалу про збройну боротьбу частин особливого призначення та подвиги їх бійців, треба продовжити дослідження цього питання і, насамперед, показати партійний, соціальний і кількісний склад загонів самооборони, допомогу, яку подавало їм місцеве населення, особливо молодь, жінки.

Обласні партійні комітети, комуністи промислових підприємств, рудників, шахт на визволеній від ворога території організовували соціалістичне змагання, суботники, очолювали рух за дальше піднесення продуктивності праці. Так, робітники Боково-Антрацита активно відгукнулися на заклик партії дати «хліб» промисловості і збільшили норми видобутку вугілля на 10%⁶. Завдяки трудовому героїзму робітників Луганський патронний завод після визволення від депікінців був відновлений за дуже короткий строк і вже в травні 1920 р. давав таку ж кількість продукції, як і в 1916 р.⁷

Автори деяких нарисів, насамперед, Дніпропетровської області намагалися конкретизувати питання партійного керівництва боротьбою трудящих селян. В цьому зв'язку великий інтерес викликає цифровий матеріал про створення партійних осередків на селі, участь селянства в тижнях допомоги фронту тощо⁸.

Нариси, присвячені участі комсомольців, молоді в боротьбі з внутрішньою і зовнішньою контрреволюцією, правдиво передають їх ентузіазм, палке бажання допомогти своїм батькам, старшим братам швидше подолати ворогів Радянської влади⁹. Так, під час наступу

⁵ Див.: Історія міст і сіл Української РСР. Луганська область, стор. 422, 564, 851; Донецька область, стор. 399, 577; Дніпропетровська область, стор. 82, 729; та ін.

⁶ Історія міст і сіл Української РСР. Луганська область, стор. 131.

⁷ Там же, стор. 87.

⁸ Історія міст і сіл Української РСР. Дніпропетровська область, стор. 577; Харківська область, стор. 31.

⁹ Історія міст і сіл Української РСР. Донецька область, стор. 281, 320; Запорізька область, стор. 81; Луганська область, стор. 32, 851; та ін.

білополяків у травні 1920 р. майже всі комсомольці Барвінківського повіту Харківської області подали заяви з проханням послати їх добровольцями на польський фронт. Молоді люди, які не пішли в армію, оголосили себе мобілізованими на трудовий фронт¹⁰. Таких прикладів можна навести дуже багато. Це було закономірним явищем у діяльності місцевих комсомольських організацій. І дуже важливо, що воно дістало висвітлення у виданні, доступному для кожного юнака і дівчини республіки. Широке ознайомлення радянської молоді з героїчною історією комсомолу періоду громадянської війни сприяє її вихованню в дусі радянського патріотизму.

Таким чином, у томах з історії міст і сіл Лівобережної України широко, з залученням значної кількості документальних матеріалів показано, що партійні комітети були організаторами й ідейними наставниками трудящих мас у боротьбі проти сил внутрішньої і зовнішньої контрреволюції. Близькість кордонів з Радянською Росією, всебічна підтримка російського народу допомогли швидше подолати ворога. Але, на жаль, у нарисах більшості томів цього району, за винятком Донецької області, не дістало висвітлення керівництво ЦК КП(б)У обласними комітетами партії і робота спеціальних органів Комуністичної партії по організації боротьби трудящих в окремих тимчасово окупованих областях.

Однак, зважаючи на те, що до цього часу ще не видані нариси історії Донецької, Ворошиловградської та Дніпропетровської обласних партійних організацій, вихід у світ томів вищеназваних областей є вагомим вкладом у розвиток історико-партійної науки в республіці. Вони до сьогоднішнього дня є цінним джерелом вивчення історії партійних організацій, незамінним посібником для всіх, хто цікавиться історією рідного краю.

До другого великого територіального району України, де боротьба Комуністичної партії з внутрішньою і зовнішньою контрреволюцією мала специфічні особливості, належать сучасні Київська, Вінницька, Одеська, Кримська, Черкаська, Житомирська, Миколаївська, Херсонська, Кіровоградська і Хмельницька області. Соціально-економічна обстановка у названих областях, близькість кордонів держав, уряди яких вороже ставилися до Радянської влади, створювали в цьому районі сприятливі умови для діяльності буржуазно-націоналістичних сил. Залишки військових буржуазно-націоналістичних формувань, розгромлених на Лівобережжі, намагалися будь-що утриматися в південно-західних районах України, відновити тут свої сили, щоб знову продовжувати боротьбу проти Радянської влади.

Проте більшовицькі організації, трудящі цього краю, спираючись на дедалі зростаючу підтримку робітників визволених районів, а також Петрограда, Москви, як про це свідчать матеріали більшості нарисів, своєю героїчною боротьбою зривали плани української буржуазно-націоналістичної контрреволюції¹¹. І якщо їй все ж таки вдавалося здійснити свої антирадянські замісли, то тільки тому, що допомагали їй у цьому контрреволюційні сили з-за кордону і білогвардійці — з середини країни.

Матеріали нарисів про боротьбу з українською буржуазно-націоналістичною контрреволюцією, які містяться в томах Вінницької, Хмельницької та інших областей, є цінними самі по собі і являють певний науковий інтерес для дослідників, оскільки в працях науково-

¹⁰ Історія міст і сіл Української РСР. Харківська область, стор. 235.

¹¹ Історія міст і сіл Української РСР. Житомирська область, стор. 40, 42; Київська область, стор. 156, 733.

популярного характеру, що вийшли в 60-х роках, висвітлювалася в основному боротьба проти білогвардійців та іноземних воєнних інтервентів. Антинародна суть буржуазно-націоналістичної контрреволюції досліджувалася в них поверхово. В окремих працях лише констатувалося, що під ударами радянських військ вона відкочувалася на Захід. У масового читача могло скластися помилкове уявлення про причину і мету її відходу саме в ці райони, а також про роль більшовицьких організацій південно-західних областей в організації боротьби з нею.

Комуністична партія, подаючи допомогу кадрами, здійснюючи соціалістичні перетворення на селі, проводячи велику роз'яснювальну роботу серед трудящого селянства, в ході боротьби з внутрішньою і зовнішньою контрреволюцією забезпечила військовий і політичний її розгром. В полум'ї громадянської війни зростали й зміцнювалися міські, повітові й сільські парторганізації України. І це відображено в нарисах історії південно-західних областей. Нариси ще більше виграли б, якби в них була розкрита діяльність комуністів, направлених партією на Правобережжя для подання допомоги місцевим партійним організаціям. Матеріали про виконання поставлених перед ними завдань по викриттю і розгрому буржуазно-націоналістичної контрреволюції широко представлені в партійних і державних архівах країни ¹².

У зв'язку з тим, що на Правобережжі переважало селянство, дрібнобуржуазний елемент над пролетарським, особливої гостроти тут набули питання радянського будівництва, зміцнення органів влади, піднесення ролі громадських організацій. Ради, профспілки, комітети незалежних селян, комсомольські організації, політвідділи частин Червоної Армії були першими помічниками партії в проведенні широкої роз'яснювальної й культурно-масової роботи серед селянських мас ¹³. В цілому нариси вищеназваних областей дають багато нового матеріалу для підтвердження наукового висновку радянської історіографії про те, що перемога над внутрішньою і зовнішньою контрреволюцією була досягнута спільними зусиллями всіх трудящих Країни Рад.

До третього району належать західні області України: Закарпатська, Львівська, Волинська, Івано-Франківська, Тернопільська, Чернівецька і Ровенська. Ці області, як відомо, були насильно відторгнуті від України буржуазними державами. Трудящі окупованих районів під керівництвом більшовицьких організацій розгорнули національно-визвольну боротьбу проти поневолювачів. Буржуазно-націоналістична контрреволюція, дістаючи дедалі зростаючу відсіч на Лівобережжі і втрачаючи соціальний ґрунт для здійснення своїх антинародних замислів, намагалася заручитися підтримкою з-за кордону. І якщо вона знаходила собі заступників серед польських панів і румунських бояр, то ніколи не підтримували її трудящі Західної України.

Значний фактичний матеріал, який міститься в нарисах Івано-Франківської, Тернопільської, Ровенської та інших областей, свідчить про те, що революційно-визвольна боротьба трудящих цього краю зливалася воедино з боротьбою трудящих всієї України.

У нарисах томів «Тернопільська область» і «Ровенська область» наводиться важливий матеріал про велику допомогу ЦК КП(б)У трудящим визволених районів у налагодженні нового життя, про ентузі-

¹² Див.: ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17 [ЦК РКП(б)], оп. 4, спр. 37, арк. 5; оп. 60, спр. 11, арк. 1; ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. [ЦК КП(б)У], оп. 3, спр. 40, арк. 29—30, 32; спр. 52, арк. 1—70; спр. 62, арк. 115; спр. 157, арк. 21 та ін.; ЦДАЖР УРСР, ф. 2360 (Всеукраїнськом УРСР), оп. 1, спр. 1, арк. 19, 24.

¹³ Історія міст і сіл Української РСР. Київська область, стор. 733; Чернігівська область, стор. 306; та ін.

азм, з яким робітники й селяни приступили до соціалістичних перетворень¹⁴. І, незважаючи на те, що ці перетворення відбувалися в часі дуже обмеженому, трудящі Західної України переконалися в перевагах Радянської влади і боролися за возз'єднання з Радянською Україною. Велика заслуга в цьому належала місцевим партійним організаціям.

Аналіз багатотомної праці з історії міст і сіл УРСР показує, що автори виконали велику роботу по вивченню боротьби Комуністичної партії з зовнішньою і внутрішньою контрреволюцією, зробили ряд важливих висновків, які випливають із специфіки діяльності обласних партійних організацій, і тим самим внесли вагомий вклад у розвиток історичної науки в республіці. Найбільш вдало питання досліджуваної теми викладені в нарисах історії Харківської, Луганської, Дніпропетровської, Полтавської областей.

Автори окремих нарисів і, насамперед, Ворошиловградської, Донецької областей розкрили роль В. І. Леніна в організації збройної боротьби трудящих мас проти внутрішньої і зовнішньої контрреволюції, його зв'язок з більшовицькими організаціями України. І це — досить позитивне явище. Комунисти, червоноармійці, селяни республіки неодноразово зверталися до В. І. Леніна за порадою, допомогою. Вони посилали до Володимира Ілліча ходоків, писали йому листи, направляли резолюції масових мітингів, зборів, у яких запевняли вождя Комуністичної партії віддати всі сили боротьбі за перемогу над ворогами¹⁵. За останні роки були опубліковані нові документи про керівництво В. І. Леніним боротьбою трудящих України проти внутрішньої і зовнішньої контрреволюції¹⁶. Їх необхідно широко використати при перевиданні багатотомної «Історії міст і сіл Української РСР». Разом всі ці документи дають можливість ширше розкрити керівну роль В. І. Леніна у боротьбі з внутрішньою і зовнішньою контрреволюцією, передають помисли і революційний ентузіазм першого покоління радянських людей і, отже, є невід'ємною частиною історії боротьби трудящих мас України проти ворогів Радянської влади, за соціалізм.

Нариси всіх томів містять значний матеріал про час виникнення партійних організацій, їх чисельність, склад, зростання рядів, у них названо сотні імен комуністів, які очолювали маси в боротьбі проти внутрішніх і зовнішніх ворогів, добре проявили себе в розв'язанні завдань соціалістичного будівництва. Більшість імен комуністів — активних борців за владу Рад, її зміцнення в роки громадянської війни — названі вперше.

Разом з тим слід зазначити, що з поля зору дослідників «Історії міст і сіл Української РСР» випало висвітлення впливів рішень з'їздів КП(б)У, особливо II і III, на посилення активності обласних партійних організацій у мобілізації матеріальних і людських ресурсів для швидкого розгрому внутрішньої контрреволюції та інтервентів. Окремим нарисам властивий схематизм, історичний матеріал про боротьбу трудящих обласних центрів і повітів у деяких випадках повторюється, часто в них відсутні дати важливих подій, питання боротьби трудящих в окремих населених пунктах подані поверхово. Це до деякої міри знижує наукову цінність цього видання.

¹⁴ Історія міст і сіл Української РСР. Ровенська область, стор. 506; Тернопільська область, стор. 586 та ін.

¹⁵ Див.: Трудящиеся Украины В. И. Ленину. Сборник документов, К., 1960; Подлинные человеческие документы, Сталино, 1960; Трудящие Поділля В. І. Леніну. Збірник матеріалів і документів, Вінниця, 1960; та ін.

¹⁶ Див.: В. І. Ленін і український народ. Збірник документів, К., 1970; та ін.

Проте багатотомна колективна праця з «Історії міст і сіл Української РСР» має величезне виховне значення, вона допомагає трудящим республіки краще пізнати і вивчити історію свого краю. У ній яскраво, з зазначенням великої кількості імен (жодне видання, випущене в республіці з історії громадянської війни, не може зрівнятися з 26-томником за кількістю імен учасників боротьби з внутрішньою контрреволюцією та інтервентами) викладено матеріал про боротьбу трудящих України під керівництвом Комуністичної партії проти ворогів Радянської влади. Усі томи цього видання добре ілюстровані, в них є багато фотографій активних учасників боротьби, пам'ятників і обелісків, споруджених трудящими республіки на честь героїв громадянської війни. Іменами борців, що віддали своє життя за Радянську владу в роки громадянської війни, названо міста і села, заводи і фабрики, колгоспи і радгоспи, вулиці і площі. Все це дістало своє відображення у багатотомній «Історії міст і сіл Української РСР».

РОЗВИТОК ІСТОРИЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА НА ПОЛТАВЩИНІ В ХОДІ ПІДГОТОВКИ ВИДАННЯ

А. М. АББАСОВ (Полтава)

Краєзнавство на Полтавщині має давні традиції. Перші праці з історичного краєзнавства Полтавщини з'явилися до революції. Авторами їх були історики буржуазно-ліберального напрямку, такі як В. Я. Ломиковський, Д. М. Бантиш-Каменський, П. І. Бодяньський, І. Ф. Павловський, Л. В. Падалка, В. І. Василенко, В. Л. Модзалевський та ін. Значний вклад у вивчення краю внесла Полтавська вчена архівна комісія (1903—1917 рр.). В 15 випусках її праць зібрано матеріал з історії, археології, етнографії та культури краю.

Справжній розквіт краєзнавства почався після Великої Жовтневої соціалістичної революції. В перші роки Радянської влади на Полтавщині було створено товариство краєзнавців, яке перебувало у віданні Академії наук СРСР і з 1922 р. почало іменуватися «Полтавським науковим товариством». Коло досліджуваних питань було досить широким, краєзнавча робота була тут поставлена чи не найкраще не лише в республіці, а й у цілому в країні¹.

У післявоєнний період, особливо в останній час, полтавські історики і архівісти, з допомогою республіканських і всесоюзних науково-дослідних установ та навчальних закладів здійснили видання ряду археографічних збірок, наукових розвідок, які в рамках місцевого краєзнавства висвітлювали найважливіші події вітчизняної історії². В області сформувався великий загін любителів-краєзнавців.

Таким чином, загальний задовільний стан джерелознавчо-історіографічної бази місцевого краєзнавства і наявність достатньої кількості кадрів істориків (як професіоналів, так і любителів) дали можли-

¹ «Краеведение», 1924, № 4, стор. 461—466; «Краєзнавство», 1928, № 6—10, стор. 93.

² Крестьянское движение в Полтавской и Харьковской губерниях в 1902 году, Харьков, 1961; Революционные события 1905—1907 гг. на Полтавщине, Харьков, 1957; Трудящиеся Полтавщины в борьбе за установление и укрепление Советской власти (1917—1920 гг.), Полтава, 1957; Діяльність партійної організації Полтавщини у відбудовний період, Харків, 1961; Комсомол Полтавщини у відбудовний період, Полтава, 1962; Полтаві — 800 років. 1174—1974, К., 1974; та ін.

вість полтавчанам одним з перших у республіці розпочати підготовку до видання тому «Полтавська область».

23 березня 1964 р. була створена об'єднана обласна редколегія у складі 19 чол. Головним редактором тому був затверджений секретар обкому партії І. Т. Буланій, до складу редколегії ввійшли викладачі вузів, працівники архівних установ, журналісти тощо.

Головна і обласна редколегії тому «Полтавська область» провели велику роботу щодо добору авторів, їх підготовки. Архівне управління при Раді Міністрів республіки і Державна історична бібліотека УРСР взяли на облік близько 200 тис. різноманітних джерел. Створена цими установами довідкова картотека подала велику допомогу авторам. Роль інформаційно-довідкового посібника для авторів нарисів відіграла складена Ф. М. Максименком історико-краєзнавча бібліографія з 1300 назв, опублікована в 1964 р. на сторінках «Науково-інформаційного бюлетеня Архівного управління УРСР». Того ж року працівники Полтавської обласної бібліотеки ім. І. П. Котляревського підготували і видали бібліографічний покажчик найважливіших видань з історії краю, а ще через два роки вийшло в світ доповнення до цього посібника³. Набутий під час роботи над томом досвід дає можливість колективу бібліотеки і нині продовжувати публікацію бібліографічних покажчиків про літературу, яка висвітлює минуле і сучасне Полтавщини⁴. Кожна районна бібліотека також веде систематичний облік історико-краєзнавчих публікацій про населені пункти району.

Співробітники обласного архіву взяли безпосередню участь у підготовці 16 нарисів, склали довідкову картотеку на 15 тис. документів⁵, в республіканських періодичних виданнях опублікували ряд науково-дослідницьких і методичних оглядових статей про документальні матеріали, які висвітлюють різноманітні проблеми історії Полтавщини, головним чином, радянського періоду⁶.

Науково-методичну допомогу авторському колективу області систематично подавали члени Головної редколегії та співробітники відділу історії міст і сіл Інституту історії АН УРСР на чолі з І. С. Слабеевим, які приїздили в Полтаву, на місці подаючи практичну допомогу авторам. Стан роботи над томом був предметом обговорення Головною редколегією на нараді у березні 1965 р.

Водночас створювалися методичні розробки краєзнавчого характеру⁷. Кваліфіковану методичну допомогу авторам 26-томного видан-

³ Історія міст і сіл Полтавщини. Бібліографічний покажчик літератури, Полтава, 1964; Історія міст і сіл Полтавщини. Додаток до рекомендаційного покажчика літератури, Полтава, 1966.

⁴ В. І. Ленін і Полтавщина. Бібліографічний покажчик, Полтава, 1969; Розквітає Полтавщина. Рекомендаційний покажчик літератури, Полтава, 1972; Полтаві — 800. Бібліографічний покажчик літератури, Полтава, 1974.

⁵ «Архіви України», 1966, № 2, стор. 28.

⁶ В. Н. Жук. Друковані джерела з історії Полтавщини. — «Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР», 1965, № 3, стор. 70—74; ії ж. Ще раз про документальні матеріали колгоспів. — «Архіви України», 1965, № 5, стор. 13—20; ії ж. Матеріали партизанських комісій як джерело для вивчення історії боротьби за владу Рад на Полтавщині. — «Історичні джерела та їх використання», вип. III, К., 1968, стор. 83—90.

⁷ О. Парасунько, В. Петренко. Створимо історію міст і сіл. — «Вітчизна», 1965, № 12, стор. 208—212; О. Парасунько, Г. Макаренко. Економічні питання в «Історії міст і сіл Української РСР». — «Економіка Радянської України», 1964, № 5, стор. 103—107; О. А. Парасунько, В. С. Петренко. Основні вимоги до написання історичного нариса про населений пункт. — «Радянська школа», 1965, № 8, стор. 97—102; Л. Макаренко, Ф. Жевахов. Сводная библиографическая картотека по истории городов и сел Украины. — «Советская библиография», 1965, № 4, стор. 46—51.

ня організувала редакція «Українського історичного журналу». На його сторінках систематично друкувалися матеріали з практичними рекомендаціями авторам на місцях, поширювався досвід їх роботи⁸. Республіканські журнали «Народна творчість та етнографія», «Архіви України» також публікували матеріали з цих питань⁹.

Обласні газети «Зоря Полтавщини», «Комсомолец Полтавщини» почали регулярно публікувати історико-краєзнавчі матеріали. Зокрема, лише на підготовчому етапі роботи над томом (1962—1964 рр.) на сторінках «Зорі Полтавщини» було надруковано більше 50 таких статей. Для краєзнавців була навіть створена спеціальна рубрика «Полтавський рушник». Інтенсивна історико-краєзнавча робота дала можливість лише на основі новознайдених джерел підготувати й видати путівники, які в популярній формі розповідали про історію населених пунктів з моменту їх виникнення до наших днів¹⁰, а також присвячені місцевим музеям¹¹.

Робота над томом «Полтавська область» стимулювала дослідження з місцевої топоніміки. Вперше з'явилися спеціальні праці на цю тему¹².

З'явилися також праці краєзнавчого характеру про промислові підприємства Полтавщини¹³. У вигляді окремих брошур і спеціального збірника була створена персоналія передовиків сільського господарства області¹⁴.

На місцях розгорнулася пошуково-дослідницька робота по збиранню спогадів учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції, громадянської і Великої Вітчизняної воєн, соціалістичного й ко-

* І. І. Слин'ко. Використання хронологічних довідок при висвітленні в нарисах з історії міст і сіл подій Великої Вітчизняної війни. — «УІЖ», 1965, № 5, стор. 127—130; А. Л. Перковський. Демографічне джерело для використання в нарисах з історії міст і сіл УРСР. — «УІЖ», 1965, № 6, стор. 106—111; Г. П. Макаренко. Історико-економічна характеристика адміністративних районів Української РСР. — «УІЖ», 1965, № 9, стор. 127—128; Г. П. Кривдин. Добір і використання ілюстрацій в нарисах з історії міст і сіл Української РСР. — «УІЖ», 1966, № 4, стор. 121—122; Р. М. Єсипенко. Висвітлення питань розвитку культури в «Історії міст і сіл Радянської України». — «УІЖ», 1966, № 5, стор. 115—118; Л. В. Олійник. Про висвітлення діяльності партійних організацій в нарисах з історії міст і сіл УРСР. — «УІЖ», 1966, № 3, стор. 124—127; Г. К. Макаренко, І. П. Чепіга. Висвітлення діяльності визначних людей у нарисах з «Історії міст і сіл Української РСР». — «УІЖ», 1966, № 6, стор. 114—118.

⁹ А. С. Черевань. Опішня. — «Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР», 1964, № 6, стор. 74—80; П. П. Ротач. Продовжуючи розмову. — «Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР», 1963, № 2, стор. 87—89; його ж. Опрацювання статті для багатомовного видання про міста і села України. — «Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР», 1964, № 1, стор. 69—75; та ін.

¹⁰ С. О. Данішев та ін. Полтава. Путівник для туристів. Полтава, 1963; О. Ф. Вовк та ін. Село на нашій Полтавщині, Полтава, 1963; В. Н. Жук. Диканька, Харків, 1966; Г. С. Барвінок та ін. Кременчук, Харків, 1966; І. О. Ігнаткін, Л. С. Вайнгорт. Полтава, К., 1966; Великі Сорочинці. Буклет, Харків, 1966. Приїздьте до нас на Полтавщину, Харків, 1966; А. М. Аббасов, А. М. Шамрай. Курорт Миргород, К., 1966; А. М. Аббасов, О. Я. Герасименко. Миргород, Харків, 1967; В. Н. Жук, Г. П. Олексенко. Градизьк, Харків, 1968.

¹¹ Полтавський краєзнавчий музей. Путівник, Харків, 1967; Державний музей історії Полтавської битви, Харків, 1968; Полтавський літературно-меморіальний музей В. Г. Короленка, Харків, 1968.

¹² О. С. Стрижак. Назви річок Полтавщини, К., 1963; К. К. Цілуйко. Топоніміка Полтавщини як джерело історії краю, К., 1965.

¹³ В. М. Приходько. Промисловість Полтавщини і перспективи її розвитку. — «Краєзнавство в школі», вип. 8, К., 1965, стор. 101—108; А. Григоренко. Полтавський Емальхімаш. — «Знання та праця», 1965, № 6, стор. 24—25.

¹⁴ Передовики сільського господарства Полтавщини. 1965. Збірник статей, Харків, 1966; М. Поньмарьов. Микола Шевченко, К., 1966; Ф. М. Коба. Петро Черненко, Харків, 1966; О. С. Юрсенко. Дмитро Тендітник, Харків, 1966.

муністичного будівництва. Так, члени Миргородського краєзнавчого гуртка встановили зв'язок з активним учасником жовтневих боїв І. М. Бабичем, автором спогадів про революційні події на Миргородщині¹⁵. За його розповідями були відновлені події буремних днів громадянської війни і встановлення Радянської влади в країні¹⁶.

Розшукали миргородські краєзнавці і першого керівника партійної організації району П. Ф. Нечеса — колишнього моряка Чорноморського флоту, учасника штурму Зимового палацу, а також секретаря першої комсомольської організації Миргорода О. Г. Пирогова (записали його спогади, підготували нарис про історію місцевої комсомольської організації)¹⁷. Під час пошуків архіву І. А. Зубковського — засновника миргородського курорту, земського лікаря — були знайдені цікаві документи про його брата, відомого революціонера-народника О. А. Зубковського, а також про першого пропагандиста марксизму на Миргородщині, революціонера І. Ф. Фесенка¹⁸.

Краєзнавці Миргорода виступили також ініціаторами створення багатьох меморіалів краю. Зокрема, за їх допомогою були відкриті літературно-меморіальний музей відомого грузинського поета Д. Гурамішвілі, меморіальні дошки про перебування в місті відомого українського поета революціонера-демократа Т. Г. Шевченка, художника О. Г. Сластіона,obelіск на батьківщині кобзаря М. С. Кравченка у Великих Сорочинцях, пам'ятники першим комсомольцям району та воїнам, які віддали своє життя за визволення міста від німецько-фашистських загарбників.

Цікаві знахідки здобули й інші дослідники Полтавщини. Так, краєзнавець В. В. Хурса з райцентру Шишаки зібрав матеріал про Володимира Яковенка, відомого лікаря, та його брата, письменника-демократа Валентина Яковенка¹⁹. Журналіст з Лубнів В. С. Ванцак дослідив життєвий шлях Катерини Скаржинської — засновниці першого на Полтавщині краєзнавчого музею²⁰. Працівник Полтавського художнього музею К. Г. Скалацький в Великих Сорочинцях та Шишаках знайшов картини відомого художника В. Л. Боровиковського, а також кілька старовинних лубочних картин «Козак-Мамай». Краєзнавець Г. П. Олександренко, співавтор нарисів «Градизьк», допоміг юним слідопитам організувати листування з людьми, які зустрічалися з В. І. Леніним, а також з учасниками громадянської і Великої Вітчизняної воєн. В Градизькій середній школі було створено краєзнавчий музей.

Повчальним є досвід роботи червоних слідопитів однієї з шкіл Глобинська. Під керівництвом вчительки М. І. Малько учні збирали спогади комуністів, старожилів міста, ветеранів праці. Вони встановили і занесли до «Книги Вічної Слави» імена тих, хто загинув за Радянську Батьківщину в роки Великої Вітчизняної війни.

В результаті великої пошукової роботи багато цікавих подробиць про життя Героя Радянського Союзу І. І. Даценка дізналися піонери і школярі с. Чернечий Яр Диканського району. Вони встановили, що їх земляк Даценко був одним з кращих льотчиків у своїй авіачастині, загинув смертю героя, визволяючи Україну. Червоні слідопити почали листуватися з воїнами частини, де служив Даценко. Після вій-

¹⁵ «УІЖ», 1959, № 1, стор. 131—135.

¹⁶ «Прапор перемоги» (Миргород), 2 березня 1967 р.; 28 жовтня 1967 р.

¹⁷ «Прапор перемоги», 24 жовтня 1968 р.

¹⁸ «Україна», 1967, № 33, стор. 24; «УІЖ», 1965, № 4, стор. 23—28.

¹⁹ «Комсомолец Полтавщини», 4 листопада 1969 р.

²⁰ «Зоря Полтавщини», 18 серпня 1968 р.

ни тут засновано вимпел його імені, який присуджувався кращому екіпажу. Напередодні 20-річчя перемоги в Великій Вітчизняній війні цей вимпел був переданий на вічне зберігання будівельникам Волгограда. Передовики соціалістичного змагання, кращі будівельники міста борються за право володіти ним ²¹.

У ході пошуків під девізом «Ніхто не забутий, ніщо не забуто» полтавські червоні слідопити розшукали і зустрілися з своїми земляками — Героями Радянського Союзу О. С. Петушковим, Ф. О. Василенком, Є. Д. Парахіним, П. А. Юрченком, А. Є. Харитоновим та ін.

До 20-річчя перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні краєзнавці Полтавщини опублікували чимало праць. Зокрема, заслуговує на увагу книга П. Є. Ємця та О. П. Самойленка ²². В ній детально розповідається про діяльність підпільного обкому партії. У статті члена обласної редколегії тому «Полтавська область» І. Ю. Легенького подано інформацію про документи і матеріали, які висвітлюють участь радянських громадян в Русі Опору за кордоном ²³. У книжці Є. С. Кобитева розповідається про трагедію в'язнів одного з таборів смерті, створених фашистами на Полтавщині ²⁴. Автор книжки художник Є. С. Кобитев у 1943 р. утік з цього табору, воював з фашистами і в складі радянських військ дійшов до Берліна. Після війни він знову побував на Україні, а в 1960 р. пішки пройшов тим же маршрутом, по якому його гнали полоненим у 1941 р. 1964 р. в Хоролі була організована виставка його картин, які викривали злодіяння фашистів у концтаборі «Хорольська яма» ²⁵.

Краєзнавці Полтавщини виступили ініціаторами масового створення в республіці історико-краєзнавчих музеїв. Перший такий народний музей було відкрито 1949 р. в с. Вовчик Лубенського району. В 1952 р. прийняли відвідувачів ще 2 музеї (с. Плішивець і Веприк Гадяцького району) ²⁶. Особливо широко розгорнулася робота краєзнавців у цьому напрямі в період підготовки тому «Полтавська область». Вивчивши роботу кращих музеїв, обком партії прийняв рішення поширювати їх досвід по вихованню молоді в дусі патріотизму серед усіх первинних партійних організацій області ²⁷. Наприкінці 1966 р. на Полтавщині вже функціонувало 412 народних історико-краєзнавчих музеїв в селах і 12 — на промислових підприємствах ²⁸. Діяльність народних музеїв Полтавщини, які стали справжньою школою виховання патріотизму у радянських людей, була узагальнена в книжці відповідального редактора тому «Полтавська область» І. Т. Буланого ²⁹.

У цей період помітно зріс інтерес до пам'ятників історії, археології та культури. Новостворена республіканська громадська організація — Українське товариство охорони пам'ятників історії та культури — розгорнула велику історико-краєзнавчу роботу, зокрема на Полтавщині, де було взято на облік понад 800 пам'ятників і пам'ятних місць ³⁰.

²¹ «Строитель Волгограда», 8 червня 1966 р.

²² П. Є. Ємець, О. П. Самойленко. Полтавщина в роки Великої Вітчизняної війни, Харків, 1965.

²³ «Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР», 1964, № 1, стор. 34—36.

²⁴ Е. С. Кобитев. Хорольская яма, Красноярск, 1965.

²⁵ «Ленинское знамя», 17 лютого 1965 р.

²⁶ «Архіви України», 1971, № 5, стор. 16.

²⁷ Історія міст і сіл Української РСР. Полтавська область, К., 1967, стор. 920.

²⁸ Нариси історії Полтавської обласної партійної організації, Харків, 1970, стор. 430.

²⁹ І. Т. Буланій. Виховання радянського патріотизму, Харків, 1969.

³⁰ «Зоря Полтавщини», 30 січня 1969 р.

50-річчя Великого Жовтня для полтавських істориків-краєзнавців було особливо знаменним: вийшов у світ том «Полтавська область». Книга, обсягом майже 110 друкованих аркушів, складалася з 57 нарисів, 26 довідок економічного характеру й 348 довідок про села — центри сільських Рад. В томі було вміщено 600 ілюстрацій і 26 карт. Основна мета дослідження — показати історичний шлях розвитку Полтавщини з найдавніших часів і до сьогодення, процес корінних соціалістичних перетворень, здійснених під керівництвом Комуністичної партії. В центрі книги — образ радянської людини — трудівника, воїна, патріота, інтернаціоналіста. Після виходу тому в світ всі документи обласної редколегії були оформлені в окремий фонд обласного державного архіву (близько 850 справ і майже 70 папок з фотоілюстраціями)³¹. Працівники Харківської державної бібліотеки ім. В. В. Короленка систематизували всю літературу, яка вийшла за роки Радянської влади, і опублікували бібліографічний покажчик літератури по трьох областях, в тому числі Полтавській³².

Наступні визначні дати в житті нашої країни — 100-річчя з дня народження В. І. Леніна і 50-річчя утворення СРСР — полтавські краєзнавці зустрічали новими успіхами. Зокрема, до 100-річного ювілею В. І. Леніна вони підготували збірник «З Леніним у серці»³³. В ньому розповідається про соціально-політичні перетворення в області за роки Радянської влади, про кращих людей краю. Були видані також нариси історії обласної партійної організації³⁴. Вийшла в світ монографія, присвячена боротьбі за встановлення Радянської влади на Полтавщині³⁵.

Чимало авторів і після закінчення роботи над томом «Полтавська область» продовжують вивчати історію населених пунктів³⁶. З'являються нові путівники по музеях³⁷, праці з історії фабрик і заводів області³⁸, про полум'яних революціонерів ленінської більшовицької гвардії³⁹, діяльність комуністичного підпілля в реки Великої Вітчизняної війни⁴⁰.

Серія науково-популярних праць з історії Полтави⁴¹, про діячів культури, які жили і творили на Полтавщині⁴², збірник документів і

³¹ В. Н. Жук. Упорядкування документальних матеріалів Полтавської обласної редколегії «Історії міст і сіл УРСР». — «Архіви України», 1969, № 6, стор. 53—57.

³² Харківщина. Полтавщина. Сумщина. Бібліографічний покажчик, Харків, 1968.

³³ З Леніним у серці. Збірник, Харків, 1970.

³⁴ Нариси історії Полтавської обласної партійної організації, Харків, 1970.

³⁵ О. О. Данишев. Великий Жовтень на Полтавщині (1917 — березень 1918 р.), Харків, 1969.

³⁶ М. М. Хвиль, П. П. Зима. Хорол, Харків, 1969; В. Н. Жук. Нові Санжари, Харків, 1970.

³⁷ Полтавщина. Короткий путівник, Харків, 1969; Полтавський літературно-меморіальний музей Панаса Мирного, Харків, 1969; Полтавський літературно-меморіальний музей І. П. Котляревського, Харків, 1969; Полтавський краєведческий музей. Буклет, К., 1970; Полтавський художній музей (1919—1969), К., 1970; Мануйловський літературно-меморіальний музей А. М. Горького. Путеводитель, Харьков, 1970; та ін.

³⁸ Л. И. Евселевский и др. Крюковский вагоностроительный. Очерки истории завода, Харьков, 1967; його ж. Кременчугский завод дорожных машин. Очерки, Харьков, 1970.

³⁹ Т. Кольяк. Степан Кузьмич Луценко, Харьков, 1970; В. І. Мартусь. Панас Михайлович Жарко, Харків, 1970.

⁴⁰ В. Котляр. В. Христин. Полтавці не здаються, К., 1970.

⁴¹ І. Н. Гальчук. Полтаві — 800 років, К., 1974; його ж. Доброго ранку, Полтаво!, Харків, 1974; Пам'ятники і архітектура Полтави, К., 1974.

⁴² Миргородський музей Давида Гурамішвілі, К., 1973; А. М. Аббасов. Опасас Сластьон, К., 1974.

матеріалів, підготовлений членами обласної редколегії тому «Полтавська область»,—були видані до 800-річчя Полтави⁴³.

Напередодні 30-річчя перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні історико-краєзнавча література поповнилася новими виданнями, які далі розкривають подвиг полтавчан у боротьбі проти німецько-фашистських загарбників⁴⁴.

Історичне краєзнавство Полтавщини продовжує розвиватися разом з усім радянським краєзнавством і його складовою частиною—краєзнавством Української РСР, прагне бути на рівні завдань, що їх ставить Комуністична партія перед радянським народом.

У Звітній доповіді XXV з'їздові КПРС підкреслювалося, що головна увага партійних організацій в ідейно-виховній роботі має бути звернута на утвердження в свідомості трудящих, насамперед молодого покоління, «...ідей радянського патріотизму і соціалістичного інтернаціоналізму, гордості за Країну Рад, за нашу Батьківщину, готовності стати на захист завоювань соціалізму»⁴⁵. У формуванні цих якостей велику допомогу партії і далі подаватиме радянське історичне краєзнавство.

⁴³ Полтаві — 800 років. 1174—1974. Збірник документів і матеріалів, К., 1974.

⁴⁴ На рубежах вогненних років, Харків, 1975; И. А. Сомчук, П. Г. Скачко. Атакуют десантники, М., 1975; В. Сергийчук. Микола Духов, К., 1975.

⁴⁵ Л. І. Брежнев. Звіт Центрального Комітету КПРС і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики, К., 1976, стор. 90.

* * *

З ІСТОРІЇ ДІЯЛЬНОСТІ КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ ПО ВИКОРИСТАННЮ СТАРИХ ВІЙСЬКОВИХ СПЕЦІАЛІСТІВ У ЧЕРВОНІЙ АРМІЇ В ПЕРІОД ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ

С. П. МІХЄЄВ (Миколаїв)

Однією з головних і надзвичайно складних політичних проблем, яка постала перед партією більшовиків після Великої Жовтневої соціалістичної революції було залучення на бік Радянської влади буржуазної інтелігенції, в тому числі військових спеціалістів. В. І. Ленін з цього приводу писав: «Ми не можемо будувати владу, якщо така спадщина капіталістичної культури, як інтелігенція, не буде використана»¹.

Питання про перехід старої інтелігенції на бік пролетаріату в історичній літературі широко висвітлене. В перших працях відомих радянських воєначальників, присвячених громадянській війні, дістали відображення бойові дії частин Червоної Армії у різні періоди громадянської війни і участь військових спеціалістів². Багато питань розглядуваної проблеми висвітлено в узагальнюючих працях історії громадянської війни, які вийшли у 20-і роки³. Політика Комуністичної партії щодо старої військової інтелігенції, характеристика шляхів переходу її на бік пролетаріату показані у працях багатьох радянських

¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 37, стор. 213.

² А. И. Егоров. Львов—Варшава. 1920 г., М.—Л., 1929; Е. И. Ковтюх. От Кубани до Волги и обратно, М., 1926; С. А. Меженинов. Начало борьбы с белополяками на Украине, М., 1926; М. Н. Тухачевский. Избранные произведения, т. 1—2, М., 1964.

³ Гражданская война. Боевые действия на морях, речных и озерных системах, т. 2, Л., 1926; Гражданская война 1918—1921 гг. Под редакцией М. Н. Тухачевского, А. С. Бубнова, С. С. Каменева, Р. П. Эйдемана, тт. 1—3, М.—Л., 1928—1930

істориків⁴. Недостатньо ще вивчено питання про діяльність більшовиків України по приверненню інтелігенції в період громадянської війни на бік Радянської влади. У даному повідомленні зроблена спроба заповнити цю прогалину.

З загостренням громадянської війни і посиленням воєнної інтервенції завдання організації оборони країни, будівництво Червоної Армії і керівництво бойовими операціями набуло першорядного значення. Від того, наскільки успішно справиться Комуністична партія з цим завданням, залежала доля першої в світі соціалістичної держави. «Всяка революція тільки тоді чого-небудь варта, коли вона вміє захищатися...», — вчив В. І. Ленін⁵.

При розв'язанні цього завдання партія зіткнулася з серйозними проблемами. Однією з головних була нестача командних кадрів, які знають військову справу. Такі кадри в країні були. Це були офіцери, генерали і адмірали старої армії і флоту, учасники першої світової війни. Після Жовтня невелика частина офіцерів зразу ж перейшла на бік Радянської влади. Серед них були і підполковник старої армії член Комуністичної партії з 1917 р. Н. Г. Крапив'янський. З грудня 1917 р. він командував корпусом, а з березня 1918 р. — начальник штабу 2-ї Української Радянської Армії, в серпні очолив партизанський рух проти кайзерівських військ на Чернігівщині. О. В. Немітц — капітан 2-го рангу в дореволюційному флоті також перейшов на бік Радянської влади, був начальником дивізії Чорноморського флоту, з 1919 р. — командуючий морськими силами Чорного моря. У серпні 1919 р. разом з Й. Е. Якіром і Я. Б. Гамарником керував проривом Південної групи військ 12-ої Армії з району Одеси на Житомир, за що був нагороджений орденом Червоного Прапора. Підполковник старої армії, член КПРС з липня 1918 р. О. І. Егоров з липня 1919 р. командував 14-ою армією на Київському напрямі, в жовтні — командуючий Південним фронтом, керував розгромом армії Денікіна. З січня по грудень 1920 р. — командуючий військами Південно-Західного фронту. Полковник старої армії В. М. Шапошников у Червоній Армії з 1918 р. У 1919 р. служив під началом наркома військово-морських справ України М. І. Подвойського, будучи першим помічником начальника його штабу⁶. Значна частина офіцерів зайняла так звану «ней-

⁴ А. В. Винокуров. Проблема использования военных специалистов в Красной Армии (1917—1920 гг.) — Из истории борьбы Коммунистической партии за победу буржуазно-демократической и социалистической революции и построение социализма в СССР, М., 1968; В. М. Власенко. Коммунистическая партия Украины в период борьбы против деникинщины. (Май 1919 — март 1920 гг.), К., 1963; И. И. Власов. В. И. Ленин и строительство Красной Армии, М., 1963; А. Ф. Данилевский. В. И. Ленин и вопросы военного строительства на VIII съезде РКП(б), М., 1964; А. М. Иовлев. Разработка и осуществление ленинской политики в отношении специалистов старой армии (1917—1920 гг.) — «Вопросы истории КПСС», 1968, № 4; И. Колесниченко. К вопросу о конфликте и Реввоенсовете Южного фронта (сентябрь — октябрь, 1918 г.) — «Военно-исторический журнал», 1962, № 2; Ю. И. Кораблев. В. И. Ленин о создании Красной Армии, М., 1970; Л. Спирин. В. И. Ленин о создании советских командных кадров. — «Военно-исторический журнал», 1965, № 4; И. З. Хозанов. Борьба партии за привлечение военных специалистов. (1918—1920 гг.) — «Вестник Ленинградского университета». Вып. 1, серия «История языка и литературы», 1971, № 2; С. А. Федюкин. Советская власть и буржуазные специалисты, М., 1965, его же. Об использовании военных специалистов в Красной Армии. — «Военно-исторический журнал», 1962, № 6 та ін.

⁵ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 37, стор. 116.

⁶ Сборник воспоминаний старых большевиков, М., 1958, стор. 23; Советская историческая энциклопедия, т. 10, М., 1967, стор. 115; А. Ненароков. Верность долгу, М., 1973, стор. 54—66; М. В. Захаров. Ученый и воин, М., 1974, стор. 43—44.

тральну» позицію, немало з них, особливо з командного складу старої армії, відкрито перейшло на бік контрреволюції.

В. І. Ленін поставив перед партією і Радянською державою завдання про залучення до будівництва Червоної Армії буржуазних спеціалістів. Мова йшла не тільки про «нейтралів», які зайняли вибірково позицію, але й про ту частину офіцерів, які вагалися і перебували в таборі контрреволюції.

Вже з перших днів вторгнення німців, у лютому 1918 р., за ініціативою В. І. Леніна до організації оборони Радянської республіки були залучені старі військові спеціалісти. Так, на об'єднаному засіданні Центральних Комітетів більшовиків і лівих есерів 19 лютого 1918 р. обговорювалося питання про організацію відсічі німецьким військам, на якому були відомі генерали Новицький і Черемисов⁷, 21 лютого на засідання Ради Народних Комісарів були запрошені генерали Новицький, Борисов, Балтійський і Верцинський⁸. 21 березня 1918 р. за вказівкою В. І. Леніна Вища Військова Рада видала наказ про скасування виборного начала в армії⁹. Це було дуже важливо, бо створювалися сприятливі умови доступу в її ряди колишніх офіцерів і генералів.

У зв'язку з переходом до загального військового обов'язку Червона Армія кількісно швидко зростала. Якщо на кінець жовтня 1918 р. в армії було 800 тис. чол., то на початку 1919 р. — 1 630 тис. чоловік¹⁰.

З створенням масової регулярної Червоної Армії з новою гостротою постало питання забезпечення її командними кадрами. А з розгортанням активних бойових дій проти армій білогвардійців і інтервентів зросла потреба у висококваліфікованих військових спеціалістах, які володіють основами військової науки, мають практичний досвід у справі формування і навчання регулярних військових частин та керівництва бойовими діями. Крім того, потреба в цих кадрах зростала в міру формування центрального і місцевого військових апаратів, розширення сітки військово-навчальних закладів, створення системи всеобучу, налагодження військового виробництва і системи бойового постачання Червоної Армії.

В цих умовах партія і Радянський уряд взяли курс на більш широке залучення до Червоної Армії старих військових спеціалістів. Всеросійський з'їзд Рад у своєму рішенні записав, що необхідно широко використовувати знання і досвід військових спеціалістів, а в постанові «Про організацію Червоної Армії», прийнятій 10 липня 1918 р., вказувалося: «Для створення централізованої, добре навченої і спорядженої армії необхідно використовувати досвід і знання численних військових спеціалістів з числа офіцерів колишньої армії. Їх усіх треба взяти на облік і зобов'язати ставати на ті пости, які їм укаже Радянська влада. Кожний військовий спеціаліст, який чесно і сумлінно працює над розвитком і зміцненням військової могутності Радянської Республіки, має право на поважання Робітничої і Селянської Армії і на підтримку Радянської влади»¹¹. На підставі цієї постанови 29 липня 1918 р. РНК РСФРР видав декрет про призов на дійсну військову службу колишніх офіцерів і військових чиновників 1892—1897 рр. народження.

⁷ «Новая Жизнь», № 29, 20 (7) лютого 1918 р.

⁸ «Петербургский Голос», № 30, 22 (10) лютого 1918 р.

⁹ История военного искусства. Сборник материалов, т. I, М., 1952, стор. 277.

¹⁰ 50 лет Вооруженных Сил СССР, М., 1968, стор. 57.

¹¹ Декреты Советской власти, т. 2, М., 1959, стор. 542—543.

VIII з'їзд РКП(б) (березень, 1919 р.) прийняв спеціальну постанову «У військовому питанні», в якій вказувалося на необхідність обов'язково залучати військових спеціалістів до радянського військового будівництва, при умові суворого контролю за їх роботою з боку партії¹².

20 червня 1919 р. Рада робітничо-селянської оборони України видала наказ, за яким для поповнення командного складу залучалися до несення військової служби всі колишні полонені офіцери: вони підлягали негайному переоглядові в приймальних медичних комісіях¹³. На облік ставали генерали до 60 років, штабні офіцери до 50 років, чиновники до 55 років. Партійні організації республіки контролювали хід виконання цього наказу. Облік і робота по залученню військспеців була налагоджена в Херсонській губернії, Києві, Миколаєві і Миколаївському повіті, по гарнізону морської фортеці Очаків¹⁴ та в інших містах і повітах УРСР. Накази військових комісаріатів щодо обліку і мобілізації широко висвітлювалися в періодичній пресі губернії і повітів республіки.

Залучення офіцерів і генералів до будівництва Червоної Армії дало можливість вдосконалити роботу місцевих військових комісаріатів. Вони допомагали налагодити військовий облік військовозобов'язаних, організувати їх навчання, а це сприяло прискореному формуванню частин і з'єднань, поліпшенню постачання армії зброї, обмундирування і продовольства.

Комуністична партія і Радянська влада багатьом з військових спеціалістів довірила великі командні, відповідальні посади в штабах з'єднань і фронтів, у центральних установах, у військово-навчальних закладах.

Місцеві військові організації регулярно інформували ЦК партії про налагодження обліку, про хід мобілізації в Червону Армію. В результаті проведеної роботи партійних, радянських і військових органів у Червону Армію було мобілізовано значну кількість спеціалістів. Якщо в добровольчий період у Червоній Армії налічувалося лише близько 8 тис. військспеців, то з 29 липня 1918 р. і до кінця року в Червону Армію було призвано більше 22 тис. колишніх генералів і офіцерів¹⁵.

У травні 1919 р. В. І. Леніним був написаний «Проект директиви ЦК про воєнну єдність». Необхідною умовою успішної боротьби проти сил світового імперіалізму, вказувалося в цьому документі, «...є єдине командування всіма загонами Червоної Армії і якнайсуворіша централізація в розпорядженні всіма силами й ресурсами соціалістичних республік, зокрема, всім апаратом воєнного постачання, а також залізничним транспортом...»¹⁶.

На підставі декрету ВЦВК про воєнну єдність РВРР у першій половині червня 1919 р. провела реорганізацію військ Українського і Західного фронтів. Український фронт було розформовано. З військ 1-ої і 3-ої Українських армій була створена 12-а армія (командуючий був генерал М. Г. Семенов, члени РВР — А. Я. Семашко, С. П. Назаренус), яка ввійшла до складу армій Західного фронту. 2-а Україн-

¹² VIII съезд РКП(б). Март 1919, Протоколы, М., 1959, стор. 210.

¹³ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 27, арк. 87.

¹⁴ Миколаївський обласний державний архів (далі — МОДА), ф. Р-159, оп. 1, спр. 6, арк. 14; ф. Р-182, оп. 1, спр. 12, арк. 1; ЦДАЖР УРСР, ф. 34, оп. 26, спр. 1, арк. 62.

¹⁵ История гражданской войны СССР, т. 3, М., 1957, стор. 226; Історія КНРС, т. 3, книга друга, К., 1970, стор. 99.

¹⁶ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 38, стор. 388.

ська армія була перейменована у 14-у (командуючий К. Є. Ворошилов, потім О. І. Єгоров¹⁷) і ввійшла до складу армій Південного фронту.

Серед працівників штабу 12-ої армії працювало 11 колишніх офіцерів, серед льотчиків і спостерігачів польового Управління авіації і повітроплавання — 7 колишніх поручиків, у штабі 14-ої армії в серпні 1919 р. було 18 чол. з колишніх офіцерів і генералів старої армії (генерал-майорів — 2, полковників — 1, підполковників — 4, штаб-ротмістрів — 1, капітанів — 3, корнетів — 2, поручиків — 2, підпоручиків — 2, прапорщиків — 1)¹⁸.

Перехід до будівництва масової регулярної Червоної Армії на основі загального військового обов'язку вимагав від партії посилення ідейно-політичної роботи і дальшого вдосконалення і зміцнення партійно-політичного апарату в Радянських Збройних Силах. Це було необхідно тому, що в ряди Червоної Армії влилась велика група старих військових спеціалістів, в масі своїй ідейно чужих Радянській владі. Необхідно було посилити контроль за їх роботою з боку військових комісарів. «Ім треба доручати роботу, — говорив В. І. Ленін про військових спеціалістів, — але разом з тим пильно стежити за ними, ставлячи над ними комісарів і присікаючи їх контрреволюційні заміри»¹⁹.

Уже в перші місяці Радянської влади партія призначила комісарів у всі військові установи, військові і флотські частини. На посланців партії лягав величезний обов'язок у справі виховання військових спеціалістів, у справі захисту завоювань молодого Країни Рад. Велику роль у зміцненні партійно-політичного апарату в армії відіграв I Всеросійський з'їзд військових комісарів, який відбувався в Москві з 6 по 11 липня 1918 р. У центрі роботи з'їзду стояло питання про роль і місце військових комісарів у будівництві масової регулярної Червоної Армії. З'їзд прийняв «Положення про військові комісаріати і військових комісарів»²⁰, яке визначало їх права і обов'язки в Радянських Збройних Силах.

Вже на кінець 1918 р. в армії і флоті було до 7 тис. військових комісарів, які в своїй роботі спиралися на партійні осередки, що об'єднували до 50 тис. армійських і флотських комуністів²¹.

За вказівкою ЦК КП(б)У Реввійськрада Радянської Армії України у грудні 1918 р. розробила і затвердила «Інструкцію політичним комісарам Червоної Армії на Україні»²², яка була одним із перших офіційних документів, що визначали функції комісарів Червоної Армії.

Партія надавала великого значення питанню навчання військових комісарів. Щоб розв'язати це завдання, в 1919 р. за ініціативою ЦК КП(б)У в Києві були створені спеціальні курси для навчання військових комісарів з штатом працівників 150 чоловік²³.

Вже у квітні 1919 р. Народний Комісаріат військових справ послав у діючу армію близько 350 військових комісарів²⁴. З 1 травня

¹⁷ ЦДАРА, ф. 6, оп. 4, спр. 92, арк. 189.

¹⁸ Там же, ф. 197, оп. 2, спр. 38, арк. 64—99; оп. 4, спр. 19, арк. 1—4; ф. 199, оп. 4, спр. 1136, арк. 7—12.

¹⁹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 38, стор. 6.

²⁰ Партійно-политическая работа в Красной Армии (Апрель 1918 г.—Февраль 1919 г.). Документы, М., 1961, стор. 79—84.

²¹ 50 лет Вооруженных Сил СССР, стор. 62.

²² Гражданская война на Украине. 1918—1920. Сборник документов и материалов, т. 1, кн. 3, К., 1967, стор. 534.

²³ Гражданская война на Украине. 1918—1920. Сборник документов и материалов, т. 2, К., 1967, стор. 119.

²⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 141, арк. 17.

по 1 вересня війська Південного фронту одержали через Політуправління Червоної Армії 1921 політпрацівника, з яких 132 були призначені комісарами, а в жовтні — листопаді на Південний фронт було послано 2 377 комуністів з робітників як військові комісари²⁵. За рішенням ЦК КП(б)У від 19 червня 1919 р. членами РВР 8-ої, 12-ої, 13-ої і 14-ої армій була послана група визначних партійних працівників, у тому числі в 12-у армію — В. П. Затонський, у 14-у — А. С. Бубнов²⁶. В політвідділі Південного і Південно-Західного фронтів у період з 1 січня по 1 листопада 1920 р. військовими комісарами було призначено 715 чол.²⁷

Як правило, партія посилала в армію досвідчені партійні кадри. Робота в армії з військспецами вимагала великої копії роботи, такту, врахування обставин, гнучкості. Так, аналіз складу комісарів щодо партійного стажу тільки в Харківському військовому окрузі показує, що серед комісарів бригад, дивізій і вище члени партії з дожовтневим стажем становили: до осені 1919 р. — 53,3%, серед комісарів полків до січня 1921 р. — 50,3%²⁸. Досвідченими комісарами були визначні діячі КП(б) України В. О. Антонов-Овсієнко, А. С. Бубнов, Я. Б. Гамарник, П. Ю. Дибенко, В. П. Затонський, С. В. Косіор, Л. Й. Картвелішвілі, М. І. Подвойський, П. П. Постишев, Ф. А. Сергеев (Артем).

Велику політичну і виховну роботу з старими військовими спеціалістами проводили перші політкомісари і політпрацівники — Панафідін у Першій радянській Українській дивізії, А. Барабаш — у Богунському полку, Павловський — у 5-му Глухівському полку, політкомісар Є. Фіш у 5-му радянському Українському полку, політпрацівники Карташов, Мінін, Таранов і ряд інших — у 6-му Корочанському полку²⁹. Заходи Комуністичної партії і Радянського уряду, активна робота політичних комісарів з військспецами дали позитивні результати: сотні генералів і тисячі офіцерів старої армії безповоротно стали на бік Радянської влади. Один з колишніх офіцерів старої армії, Маршал Радянського Союзу О. М. Василевський у своїх спогадах з вдячністю і глибокою повагою пише про своїх товаришів по службі — комуністів і комісарів: «Які б пости потім я не займав, яких би звань і відзнак не удостоювався, я прагнув бути внутрішньо достойним тих, хто допоміг мені зв'язати свою долю з справою нашої партії, зайняти своє місце в строю військовослужбовців Радянської соціалістичної держави»³⁰.

Велике значення для зміцнення інституту військових комісарів і забезпечення умов його роботи з старими військовими спеціалістами мали заходи партії, спрямовані на посилення комуністичного ядра у Збройних Силах. Армійські комуністи становили кістяк Червоної Армії, її найнадійнішу основу. Величезну роль в цьому відіграли партійні мобілізації.

ЦК КП(б)У, керуючись рішеннями VIII з'їзду РКП(б) і III з'їзду КП(б)У про зосередження в Червоній Армії кращих сил партії, про-

²⁵ Из истории гражданской войны в СССР. Сборник документов и материалов 1918—1922, т. 1, М., 1961, стор. 457; ЦДАРА, ф. 100, оп. 2, спр. 264, арк. 350.

²⁶ В. М. Власенко. Назв. праця, стор. 100.

²⁷ Из истории гражданской войны в СССР, т. 3, стор. 264.

²⁸ «Политработник» (ежемесячный орган политического управления РВРС), М., 1922, № 2, стор. 70.

²⁹ ЦДАРА, ф. 25860, оп. 2, спр. 12, арк. 1.

³⁰ А. М. Василевский. Путь в Коммунистическую партию. — «Вопросы истории», 1968, № 8, стор. 121.

вів у квітні 1919 р. мобілізацію членів партії. Партійні організації тільки Полтавської губернії, наприклад, послали на фронт від 10 до 25% комуністів³¹.

Таким чином, на кінець 1918 р. — на початку 1919 р. утворилися основні ланки партійно-політичного апарату Червоної Армії і флоту, через який партія проводила свою політику. Це — політвідділи, військові комісари і сітка партійних осередків. Створення такого партійно-політичного апарату забезпечило партії політичний контроль і керівництво Радянськими Збройними Силами, дало можливість їй успішно проводити в життя політику широкого і всестороннього використання в них військових спеціалістів.

Комуністична партія проводила величезну пропагандистську роботу з метою вплинути на офіцерський склад, який перебував безпосередньо в діючих білогвардійських арміях. Так, у зверненні «До офіцерів армії Врангеля», підписаному В. І. Леніним, М. І. Калініним, О. О. Брусиловим, говорилося: «...ті, що чесно і добровільно перейшли на бік Радянської влади, не зазнають кари. Повну амністію ми гарантуємо всім тим, хто переходить на бік Радянської влади. Офіцери армії Врангеля, робітниче-селянська влада останній раз простягає вам руку примирення»³².

У вигляді листівки це звернення розповсюджувалося в армії Врангеля і примусило багатьох білогвардійських офіцерів не тільки задуматись над своєю долею, але й знайти у собі досить сили волі, щоб покинути білу армію. Ряд офіцерів, опинившись на території Радянської республіки, зверталися з проською прийняти їх в ряди Червоної Армії. Так, група офіцерів денікінської армії, які в 1920 р. перебували в Одеській тюрмі, попросила опублікувати їх заяву і дати їм можливість спокутувати свою провину в рядах Червоної Армії, що билася³³.

Багатогранна діяльність партії, яка була основана на повсякденній копіткій виховній роботі, побудованій на довірі і високій вимогливості з боку партійних організацій до військових спеціалістів, створила умови багатьом тисячам офіцерів старої армії для переходу на шлях співробітництва з робітниче-селянською владою.

Проведена у березні 1919 р. тільки по Харківській губернії мобілізація колишніх офіцерів і чиновників і додаткова у травні по Київському і Одеському округах дала можливість послати військам до 5 784 офіцерів і 2 184 чол. колишніх військових чиновників³⁴.

Уже в середині квітня 1919 р. в Червоній Армії було 28 711 офіцерів і 2 895 військових чиновників старої армії, на 1 вересня в Червону Армію було зараховано 35 502 офіцера, 3 441 військовий чиновник, а на 1 серпня 1920 р. до рядів Червоної Армії було залучено 46 589 офіцерів,* генералів та адміралів старої армії і флоту, в тому числі 407 осіб Генерального штабу³⁵.

У Червоній Армії були випадки зради. Багатьох жертв коштували зрадницькі дії воєнспеців, які займали в Червоній Армії відповідальні

³¹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 4, спр. 187, арк. 15—17.

³² Партархів Кримського обкому Компартії України, ф. 150, оп. 1, спр. 184. арк. 69.

³³ «Укрроста», 16 травня 1920 р.

³⁴ ЦДАРА, ф. 25860, оп. 1, спр. 14, арк. 22, 23; оп. 4, спр. 5, арк. 80.

* За іншими даними 48 409 — див. «Гражданская война 1918—1921 гг.», т. 2, стор. 93—95; «Военно-исторический журнал», 1965, № 4, стор. 13.

³⁵ ЦДАРА, ф. 33998, оп. 1, спр. 9, арк. 35 зв., 36; ф. 11, оп. 6, спр. 269, арк. 3.

посади і зрадили владу Рад, Муравйова, Носовича, Ковалевського, Балаховича, Махіна, Нехлюдова, Богословського.

Комуністична партія враховувала ці неминучі «витрати», свідомо йшла на ризик і разом з тим на умілий розрахунок у залученні військових спеціалістів тому, що десятки тисяч серед них приносили неоціненну допомогу будівництву Червоної Армії. «Розумний комуніст, — говорив В. І. Ленін, — не боїться вчитися у військспеца, хоч 9/10 військспеців здатні на зраду при кожній нагоді»³⁶.

В переході старого генералітету і офіцерства на бік Радянської влади в роки громадянської війни величезну роль відіграли В. І. Ленін, видатні діячі більшовицької партії і Радянської держави. «Леніну, більше ніж будь-кому, ми, старі військові спеціалісти, зобов'язані тим, що з перших днів революції розділили з народом його важкий і тернистий шлях», — писав у своїх спогадах генерал М. Д. Бонч-Бруевич³⁷, якому пощасливилось тривалий час працювати з Леніним.

Старі військові спеціалісти залучалися партією і до інших ділянок радянського військового будівництва: до підготовки командних кадрів армії і флоту в системі військово-навчальних закладів, роботи інструкторами — системи всеобучу, участі в різних військових комісіях тощо.

Белику роль відіграли старі військові спеціалісти в справі підготовки молодих червоних командирів. Завдяки братерській підтримці Радянської Росії, яка послала на Україну групу спеціалістів з великим досвідом роботи в цій галузі, а також в результаті переведення ряду курсів на Україну і створення нових по підготовці командного складу на 11 липня 1919 р. в республіці діяло 12 піхотних, 3 артилерійських і 4 інженерних курсів. В той час на них навчалося 7 317 курсантів. На кінець війни, в листопаді 1920 р., для підготовки командного складу було створено 155 вищих і середніх військово-навчальних закладів і командних курсів, на яких навчалося 53 905 курсантів і слухачів³⁸. За три роки громадянської війни у військово-навчальних закладах, на фронтових, армійських і дивізійних командних і політичних курсах пройшли підготовку близько 65 тис. червоних командирів³⁹.

До командної і викладацької діяльності на командних курсах і у військових академіях були залучені досвідчені працівники військово-навчальної справи. Переважно це були старі військові спеціалісти. З 378 командирів і викладачів курсів на Західному фронті у 1920 р., наприклад, було 349 колишніх офіцерів і тільки 29 червоних командирів. З них робітників — 31, селян — 94, з інтелігенції — 236 та інших — 17 чоловік⁴⁰.

Багато зробили для будівництва Збройних Сил республіки і зокрема для підготовки командних кадрів генерали і старші офіцери: Л. Г. Александров, К. І. Величко, О. І. Верховський, Д. М. Карбишев, Н. М. Мінхевич, А. А. Незнамов, А. І. Свечин, П. М. Філатов та ін.

Таким чином, Комуністична партія, проводячи неухильний ленінський курс на широке залучення буржуазних військових спеціалістів у Радянські Збройні Сили, з успіхом використала їх досвід і знання

³⁶ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 43, стор. 222.

³⁷ М. Д. Бонч-Бруевич. Вся власть Советам. Воспоминания, М., 1958 стор. 272.

³⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 131, арк. 14; ЦДАРА, ф. 11, оп. 1, спр. 170, арк. 120; оп. 2, спр. 37, арк. 4, 56.

³⁹ Ю. П. Петров. КПСС — руководитель и воспитатель Красной Армии (1918—1920 гг.), М., 1970, стор. 273.

⁴⁰ С. А. Федюкин. Назв. праця, стор. 129.

в найрізноманітніших галузях радянського військового будівництва. Працюючи під суворим партійним контролем, який здійснювався через інститут військових комісарів і армійські партійні організації, переважна більшість їх чесно співробітничала з Радянською владою, допомагаючи партії будувати і зміцнювати Червону Армію і керувати її бойовими операціями.

Підкреслюючи значення здійснення Комуністичною партією політики використання буржуазних військових спеціалістів, В. І. Ленін говорив: «Це завдання, яке розв'язане на фронті, в нашій Червоній Армії, в яку були взяті десятки тисяч представників старої армії. В довгому процесі, процесі перевиховання, вони злилися з Червоною Армією, що, кінець кінцем, і довели своїми перемогами»⁴¹.

В роки соціалістичного будівництва виросли кадри нових військ-спеців з робітників і селян. У розв'язанні проблеми формування спеціалістів соціалістичного будівництва комуністичні партії використовують і використовуватимуть багатий досвід Комуністичної партії Радянського Союзу, нагромаджений в роки становлення і зміцнення Країни Рад.

⁴¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 41, стор. 385.

ІНТЕРНАЦІОНАЛІСТСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ ПОЛЬЩІ (1918—1938 рр.)

О. М. МАЦКО (Мінськ), О. М. ШВИДАК (Житомир)

Велика Жовтнева соціалістична революція мала вирішальне значення для ходу історичного процесу в усьому світі, особливо в європейських країнах. Під впливом ідей Великого Жовтня, могутніх класових битв пролетаріату в соціал-демократичних партіях Європи почався процес виділення лівих революційних груп, які, пориваючи з опортунізмом, все рішучіше ставали на комуністичні позиції.

Великого розмаху революційно-визвольний рух досяг, зокрема, в Польщі. Наприкінці 1918 р. виникла Комуністична робітничка партія Польщі — КРПП (з 1925 р. Комуністична партія Польщі — КПП). Її утворенню передував період тісного співробітництва СДКПіЛ та ППС-лівих, їх ідейно-політичного зближення.

Створення Комуністичної партії мало величезне значення для піднесення революційного руху в країні, виховання пролетаріату на ідеях марксизму-ленінізму і пролетарського інтернаціоналізму. для дальшого розвитку класової боротьби.

Різні аспекти діяльності КРПП (КПП) та її складових частин — Комуністичної партії Західної України і Комуністичної партії Західної Білорусії¹ — у 1918—1938 рр. досить широко висвітлено як у польській, так і в радянській історіографії. Зокрема, ці питання різною мірою досліджували радянські історики О. Я. Манусевич, В. Ю. Маланчук, С. М. Стецкевич, І. О. Хренов, І. С. Яжборовська, Р. О. Єрмо-

¹ Комуністична партія Західної України (КПЗУ) і Комуністична партія Західної Білорусії (КПЗБ) входили на правах крайових автономних організацій в Комуністичну партію Польщі. Водночас вони підтримували тісні ідейні та організаційні зв'язки з ВКП(б) та її складовими частинами — Компартією (більшовиків) України і Компартією (більшовиків) Білорусії.

лаєва, П. М. Калениченко, Б. К. Дудикевич, Є. М. Галушко, А. Д. Ярошенко та ін. Серед польських учених багато зробили в цьому напрямі Еугеніуш Пшибишевський, Феліція Каліцька, Юзеф Ковальський, Фелікс Тих, Францішка Светлікова, Кароль Грюнберг, Чеслав Козловський. Викриття політики угодовських партій ґрунтовні праці присвятили Генрик Яблонський та Єжи Гольцер. Теми інтернаціоналістської діяльності Комуністичної партії Польщі торкалися у своїх дисертаційних дослідженнях О. І. Андрушко, П. Д. Сардачук, С. І. Забілик, О. П. Сьома, Л. К. Пилипів, Б. А. Стеблич, Ж. Ф. Самусенко. Аналіз більшості з цих праць зроблено в ряді монографій і спеціальних статей².

Уперше в широкому плані з марксистсько-ленінських позицій роль Компартії Польщі в революційній боротьбі висвітлили автори третього тому колективної «Истории Польши», в якому йдеться про події 1917—1945 рр.³ З довоєнних праць, виданих в СРСР, заслугове на увагу колективна монографія, присвячена діяльності різних політичних партій у Польщі⁴.

У довоєнний час вийшов ряд праць польських буржуазних істориків Т. Селімобського, А. Страпінського, Д. Р. Келлера, Т. Теслера, які всіляко спотворювали діяльність КПП, революційний рух у Польщі, на Західній Україні та в Західній Білорусії. Здебільшого ці автори—активні співробітники так званого «Інституту наукового дослідження комунізму», який функціонував у Варшаві в 20—30-х роках.

Після другої світової війни з наклепницькими випадками проти Комуністичної партії Польщі обрушилися В. Побуг-Малиновський, М. Дзевановський та інші польські буржуазні історики-емігранти. Фальсифікуючи революційну діяльність Компартії Польщі, вони виправдовують і захищають реакційну політику «санації». З відверто антикомуністичних позицій виступають також представники української і білоруської буржуазно-націоналістичної еміграції, зокрема М. Ковалевський, П. Феденко, В. Голуб, Д. Соловей, Л. Ридлевський.

Грубо спотворюється ленінська національна політика КПРС, позиція СРСР щодо Польщі, Західної України і Західної Білорусії в працях реакційних західних істориків В. Аллена, Дж. Армстронга, Д. Мортонна, Р. Салліванта, С. Менінга та ін. Всупереч історичній правді ці апологети капіталізму просторікують про «радянську окупацію Польщі», про «належність Західної України і Західної Білорусії європейському світові» і т. д.

Висвітлення інтернаціоналістської діяльності Комуністичної партії Польщі та її складових частин — КПЗУ і КПЗБ дає змогу повніше розкрити марксистсько-ленінське обличчя цих партій, показати

² В. Ю. Маланчук. Торжество ленінської національної політики, Львів, 1963; Й. Цьох. Комуністична преса Західної України (1919—1939 рр.), Львів, 1966; М. Ю. Марківський. Книги про піднесення революційного руху в Західній Україні під впливом ідей Великого Жовтня. — «УІЖ», 1957, № 3; І. І. Коломієць. В боротьбі за соціальне визволення і возз'єднання з Радянською Україною. — «УІЖ», 1960, № 1; П. М. Калениченко. Радянська історіографія про революційний рух у Польщі в 1917—1920 рр. — Питання нової та новітньої історії. Міжвідомчий науковий збірник, вип. 3, К., 1966; його ж. Польська марксистська історіографія про революційний рух у Польщі (1917—1920). — Під впливом ідей Великого Жовтня. З історії міжнародного революційного руху. 1917—1924. Збірник статей, К., 1969; Є. М. Галушко. Джерела з історії КПЗУ (1919—1928 рр.). — Загравна волі, Львів, 1970.

³ История Польши, т. III (под общей редакцией Ф. Г. Зуева, А. Я. Манусевича, И. А. Хренова), М., 1958.

⁴ Политические партии в Польше, Западной Белоруссии и Западной Украине, Минск, 1935.

чіткість їх класових позицій, вірність марксизму-ленінізму, принципам пролетарського інтернаціоналізму.

В даному повідомленні автори роблять спробу дослідити лише окремі питання діяльності КПП, спрямованої на зміцнення єдності революційних дій робітничого класу, трудового селянства і прогресивної інтелігенції Польщі, Західної України і Західної Білорусії в боротьбі проти буржуазно-поміщицького гніту, і, безумовно, не претендують на вичерпне висвітлення всіх аспектів цієї широкої проблеми. Методологічною основою повідомлення стала безсмертна ленінська спадщина.

В. І. Ленін підтримував постійний зв'язок з польським робітничим рухом, подавав велику допомогу польським революціонерам. З граничною чіткістю Володимир Ілліч визначив інтернаціональні завдання російського і польського пролетаріату в їх спільній боротьбі проти експлуататорів. Він вказував, що, з одного боку, визволення Польщі, як й інших пригноблених народів, є для російського пролетаріату одним із завдань його боротьби за демократію і соціалізм, а з другого, — що союз польських трудящих з пролетаріатом інших країн, насамперед робітничим класом Росії, є єдиною запорукою їх визволення. «...Ми завжди, — писав В. І. Ленін, — будемо говорити польському робітникові: тільки якнайповніший і якнайтісніший союз з російським пролетаріатом може задовольнити вимоги теперішньої, даної політичної боротьби проти самодержавства, тільки такий союз дасть гарантію повного політичного й економічного визволення»⁵.

Вплив В. І. Леніна на польський робітничий рух був всебічним.

В. І. Ленін стояв біля колиски КРПП, яка 20 липня 1920 р. була прийнята до Комінтерну і стала однією з кращих його секцій. Дослідники мали всі підстави заявити, що до жодної іншої країни В. І. Ленін не виявляв такого величезного інтересу, як до Польщі⁶.

На жаль, праць, присвячених ролі В. І. Леніна в розвитку революційного руху в Польщі, на західноукраїнських і західнобілоруських землях, ще мало. В цьому плані заслуговують на увагу дослідження радянських істориків В. Ю. Маланчука⁷ та А. Д. Ярошенка⁸.

Інтернаціоналістська діяльність КПП, КПЗУ і КПЗБ є яскравою сторінкою їх спільної боротьби за інтереси польського, українського та білоруського народів, трудящих інших національностей проти гніту буржуазії і поміщиків. У цій боротьбі дістали яскраве втілення ленінські ідеї пролетарського інтернаціоналізму. «Компартія Польщі, — зазначалося в редакційній статті журналу «Коммунист», — сприйняла і продовжила славні традиції спільної революційної боротьби польського і російського пролетаріату, послідовно стояла на позиціях пролетарського інтернаціоналізму, на позиціях тісного співробітництва з братніми комуністичними і робітничими партіями, з міжнародним революційним рухом»⁹.

Як відомо, перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції мала вирішальне значення для здобуття Польщею національної незалежності. Однак буржуазія і поміщики, що захопили в свої руки владу, поставили країну в залежність від міжнародних імперіалістів. В результаті загарбання за допомогою міжнародного капіталу чужих

⁵ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 7, стор. 230.

⁶ Ленин и Польша. Проблемы, контакты, отклики, М., 1970, стор. 5.

⁷ В. Ю. Маланчук. Назв. праця.

⁸ А. Д. Ярошенко. Ленін і революційний рух на західноукраїнських землях, Львів, 1969.

⁹ «Коммунист», 1963, № 10, стор. 37.

територій буржуазна Польща стала багатонаціональною країною, більше 40% населення якої становили національні меншості, в тому числі 18,2% — українці, 5,8% — білоруси¹⁰ та інші національності.

Перетворення Польщі на багатонаціональну державу за рахунок насильницького приєднання чужих земель суперечило життєвим інтересам польського народу. Воно стало причиною внутрішньої слабості буржуазної Польської держави, її величезної залежності від імперіалістичних країн Заходу; сприяло розпалюванню польського великодержавного шовінізму, який був серйозною перешкодою на шляху розвитку революційного руху; посилювало живучість реакційних елементів, залишків феодалізму та кріпосництва і, нарешті, призвело до жорстокого соціального й національного гноблення трудящих так званих «кресів» (окраїн) — Західної України та Західної Білорусії.

Інтереси революційного руху в країні вимагали якнайтіснішого єднання польських, українських і білоруських трудящих у боротьбі проти буржуазно-поміщицької реакції. Згуртування прогресивних сил усіх націй стало одним з головних напрямів у діяльності Комуністичної партії Польщі. «Рух трудящих Західної Білорусії і Західної України, очолюваний комуністичними партіями Західної Білорусії і Західної України, проти гніту польських поміщиків і буржуазії, за возз'єднання з Радянським Союзом, — зазначається в п'ятому томі багатотомної історії КПРС, — активно підтримували польські комуністи, польські робітники і селяни. Комуністична партія визнавала право народів, пригноблених буржуазно-поміщицькою Польщею, на самовизначення аж до державного відокремлення. Вона закликала польських трудящих боротися разом з народами Західної Білорусії і Західної України за їх визволення і возз'єднання з Радянською Батьківщиною»¹¹.

Уже в програмних документах, прийнятих на I з'їзді Комуністичної робітничої партії Польщі (політична платформа, резолюція протесту проти переслідувань робітничого руху і проти єврейських погромів, маніфест «До пролетаріату Польщі»), з особливою силою наголошувалося на необхідності наполегливого виховання в робітничих мас почуття класової пролетарської солідарності.

У політичній платформі, виробленій з'їздом, КРПП закликала своїх членів «рішуче боротися з партіями, які поширюють у робітничому русі націоналізм, опортунізм і угодовство»¹². Інтернаціоналістську позицію зайняла КРПП у ставленні до розв'язаної буржуазією і поміщиками польсько-радянської війни 1920 р. Разом з іншими прогресивними силами Компартія Польщі організувала в країні широкий антивоєнний рух під лозунгом боротьби на захист першої в світі соціалістичної держави.

Під керівництвом комуністів по всій країні проходили масові антивоєнні виступи робітників і селян. Особливо великі демонстрації польського пролетаріату відбулися 1 травня 1920 р. На вулиці Варшави в цей день вийшло близько 30 тис. робітників. Численні демонстрації пройшли в населених пунктах Домбровського вугільного басейну, в Лодзі, Вроцлавеку, Кутно, Ченстохові, Паб'яницях, Згежі та інших

¹⁰ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 6, оп. 1, спр. 341, арк. 10.

¹¹ Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 5, кн. 1, К., 1974, стор. 74—75.

¹² КРРР. Uchwały i rezolucje, t. I, Warszawa, 1953, стор. 43.

містах¹³. Компартія заявляла, що польський пролетаріат не має нічого спільного з антирадянською війною, рішуче викривала брехливі вигадки офіційної пропаганди, правих вождів ППС, селянських партій про те, нібито Радянська Росія загрожує незалежності Польщі, і роз'яснювала масам, що Червона Армія є союзником польських трудящих. Про це, зокрема, йшлося в одній із відозв, виданих ЦК КРПП в 1920 р.¹⁴

З перших днів свого існування Комуністична партія Польщі виступила організатором робітничого класу на боротьбу проти панування поміщиків і капіталістів і була єдиною партією, яка послідовно відстоювала інтереси трудящих. У тісному контакті з нею працювали КПЗУ і КПЗБ. Постійну братерську допомогу і підтримку західноукраїнським і західнобілоруським комуністам подавали ВКП(б) та її бойові загони — КП(б) України і КП(б) Білорусії, які розглядали боротьбу трудящих Західної України і Західної Білорусії за соціальне і національне визволення, за возз'єднання з Країною Рад як невід'ємну частину міжнародного революційного руху і складову частину боротьби українського і білоруського народів за Радянську владу, за перемогу соціалізму і комунізму¹⁵.

У буржуазній Польщі тільки КПП знайшла єдино правильний шлях до розв'язання національного питання. Польські комуністи роз'яснювали трудящим, що забезпечити вільний розвиток усіх націй можна лише поваливши владу поміщиків і капіталістів і встановивши в країні диктатуру пролетаріату. Враховуючи специфічні умови Західної України і Західної Білорусії, вони наголошували, що боротьба за возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною і західнобілоруських земель з Радянською Білорусією повинна поєднуватися з боротьбою проти буржуазного режиму в Польщі, і виступали за єдність революційних сил польського, українського і білоруського народів.

Програма КПП з національного питання знайшла відображення в цілому ряді партійних документів, зокрема в матеріалах II з'їзду Компартії Польщі (1923 р.), який, керуючись ленінським вченням, проголосив право націй на самовизначення аж до відокремлення. В резолюції з'їзду з національного питання зазначалося: «Без повної свободи пригноблених національностей не може бути повної свободи польського народу... Польські трудящі маси повинні визнати і підтримувати прагнення українських і білоруських робітників і селян до визволення з-під гніту поміщицько-капіталістичної Польщі і возз'єднання їх земель з Радянською Україною і Білорусією»¹⁶. Рішення II з'їзду КПП мали велике значення для дальшого розвитку революційного руху в країні. Вони були підтверджені й на наступному, III з'їзді КПП (1925 р.), на якому зазначалося, що «гасло відриву Західної Білорусії і Західної України від Польщі та об'єднання їх із сусідніми радянськими республіками відповідає так само інтересам народних мас цих земель, як і інтересам робітничих і селянських мас корінної Польщі»¹⁷.

¹³ Józef Kowalski. Zarys Historii polskiego ruchu robotniczego w latach 1918—1928, cz. I. Warszawa, 1962, стор. 155.

¹⁴ Archiwum Zakładu Historii Partii, odezwy KC KPRP.

¹⁵ Див.: За правильное освещение истории Коммунистической партии Западной Украины. — «Коммунист», 1963, № 10, стор. 37—47; За правильное освещение истории Коммунистической партии Западной Белоруссии. — «Коммунист», 1964, № 8, стор. 68—79.

¹⁶ KPP. Uchwały i rezolucje, t. I. стор. 228.

¹⁷ KPP. Uchwały i rezolucje, t. II, Warszawa, 1955, стор. 173.

КПП у своїх документах неодноразово підкреслювала, що, виступаючи проти національного гніту на загарбаних буржуазно-поміщицькою Польщею землях, польські робітники і селяни борються проти спільного ворога — поміщиків і капіталістів, що західноукраїнський і західнобілоруський робітник і селянин є союзниками своїх польських братів по класу в боротьбі за соціальне й національне визволення. У постанові VI пленуму ЦК КПП (1929 р.) вказувалося на необхідність рішучої і безкомпромісної боротьби з великопольським шовінізмом і польським націоналізмом. «До боротьби проти окупації, — наголошувалося в постанові пленуму, — потрібно залучити не лише якнайширші українські і білоруські маси працюючих, а й польських робітників і селян., протиставляючи фронтові фашизму і його агентам міжнародний революційний фронт»¹⁸.

Проблеми політики партії в національному питанні розглядалися також на IV, V і VI з'їздах КПП. Розв'язуючи їх, Компартія Польщі керувалася ленінськими настановами, рішеннями Комінтерну, зокрема його II конгресу, на якому зазначалося, що в основу роботи комуністичних партій капіталістичних країн «повинно бути покладене зближення пролетаріату і трудящих мас усіх націй і країн для спільної революційної боротьби за повалення землевласників і буржуазії. Тільки таке зближення гарантує перемогу над капіталізмом, без якої неможливо ліквідувати національний гніт і нерівність»¹⁹.

Вироблена на основі марксистсько-ленінського вчення та документів Комінтерну програма КПП з національного питання стала могутньою зброєю партії. Боротьба польських, українських і білоруських трудящих проти спільного ворога — буржуазії і поміщиків — є яскравим прикладом пролетарського інтернаціоналізму. В цій боротьбі, якою керували КПП, КПЗУ і КПЗБ, лозунги, загальні для всієї Польщі — повалення реакційного уряду, демократичні вибори, союз з Радянським Союзом, боротьба за соціалістичну Польщу, поєднувалися з лозунгами, що містили вимогу припинити колонізацію західноукраїнських і західнобілоруських земель та полонізацію їх населення, таврували ганьбою організаторів жорстоких пацифікацій на цих землях, закликали до возз'єднання Західної України з Радянською Україною, а Західної Білорусії — з Білоруською РСР. Класова солідарність, єдність трудящих різних національностей була однією з найважливіших умов успішної боротьби проти буржуазно-поміщицького гніту.

Революційно-визвольний рух у Польщі, на Західній Україні і в Західній Білорусії розвивався за загальними закономірностями, характерними для світового революційного процесу. Водночас, виходячи з ленінських теоретичних положень, КПП, КПЗУ і КПЗБ враховували у своїй діяльності специфічні особливості, що випливали з конкретних політичних і соціально-економічних умов. По-перше, Польща належала до тих країн, які виникли на руїнах колишніх багатонаціональних імперій і вийшли на історичну арену лише внаслідок перемоги Великого Жовтня. Як національна держава Польща на той час по суті не викристалізувалася, не зафіксувала міцно своїх кордонів, оскільки її роздирав національно-визвольний рух поневолених нею національностей, і була васалом великих імперіалістичних країн. По-друге, Компартії Польщі довелося вести складну боротьбу, спрямовану на подолання націоналістичних пережитків серед польських трудящих як представників раніше пригнобленої царизмом нації. Перед Компарті-

¹⁸ Там же, стор. 539.

¹⁹ II конгресс Коммунистического Интернационала. Стенографический отчет, М., 1921, стор. 597.

єю постало одне з головних завдань: роз'яснити польському народові, що національно-визвольний рух у так званих «кресах» (Західна Україна і Західна Білорусія) спрямований виключно проти спільного класового ворога — польських поміщиків та капіталістів — і що він не тільки не загрожує польським трудящим, а, навпаки, сприяє поваленню влади капіталу, перемозі соціалістичної революції в Польщі і встановленню диктатури пролетаріату. По-третє, специфічною особливістю Західної України і Західної Білорусії було те, що вони внаслідок антинародної, антинаціональної політики буржуазної Польщі залишались її аграрними, відсталими окраїнами, робітничий клас тут був нечисленним. Ту обставину, що населення краю відзначалося багатонаціональним складом, прагнули використати різні польські буржуазні та дрібнобуржуазні партії, зокрема національні демократи (ендеки)²⁰, християнські демократи (хадеки)²¹, Народна робітничка партія (НРП)²², куркульські партії Пяст, «Визволене» та ін.

Серйозною перешкодою на шляху інтернаціональної єдності трудящих була зрадницька роль правого керівництва ППС та Стронніцтва Людового (СЛ). В Західній Україні і Західній Білорусії вони прагнули виховати робітничі і селянські маси в дусі польського великодержавного шовінізму, прищепити їм отруту націоналістичної ідеології, розпалювали національну ворожнечу.

КПЗУ і КПЗБ при активній підтримці КПП проводили велику роботу, спрямовану на те, щоб вирвати маси з-під впливу буржуазно-націоналістичних партій, які завдавали великої шкоди справі інтернаціонального виховання трудящих. На Західній Україні такими партіями були: Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО)²³, Українська соціал-радикальна партія (УСРП)²⁴, організація українських націоналістів (ОУН)²⁵ та інші; в Західній Білорусії — Білоруська християнська демократія (БХР)²⁶, партія білоруських націонал-соціалістів²⁷, Білоруський інститут господарства і культури²⁸, Білорусько-націоналістична сябрина²⁹ та інші партії й організації, які становили єдиний контрреволюційний блок, що протистояв революційним силам. Значною базою для їх поповнення служили недобитки українських та білоруських буржуазних націоналістів, зокрема петлюрівці, які після закінчення громадянської війни осіли в Польщі та інших капіталістичних країнах. КПП, КПЗУ і КПЗБ рішу-

²⁰ Партія великих поміщиків і буржуазії, що проводила в країні реакційну політику придушення революційного руху трудящих. В національному питанні займала крайню націоналістичну позицію, вимагаючи активнішого проведення політики колонізації і полонізації західноукраїнських і західнобілоруських земель. Відкрито проповідувала антисемітизм.

²¹ Одна з найреакційніших католицьких партій Польщі, яка об'єднувала буржуазні елементи міста і села. Виступала за проведення куркульської аграрної реформи і розширення польської держави за рахунок східних земель, навіть збройним шляхом.

²² Націоналістична дрібнобуржуазна партія. В національному питанні стояла на шовіністичній і антисемітській позиціях.

²³ Партія української буржуазії, яка активно співробітничала з польським буржуазно-поміщицьким урядом.

²⁴ Партія буржуазно-націоналістичного напрямку.

²⁵ Фашистська терористична організація українських буржуазних націоналістів, створена в 1929 р.

²⁶ З середини 30-х років стала називатися — Білоруське національне об'єднання.

²⁷ Утворена після того, як у Німеччині до влади прийшов Гітлер. Перебувала на службі і утриманні польської дефензиви.

²⁸ Націоналістична культурно-освітня організація.

²⁹ Студентська націоналістична організація.

че викривали також антинародну політику таких партій і організацій, як Бунд ³⁰, Бетар ³¹, Поалей-Ціон (ПЦ) ³², Халюц ³³ та ін.

В роботі серед трудящих комуністи викривали класову природу і суть буржуазної ідеології, залучали маси до спільної класової боротьби за задоволення інтересів усіх пригноблених і експлуатованих.

Вже на початку 30-х років КПП, КПЗУ і КПЗБ становили могутню політичну силу. Так, на кінець 1932 р. Компартія Польщі налічувала в своїх рядах 12 тис. комуністів. Її соціальний склад (у процентах до загальної кількості) був таким: робітників великих промислових підприємств — 17%, робітників дрібних підприємств і ремісників — 31%, безробітних — 14%, сільськогосподарських робітників — 4%, селян — 14%. Поляків у складі КПП було 75%, представників інших національностей — 25% ³⁴.

На початку 30-х років у КПЗБ налічувалося більше 7 тис. комуністів (половина з них перебувала у в'язницях і концтаборі), а в складі КПЗУ на початку 1937 р. — близько 5 тис. комуністів ³⁵.

Спільна діяльність КПП, КПЗУ і КПЗБ по згуртуванню трудящих різних національностей в єдиний інтернаціональний фронт є яскравим підтвердженням послідовного дотримання цими партіями принципів пролетарського інтернаціоналізму, вірності ідеям марксизму-ленізму. Під керівництвом КПП національно-визвольний рух трудящих західноукраїнських і західнобілоруських земель перетворився на складову частину боротьби польських трудящих за соціалістичну революцію в Польщі.

³⁰ Дрібнобуржуазна єврейська націоналістична партія, ворожа марксизму-ленізму.

³¹ Єврейська націоналістична організація.

³² Сіоністська дрібнобуржуазна партія, виникла на початку XX ст. У Польщі, пропагуючи сіоністські і сепаратистські гасла, ставила вимогу національної автономії євреям. Розкололась на дві фракції: «Поалей-ціон»-праву, що стояла близько до ППС, і «Поалей-ціон»-лівицю. У Польщі мала вплив серед робітничих і напівінтелігентських єврейських профспілок.

³³ Повна назва «Гехалюц — піонер» — сіоністська організація, яка вела пропаганду серед євреїв за виїзд у Палестину.

³⁴ Centralne Archiwum KC PZPR, sygn. 151/1 — 6, t. 11, ark. 7.

³⁵ Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 5, кн. 1, стор. 76.

КРАХ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОЇ ДОКТРИНИ ІМПЕРІАЛІЗМУ «ВИЗВОЛЕННЯ» (1952—1960 рр.)

С. В. ЧЕРНЯВСЬКИЙ (Київ)

Домінуючою особливістю міжнародних відносин наших днів є розрядка напруженості і утвердження принципів мирного співіснування держав з різним суспільним ладом. Це стало можливим завдяки величезним успіхам в соціально-економічному розвитку СРСР, зростанню могутності країн соціалістичної співдружності, послідовній миролюбній зовнішній політиці КПРС і Радянської держави по здійсненню Програми миру і зміцненню згуртованості навколо світової системи соціалізму всіх прогресивних сил, що борються проти імперіалізму, за соціальне і національне визволення.

Однак противники розрядки, як відмічалось на XXV з'їзді КПРС, не залишають спроб підрвати позитивні процеси, що відбуваються в

сучасному світі. Вони всіляко заохочують гонку озброєнь, виступають проти ліквідації мирним шляхом міжнародних конфліктів, намагаються дискредитувати політику мирного співіснування. Імперіалістичні реакційні кола все ще прагнуть використати свої численні підривні засоби, прийоми і методи проти соціалістичних країн, комуністичного, робітничого і національно-визвольного руху, сподіваючись повернути світ до, небезпечних конфронтацій, до періоду «холодної війни». «Противники розрядки і роззброєння, — говорив Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев, — мають ще чималі ресурси. Вони діють активно, в різних формах і з різних напрямів. Хоч можливості агресивних дій імперіалізму тепер значно урізані, його природа залишається тією самою. Тому миролюбним силам необхідно виявляти високу пильність. Потрібні енергійні дії і єдність усіх сил миру і доброї волі»¹.

Агресивний зовнішньополітичний курс імперіалістичних держав 50-х років, коли створювався весь арсенал «холодної війни», отже, не відійшов безслідно в минуле. Його викриття — одне з важливих завдань у боротьбі за надання розрядці міжнародної напруженості необоротного характеру.

Розгром фашизму в Європі і японського мілітаризму на Далекому Сході значно послабив позиції імперіалізму. На якийсь час з імперіалістичного активу вибули Німеччина, Італія і Японія. Економічний потенціал Англії і Франції був істотно підірваний. Величезною економічною і фінансовою могутністю в капіталістичному світі володіли тільки Сполучені Штати Америки. Перетворившись у ході війни в загальноновизнаного імперіалістичного лідера, реакційні сили цієї країни повірили в можливість встановити своє світове панування. «Світове панування» — відзначав В. І. Ленін, — є, кажучи коротко, зміст імперіалістської політики, продовження якої являє собою імперіалістська війна»².

Головною перешкодою на шляху до світової гегемонії імперіалізму США був Радянський Союз — авангард сил миру, демократії і прогресу. Тому американська реакція поставила перед зовнішньою політикою стратегічні завдання: блокувати СРСР, не допустити перемоги соціалізму в східноєвропейських і азійських країнах, реставрувати капіталізм, де він був повалений, встановити одноособову гегемонію Сполучених Штатів у капіталістичному світі, активізувати антикомуністичні, антирадянські сили, придушити революційно-демократичний і національно-визвольний рух, що розгорнувся після поразки фашизму у світі. Відповідно до цього формулювалися й американські зовнішньополітичні доктрини. Першою з них була доктрина «стримування комунізму», яка уособлювала початковий етап імперіалістичної політики «холодної війни».

Та вже в кінці 1940 і на початку 1950 р. реакційним колам США стало ясно, що політика «стримування комунізму» не виправдує сподівань. СРСР і країни народної демократії, переборюючи величезні труднощі і перешкоди, всупереч розрахункам англо-американських реакціонерів, без чужої допомоги відновили зруйноване війною народне господарство, налагодили політичне і економічне співробітництво, забезпечили дальший розвиток соціалістичної економіки. Радянський Союз поклав край монополії США на атомну зброю. Один з американських авторів, Г. Лоу, в книзі «Епоха стримування» змушений був

¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС, К., 1976, стор. 26.

² В. І. Л е н і н. Повне зібрання творів, т. 30, стор. 82.

відзначити, що «російська наука і промисловість незабаром підірвали саму основу доктрини «стримування»³.

На порядок денний американські правлячі кола поставили питання про заміну політики «стримування» політикою «визволення», яка стала офіційним зовнішньополітичним курсом уряду США. Авторами нової політичної стратегії були президент Д. Ейзенхауер і державний секретар Дж. Ф. Даллес. Метою цієї політики вони проголосили «визволення» народів СРСР і країн народної демократії від встановленого ними ж самими суспільно-політичного ладу і відкрито закликали імперіалістичний світ до антикомуністичної, антирадянської «превентивної війни». У цьому зв'язку не можна не згадати слів В. І. Леніна, сказаних ще в період першої світової війни, але які й сьогодні не втратили своєї актуальності і значення. Буржуазія, говорив Володимир Ілліч, завжди намагається запевнити, «...що вона прагне перемогти противника не заради грабежу і загарбання земель, а заради «визволення» всіх інших народів, крім свого власного»⁴.

Доктрина «визволення» та її практична реалізація знаменували собою новий етап політики «холодної війни» імперіалізму проти СРСР та інших соціалістичних країн. Характерною рисою цього етапу були дедалі зростаюча агресивність імперіалізму в усіх регіонах земної кулі, інтенсивний прояв політики «з позиції сили». З вини американської воєнщини, яка діяла в цілковитій відповідності з цією доктриною, людство не раз було поставлене на грань термоядерної війни.

Найодвертіший вираз доктрини «визволення» дістала в таких працях колишнього троцькіста, ренегата, одного з найбільш реакційних ідеологів антикомунізму, Дж. Бернхема, як «Майбутня поразка комунізму» і «Стимування чи визволення?». За Бернхемом, доктрина «визволення» мала реалізуватися по трьох напрямках: «а) всебічної політичної війни, б) додаткових воєнних і напіввоєнних заходів усюди, де вони будуть потрібні, в) відповідної підготовки до будь-яких воєнних дій, які можуть бути потрібні в майбутньому»⁵. Під одним з основних напрямів політики «визволення» — «всебічною політичною війною» — малася на увазі широка підривна діяльність проти країн соціалізму. Здійснювалася вона в різних формах, починаючи від наклепів на соціалістичний лад і кінчаючи формуванням у капіталістичних країнах Заходу так званих «національних легіонів» з буржуазних націоналістів і зрадників батьківщини, вербуванням платної агентури, засиланням її в соціалістичні країни для організації заколотів і повстань як приводу для збройної інтервенції імперіалістичних сил ззовні, а також проведення шпигунської і диверсійно-терористичної роботи. Політику «визволення» Бернхем планував проводити поетапно. На першому етапі — «скоротити сферу комуністичного впливу» до кордонів СРСР 1939 р. На другому — спробувати взагалі покінути з Радянським Союзом як державою, ліквідувати соціалістичний лад, розчленувати нашу країну на десятки так званих «суверенних республік», які б в майбутньому постійно суперничали одна з одною.

Цілком зрозуміло, що при практичній реалізації доктрини «визволення» імперіалістичні реакційні кола не могли не зважати на рівень морально-політичної єдності суспільства в СРСР та інших соціалістичних країнах. Тому вони передбачали деяку відмінність у своїй тактиці. Якщо в підривній роботі проти європейських соціалістичних країн

³ Американская историография внешней политики США. 1945—1970, М., 1972, стор. 144.

⁴ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 26, стор. 15.

⁵ J. Burnham. Containment or Liberation? New York, 1953. стор. 223.

міжнародна реакція покладалася головним чином на такі форми боротьби, як консолідація сил внутрішнього контрреволюційного підпілля, спроби створення там конфліктних ситуацій, збройні виступи і повстання, то щодо СРСР основний наголос робився на організації силами зовнішньої контрреволюції, безпосередньо з-за кордону, таємної війни, шпигунсько-підривної діяльності та ідеологічних диверсій. Журнал «Ньюсуїк» незабаром після вступу Д. Ейзенхауера на пост президента США в 1953 р. писав: «Хоч це і заперечують, але уряд Ейзенхауера має намір в жорсткій боротьбі проти Рад широко використовувати диверсії та саботаж... Це приховують, бо офіційний Вашингтон боїться, що громадськість Сполучених Штатів буде вражена тим фактом, що США вдаються до таких брудних методів»⁶.

Доктрина «визволення» послужила основою для широкого комплексу агресивних акцій, що складали зовнішньополітичний курс не тільки США, а й багатьох інших учасників імперіалістичних воєнно-політичних союзів, заснованих під американською егідою і спрямованих своїм вістрям проти СРСР і країн народної демократії. Провідне місце в імперіалістичних планах здійснення політики «визволення» відводилося Північно-атлантичному блоку (НАТО) — основному воєнно-політичному угрупованню імперіалістів, яке протистояло і нині протистоїть співдружності соціалістичних країн в Європі.

Воєнна стратегія імперіалістичних держав на чолі з США підпорядковувалася головній меті політики «визволення» — поваленню народно-демократичного ладу в країнах Східної Європи. Аналізуючи зовнішньополітичну діяльність імперіалістичних держав у ті роки, польський історик-міжнародник Ю. Лідер писав, що НАТО «повинен був стати базою для диверсійної діяльності контрреволюційних елементів, нав'язати почуття нестійкості післявоєнного порядку в Європі, а значить і народної влади в країнах народної демократії, приневолити ці країни до величезних воєнних зусиль і таким чином загальмувати темпи соціалістичного будівництва в них»⁷. Саме на реалізацію цих завдань витрачалися значні кошти НАТО. В період проведення політики «визволення» вони досягли небачених раніше масштабів. Якщо в 1950 р. витрати НАТО становили 20 499 млн. доларів, у 1955 — 54 165 млн., то вже на початок 1960 р. вони дорівнювали 62 407 млн. доларів, тобто збільшилися втричі⁸.

Зміцнюючи НАТО, правлячі кола США водночас складали далекосяжні плани щодо використання воєнного потенціалу Західної Німеччини як основної ударної сили у здійсненні доктрини «визволення». Першим кроком на шляху втілення в життя цих планів було фактичне втягнення ФРН в НАТО з допомогою Паризьких угод 1954 р. Зазіхання західнонімецьких реваншистів на НДР розглядалися реакцією і керівниками уряду США як необхідний елемент, який сприяв проведенню цієї політики. Дж. Ф. Даллес вважав цілком здійсненою «динамічну політику возз'єднання Німеччини шляхом визволення Східної Європи». Він писав: «Захід може створити в Центральній Європі висунутий вперед стратегічний плацдарм, який підриватиме воєнні і політичні позиції радянського комунізму в Польщі, Чехословаччині,

⁶ Цит. за кн.: Революционное движение и строительство социализма в Венгрии, М., 1963, стор. 107.

⁷ J. Lider. *Doctryna Wojenna Stanów Zjednoczonych*, Warszawa, 1963, стор. 74—75.

⁸ В. П. Васин. Империалистический милитаризм — угроза миру, Минск, 1964, стор. 70.

Угорщині та інших сусідніх країнах»⁹. Плани ремілітаризації ФРН були тісно пов'язані з антисоціалістичною політикою «визволення» США в Європі, а зовнішня політика Західної Німеччини, у свою чергу, цілком підпорядковувалась інтересам американського імперіалізму.

Реалізація політики «визволення» на міжнародній арені супроводжувалась диким розгулом реакції в імперіалістичних країнах. «Головна стратегічна мета в нерадянських країнах, — підкреслював Дж. Бернхем, — повинна полягати в тому, щоб поставити комуністичну діяльність поза законом»¹⁰. А це означало насамперед ескалацію антикомуністичної істерії, переслідування прогресивних діячів, в першу чергу лідерів комуністичних партій, нагнітання серед населення страху перед вигаданою «червоною небезпекою», словом все, що уособилося в «епосі маккартизму» у Сполучених Штатах Америки та інших капіталістичних країнах.

У своїй політиці щодо СРСР США робили ставку на створення атмосфери невдоволення соціально-політичним ладом у республіках і областях, які перед самою Великою Вітчизняною війною стали на шлях соціалістичного розвитку. Це стосувалося передусім республік Прибалтики, західних областей УРСР і БРСР. Особлива увага зверталась на розпалювання тут націоналістичних настроїв, дискредитацію національної програми і політики КППС. Вороги Радянської держави намагалися «доводити», що СРСР нібито є не союзом вільних і суверенних республік, а якимсь конгломератом залежних від Радянської Росії «колоній», які пригноблюються «російським комунізмом», «обгрунтовувати» необхідність проведення підривної роботи. Головними виконавцями цих дій мали бути антирадянські організації, які зосередилися в США, Англії, Канаді, ФРН, Франції та інших капіталістичних країнах. «У планах розгрому комуністичної держави, — писав Бернхем, — операції, що здійснювалися б з допомогою визвольних рухів біженців, повинні відіграти головну роль»¹¹.

У планованих імперіалістичними спецслужбами підривних шпигунсько-диверсійних акціях помітна роль відводилась емігрантським організаціям білоруських, українських, литовських, латиських й естонських націоналістів, які поставляли кадри шпигунів і диверсантів розвідкам імперіалістичних країн, за їх завданням здійснювали провокації та ідеологічні диверсії. Наведемо конкретні приклади цього. За кордоном, при емігрантському виконавчому комітеті «верховного комітету визволення Литви» — основній організації литовських буржуазних націоналістів, — існує і зараз спеціальна служба, яка добирає агентів з литовських емігрантів. Ця агентура навчається розвідками і засилається в СРСР. Спеціальні школи американської, англійської та інших розвідок розміщувалися на території ФРН. Українських буржуазних націоналістів шпигунському ремеслу навчали в 50-х роках у Мюнхені, Бадверісгофені, Кауфбейрені, Обербейрені та інших населених пунктах. Англійська і американська агентура навчалася парашутній справі, закладанню мін, роботі на радіостанціях, підробці документів, збиранню шпигунської інформації, фотографуванню військово-промислових об'єктів і т. п. У травні 1951 р. на територію УРСР була закинута група агентів-парашутистів у складі 4 чол. на чолі з представником закордонного центру ОУН Охрімовичем. До їх завдання входило встановити регулярний зв'язок з американською роз-

⁹ И. И. Орлик. Империалистические державы и Восточная Европа. 1945—1965, М. 1968, стр. 137.

¹⁰ J. Burnham. Containment or Liberation? стр. 228.

¹¹ J. Burnham. The Coming Defeat of Communism, New York, 1950, стр. 219.

відкою і створити умови для прийому нових агентурних груп, які готувалися буржуазними націоналістами за кордоном¹². Активною шпигунською діяльністю займалися і зарубіжні центри латиських націоналістів. Так, Озолінш, який таємно проник в СРСР, пройшов підготовку в латиській групі, що функціонувала в одній з розвідшкіл США. Із завданням створити в Латвійській РСР шпигунську резидентуру, використовуючи свої старі зв'язки, 1954 р. був закинтий в нашу країну Л. Бромберг — у роки війни співробітник фашистської поліції в Ризі, а потім інструктор американської розвідшколи. Для виконання цього завдання розвідка США вручила йому 450 тис. радянських карбованців. У підривної діяльності проти СРСР американські правлячі кола не гребували послугами і такої махрової фашистської білоемігрантської організації, як Народно-трудовий союз (НТС)¹³.

При вчиненні різних диверсійних акцій проти СРСР і країн народної демократії розвідувальні і спеціальні служби США не зупинялися перед порушенням суверенітету цих країн. Так, з травня 1954 до грудня 1956 р. американські підривні відомства заслали до соціалістичних країн близько 420 тис. повітряних куль із шпигунською апаратурою і 250 млн. антисоціалістичних підривних листівок. Починаючи з 1955 р. підривна організація «Вільна європейська преса» щомісяця закидала в Угорщину, Польщу, Чехословаччину, Румунію і Болгарію 12 млн. прим. газет, які спеціально видавалися для цієї мети. З 1953 по 1956 р. американські літаки 113 раз порушували державні кордони СРСР і 211 раз — європейських країн народної демократії¹⁴. «Шпигунство і закулісні інтриги у глобальному масштабі стали частиною арсеналу Америки, що використовувався в «холодній війні!», — писав Г. Ренсон у книзі «ЦРУ і національна безпека». — Щось подібне до війни в період миру — таке точне визначення характеру деяких форм діяльності центральної розвідувальної системи Сполучених Штатів»¹⁵.

У липні 1959 р. в розпалі антикомуністичної істерії конгрес США прийняв закон про «тиждень поневолених націй». Згідно з ним у США щороку видаються спеціальні прокламації президента і мерів деяких міст, проводиться шалена антирадянська кампанія.

Складовою частиною так званої «всебічної політичної війни» Дж. Бернхем вважав втручання у внутрішні справи європейських соціалістичних країн. «Було б помилкою, можливо, фатальною помилкою, — указував він, — сконцентрувати всю нашу увагу на Західній Європі. Без балтійських держав, без земель тевтонських рицарів, без Польщі, без Богемії, Угорщини, Кροації (Хорватії. — С. Ч.) і Румунії Європа повністю не існує...»¹⁶. У зв'язку з цим він закликав глибоко вторгтися у внутрішнє життя східноєвропейських соціалістичних країн шляхом: а) підготовки контрреволюційних переворотів та путчів; б) формування «національних легіонів» з числа зрадників батьківщини та їх нелегального закидання в соціалістичні країни для організації там заколотів і повстань та здійснення іншої підривної діяльності; в) розгортання антисоціалістичної пропаганди і ведення «психологічної війни». Щоб створити фінансово-матеріальну базу для здійснення

¹² «Военно-исторический журнал», 1969, № 6, стор. 124.

¹³ Там же, стор. 124—125.

¹⁴ Г. Цветков. СРСР і США: 40 років дипломатичних відносин, К., 1973, стор. 36; «Вопросы истории», 1957, № 12, стор. 62; Ю. Владимиров. Реакционная сущность американской политики «освобождения», М., 1957, стор. 15.

¹⁵ «Международная жизнь», 1960, № 11, стор. 73.

¹⁶ Цит. за кн.: В. Гантман, С. Микоян. США: внешняя политика и выборы 1960 года, М., 1960, стор. 34.

цих підривних заходів, конгрес США у жовтні 1951 р. прийняв спеціальну поправку до «Закону про гарантування взаємної безпеки». Названа ім'ям її автора, «поправка Керстена» передбачала асигнування 100 млн. доларів на підривні акції проти СРСР та інших соціалістичних країн. Керстен відзначав, що згаданий закон намічає методи, з допомогою яких Сполучені Штати сприятимуть діяльності антирадянського, антисоціалістичного підпілля, яке нібито буде організоване в соціалістичних країнах. В числі цих методів він назвав терор та інші «активні» дії¹⁷.

«Закон про гарантування взаємної безпеки» і «поправка Керстена» — найгрубіше порушення угоди від 16 листопада 1933 р. між СРСР і США, відомої під назвою «угоди Рузвельт — Литвинов», за якою уряди СРСР і США зобов'язувались утримуватися від дій, спрямованих на збройну інтервенцію або зміну політичного чи соціального ладу сторін, що домовляються, з допомогою сили. Уряди обох країн також урочисто обіцяли «утримувати від таких дій урядові органи й організації, які одержують державну фінансову дотацію, і зобов'язувалися не утворювати, не субсидувати, не підтримувати військові організації або групи, які мають своєю метою збройну боротьбу проти другої сторони, й запобігати будь-якому вербуванню для таких організацій і груп»¹⁸.

Імперіалістичні реакційні кола і спецслужби використовували зрадників батьківщини для провокування контрреволюційних заколотів, масових безпорядків та інших антигромадських виступів в соціалістичних країнах. Вони робили все можливе, щоб штучно створити приводи і ситуації для збройного втручання імперіалістів у внутрішні справи цих країн.

Одним з найрельєфніших проявів політики «визволення» на практиці був контрреволюційний заколот влітку 1953 р. у Німецькій Демократичній Республіці. Його безпосередніми організаторами виступили американські і західнонімецькі розвідувальні служби. Центральну роль у підготовці заколоту відіграли радіостанції РІАС (Радіо в американському секторі), «Вільна Європа» та ін. «Чікаго дейлі ньюс» відзначала, що метою діяльності РІАС було створити на території НДР армію заколотників. «Їх штаб, — говорилося в газеті, — природно, повинен знаходитися в Західному Берліні. Вербування, а також передача наказів до певного часу є головним завданням РІАС»¹⁹.

17 червня після тривалої психологічної підготовки, здійснюваної з допомогою західних радіостанцій, провокатори повели за собою групу людей з центру демократичного Берліна до американської зони. Там до них приєдналися заздалегідь підготовлені організаторами заколоту неонацистські банди. Американські військові автомашини, оснащені радіоустановками, керували діями путчистів. Почалися погроми, підпали, вбивства громадян НДР, напади на урядові будинки. За загальним сигналом до путчистів приєдналися антисоціалістичні елементи в інших містах республіки. Як свідчить повідомлення агентства Юнайтед Пресс, деякі члени конгресу США дали зрозуміти світовій громадськості, що безпорядки в Берліні — це результат «пропаган-

¹⁷ Венгеро-американские отношения. 1918—1960, Будапешт, 1961, стор. 65.

¹⁸ Документы ООН. Документ А/С, GL 537 /Rev. 1 от 23 марта 1964 г., стор. 206—207.

¹⁹ Г. Гурков, Я. Шавров. Подрывные пропагандистские центры США в Европе, М., 1957, стор. 25; Т. Белашенко, И. Гусев. «Психологическая война» — оружие империализма, М., 1963, стор. 19.

дистських зусиль Сполучених Штатів і прихованого використання секретних урядових фондів»²⁰.

У відповідності з планами організаторів фашистського путчу — американських і західнонімецьких розвідувальних служб — масштаби контрреволюційного виступу передбачалося розширити до таких розмірів, щоб можна було американським військам втрутитись у внутрішні справи НДР. Кінцева мета даної великомасштабної провокації полягала в поваленні соціалістичного ладу в цій країні і створенні там плацдарму для серії наступних контрреволюційних заколотів у Чехословаччині, Польщі та інших соціалістичних державах. Однак трудящі НДР під керівництвом Соціалістичної єдиної партії Німеччини, спираючись на допомогу Радянського Союзу, дали рішучу відсіч контрреволюційним елементам.

У червні 1953 р. по гарячих слідах спроби фашистського путчу в НДР сенат США прийняв ще одну поправку до «Закону про гарантування взаємної безпеки», яка передбачала додаткові асигнування в сумі 25 млн. доларів для фінансування підривної роботи проти СРСР і країн народної демократії, для здійснення горезвісної політики «визволення»²¹.

Минуло небагато часу, і головною мішенню імперіалістичної політики «визволення» стає народна Угорщина. Її вибір, як першорядного об'єкту підривної діяльності імперіалістичного Заходу, був не випадковим. При плануванні контрреволюційного заколоту в цій країні імперіалістичні кола враховували, що до перемоги народно-демократичного ладу протягом чверті століття там лютував фашистський режим. Значною мірою цим пояснюється той факт, що угорській реакції вдалося зберегти свій вплив на деякі верстви населення. До того ж вона зуміла зберегти й віддані їй кадри, які подвизалися в державному апараті республіки. І, нарешті, в Угорщині назріла політична криза, спричинена догматичним керівництвом групи І. Надя. До цього слід додати, що у країні діяло контрреволюційне підпілля, яке фінансували західні розвідки. Органи державної безпеки в 1955—1956 рр. розкрили в Угорщині 45 підпільних організацій, з них — 15 великих²².

Демонстрація, що почалася з виступу студентів і проходила спочатку під лозунгами, в яких правильно критикувалися помилки керівництва, потім переросла у збройне повстання проти народно-демократичного ладу. Тільки-но виникли безпорядки в Будапешті, відразу ж виступила й активізувала свою контрреволюційну діяльність угорська еміграція на чолі з колишнім диктатором Угорщини Хорті. Президент США Д. Ейзенхауер прийняв ватажків угорської еміграції і обіцяв їм цілковиту підтримку²³.

До заколоту контрреволюційні сили готувалися довго і старанно. На засіданні сенатської комісії іноземних справ шеф ЦРУ А. Даллес свідчив, що йому «було відомо заздалегідь про угорське повстання». ЦРУ займалося безпосередньою розробкою планів американської збройної інтервенції в УНР. В Угорщину в дні контрреволюційного повстання не раз приїздив кадровий американський розвідник генерал У. Дон-

²⁰ «Новое время», 1953, № 27, стор. 14.

²¹ «Славяне», 1956, № 8, стор. 21—22.

²² Революционное движение и строительство социализма в Венгрии, М., 1963, стор. 108.

²³ Контрреволюционные силы в венгерских октябрьских событиях, М., 1957, стор. 69.

нован. В Будапешті він зустрічався з ватажками контрреволюційного виступу²⁴.

На нарадах у Мюнхені представники спецслужб США і угорської еміграції розробили програму дій контрреволюційного «уряду». Було прийнято тактику «двох етапів»: 1) розгром органів державної безпеки, заборона компартії, декларація про «нейтралітет», економічне і, пізніше, воєнне приєднання до західного блоку; 2) повалення соціалістичного ладу, буржуазна реставрація²⁵.

З перших днів заколоту в Угорщині у Західній Німеччині розгорнулася справжня радіоакханалія брехні, дезінформації та інсинуацій. Про спрямованість цих передач з цинічною відвертістю говорив керівник американського інституту психологічної війни, член національного комітету «Вільної Європи» У. Джексон. США не мають потреби «ні в якій правді, — підкреслював він, — а тільки у підривній діяльності. Нам потрібна підтримка всіх головорізів і гангстерів, яких ми можемо завербувати»²⁶.

Крім психологічної обробки та дезінформації населення Угорщини, західні радіостанції стали своєрідними «наставниками» для закинутих у країну диверсійно-терористичних контрреволюційних груп. «Ньюсуїк» у зв'язку з цим писав, що «саме радіозв'язок із Заходом навчив учасників путчу, яким шляхом іти, чого сподіватися, які висувати вимоги»²⁷. А ці «вимоги» були ясними вже з перших днів заколоту: знищення соціалістичного ладу, відрив Угорщини від соціалістичної співдружності, реставрація капіталізму. Про масштаби підривних операцій по «визволенню» Угорської Народної Республіки красномовно свідчить те, що під час фашистського путчу в країну було закинуто близько 60 тис. емігрантів²⁸. Серед них було й кілька озброєних груп українських буржуазних націоналістів, переправлених через кордон з території Австрії.

Проте і на цей раз планам реакції не судилося збутися. За проханням новосформованого робітничо-селянського уряду на чолі з Я. Кадаром Радянський Союз, вірний своєму інтернаціональному обов'язкові і зобов'язанням за Варшавським договором, подав Угорщині братерську допомогу в придушенні контрреволюційного заколоту. «Братерська підтримка Радянського Союзу, — констатував VII з'їзд УСРП, — була чудовим виявом союзницької вірності і пролетарського інтернаціоналізму, перешкодила дальшим кривавим зlodіянням білого терору, допомогла силам соціалізму зломити збройні сили контрреволюції і запобігти небезпеці війни»²⁹. Так провалилася ще одна спроба «визволити» соціалістичні країни від комунізму. Після ліквідації фашистського путчу в Угорщині Дж. Ф. Даллес на сторінках журналу «Форін Афферс», намагаючись ввести в оману громадську думку, заявив, що доктрина «визволення» нібито й не передбачала збройного втручання США для подання допомоги силам контрреволюції³⁰.

Великі надії імперіалістична реакція покладала й на так звану «психологічну війну» — систематичну ідеологічну та психологічну обробку, деморалізацію і розклад населення соціалістичних країн з допомогою засобів масової інформації. «Психологічна війна, за визна-

²⁴ О событиях в Венгрии. Факты и документы, М., 1957, стор. 71, 92; Ю. Мельников. От Потсдама к Гуаму, М., 1974, стор. 210—211.

²⁵ «Neues Deutschland», 25 грудня 1956 р.

²⁶ О событиях в Венгрии, стор. 83.

²⁷ Там же, стор. 84.

²⁸ Е. Б. Черняк. Жандармы истории, М., 1969, стор. 461.

²⁹ VII съезд Венгерской социалистической рабочей партии, М., 1960, стор. 196.

³⁰ «Foreign Affairs», 1957, October, стор. 40—41.

ченням комітету начальників штабів США, полягає у планомірному використанні пропаганди і споріднених з нею інформаційних заходів з метою вплинути на думки, почуття, ставлення і поведінку груп іноземців ворожих та інших країн так, щоб сприяти здійсненню цілей національної політики або воєнних цілей»³¹.

У 1950 р. в державному департаменті був створений спеціальний комітет по координації психологічних операцій. «Психологічна війна», таким чином, стала складовою і невід'ємною частиною зовнішньої політики США і одним з важливих інструментів здійснення політики «визволення». Вона набула глобального характеру. Саме це мав на увазі американський соціолог С. Падовер, кажучи, що «в широкому розумінні слова вся наша зовнішня, а почасти і внутрішня політика бере участь у психологічній війні»³².

Значний «внесок» у справу «психологічної війни» мала зробити урядова радіостанція «Голос Америки». На основі спеціального закону Сміта—Мундта, прийнятого ще в 1948 р., «Голос Америки» уповноважувався вести передачі на європейські соціалістичні країни. Сенатор К. Мундт в одному з інтерв'ю, відповідаючи на запитання, чого чекає «Голос Америки» від своїх слухачів в СРСР, відповів дуже ясно: «Ми вважаємо, що вони повинні... затримувати виконання програми п'ятирічного плану, покликаною збільшити випуск продукції сільського господарства і промисловості. Ми сподіваємося, що час від часу вони будуть зникати з Росії... і потім приїздити до США, щоб ми могли дізнатися від них, які споруди оборонного значення вони будують за Уралом і у важливих центрах Росії»^{33–34}.

Функції імперіалістичної пропаганди і розвідки під час реалізації доктрини «визволення» тісно переплелися. В рамках «холодної війни» на пропаганду було покладено завдання забезпечувати консолідацію підпільної контрреволюції всередині соціалістичних країн, стимулювати її активну підривну діяльність. «Розвиток руху опору, — писав Дж. Бернхем, — безперечно, являє собою один із заходів, за допомогою яких має здійснюватися східноєвропейська стратегія (тобто політика «визволення». — С. Ч.)»³⁵. З цією метою були створені «національні» пропагандистські органи, які були на ділі підрозділами розвідувальних служб імперіалістичного Заходу. Вони виконували завдання з «психологічної обробки» населення соціалістичних країн, збирали шпигунську інформацію про ці країни, а також здійснювали інші підривні акції. У цей час з'являються вже згадані радіостанції: РІАС в Західному Берліні і «Вільна Європа» — в Мюнхені, що спеціалізувалися на «психологічній обробці» населення НДР, Болгарії, Угорщини, Польщі, Румунії, Чехословаччини та інших країн. Один з організаторів і керівників «Радіо «Вільна Європа» («РВЕ») генерал Клей так охарактеризував завдання цієї організації: вербування агентів із чехів, поляків, угорців, румунів для диверсійної і пропагандистської служби; ввезення контрабандним шляхом радіоапаратури у країни Східної Європи³⁶. «Якби почалася війна, — писав в одному з емігрантських журналів політичний консультант «РВЕ» американець Л. Галантьєр, — ці країни (тобто соціалістичні країни Східної Євро-

³¹ П. Лайнбарджер. Психологическая война, М., 1962, стор. 317.

³² Т. Белашенко, М. Гусев. «Психологическая война» — оружие империализма, стор. 12.

^{33–34} Congressional Record, 1951, March 30, 1951, стор. 1763—1764.

³⁵ J. Burnham. Containment or Liberation?, стор. 137.

³⁶ Документ о вражеских действиях правительства Соединенных Штатов против Венгерской Народной Республики, Будапешт, 1951, стор. 318.

пи.— С. Ч.) являли б собою те, що військовою мовою називається зоною комунікацій. Чи не може радіомовлення «Вільна Європа» зробити так, щоб ця зона, ці країни стали для Радянської влади зоною, що не викликає довір'я, зоною, яка населена потенціальними диверсантами, потенціальними саботажниками — над цим варто попрацювати»³⁷. В той період починає функціонувати і радіостанція «Визволення» (згодом — «Свобода») для здійснення політики «визволення» народів СРСР шляхом ідеологічних диверсій. Були створені також і так звані «незалежні» радіостанції: «Байкал», «Вільна Росія», «Вільна Азія», «Антибільшовицького блоку народів» (АБН) та ін. Деякі з них, наприклад, «Байкал» і «АБН», видавали себе за органи «внутрішньої» антисоціалістичної опозиції та антирадянського підпілля, які нібито діяли безпосередньо на території СРСР. Основним завданням цих радіостанцій було викликати «внутрішні заворушення у країнах, для яких призначені радіопередачі», і підготувати умови для «воєнної допомоги на випадок, якщо заворушення наберуть де-небудь характеру збройного опору»³⁸. Проте результати їх діяльності, незважаючи на величезні зусилля західних підірваних служб викликати «рух опору» у трудящих соціалістичних країн проти суспільно-політичного ладу, були мізерними.

50-ті роки пройшли в капіталістичному світі під знаком величезних витрат на «оборону», а точніше на проведення агресивної політики в усіх частинах земної кулі, під знаком «холодної війни» проти країн соціалістичної співдружності. За 8 років президентства Д. Ейзенхауера на воєнні цілі було затрачено понад 350 млрд. доларів. В кінці 50-х років 20% національного доходу витрачалося на гонку озброєнь. Безпосередньо у сфері воєнного виробництва було зайнято 6—7 млн. чол. (близько 11% усієї робочої сили)³⁹. Процес мілітаризації призвів до формування агресивного союзу монополій і воєнщини — так званого воєнно-промислового комплексу. У своїй останній промові на посту президента Ейзенхауер був змушений визнати ту величезну небезпеку для миру, яку являє собою цей союз.

Але й значні асигнування для проведення політики «з позиції сили» не принесли Сполученим Штатам бажаного результату. Головна причина цього полягала в тому, що неухильно зростали могутність і авторитет світової системи соціалізму на чолі з Радянським Союзом, міцнішала морально-політична єдність соціалістичної співдружності, і ніякі фальшиві лозунги «визволення» не могли замаскувати агресивної суті імперіалістичної зовнішньої політики. За період з 1951 до 1960 р., коли США та їх союзники особливо посилили «холодну війну», національний дохід СРСР зріс у 2,3 раза, а питома вага видатків на оборону країни зменшилася з 18,4% до 6,6%⁴⁰. СРСР став другою в світі після США промисловою державою. «Менше, ніж через чотири десятиріччя після смерті Леніна, — визнавав американський буржуазний публіцист С. Сульцбергер, — Радянський Союз перетворився у провідну державу як в Європі, так і в Азії. В 1924 р. це була слаба країна, оточена сильними ворогами. Сьогодні це майже неприступна у воєнному і політичному відношенні країна...»⁴¹

³⁷ Г. Гурков, Я. Шавров. Подрывные пропагандистские центры США в Европе, стор. 13—14.

³⁸ В. Артемов. Анатомия лжи, М., 1973, стор. 18.

³⁹ «Мировая экономика и международные отношения», 1964, № 10, стор. 129.

⁴⁰ И. И. Кульков. Банкротство экономических планов «холодной войны». М., 1962, стор. 60, 78.

⁴¹ Р. Корионов, Н. Яковлев. СССР и США должны жить в мире, М., 1961, стор. 101.

Демонстрацією провалу політики «з позиції сили», а так само і політики «визволення» став запуск перших радянських супутників Землі. 4 жовтня 1957 р. були остаточно поховані надії на «визволення» народів соціалістичних країн з допомогою американської зброї. В конгресі США і в офіційній пресі відкрито заговорили про крах політики «з позиції сили», про глибокий провал політики «визволення». «Історія 50-х років, — писав відомий американський публіцист У. Ліппман, — це історія нашої нездатності відповісти на... виклик і навіть зрозуміти його, нашої нездатності розробити зовнішню політику, пристосовану до зовсім нового співвідношення сил у світі і до зовсім нової ситуації»⁴².

Таким чином, спроби імперіалістичних правлячих кіл повернути назад історичний процес, підірвати соціалістичні перетворення в країнах Східної Європи не досягли своєї мети. Співвідношення сил докорінно змінилося на користь соціалізму, який перетворився у вирішальний фактор світового розвитку і справляв дедалі зростаючий вплив на хід міжнародних подій. Це дало підставу американському вченому Дж. Кемпбеллу заявити, що «для американської дипломатії за останні два десятиріччя не було поля, де б вона більше провалилася, ніж у Східній Європі»⁴³. Саме життя, послідовна зовнішня миролюбна політика СРСР та інших соціалістичних країн примусили адміністрацію США піти шляхом перегляду ряду догм американського зовнішньополітичного курсу, шляхом визнання необхідності мирного співіснування з соціалістичними країнами. У Сполучених Штатах почали лупати голоси, які вимагали замінити реакційну політику «визволення» конструктивною політикою, що передбачала б мирні форми змагання з соціалізмом. «При веденні справ з Москвою, — відзначав американський зовнішньополітичний оглядач Дж. Уорберг, — проблема, що стоїть перед Заходом, полягає в тому, щоб використовувати уже встановлені канали зв'язку для заміни вкрай ворожого суперництва безпечною і конструктивною формою змагання»⁴⁴.

Аналізуючи причини провалів американської зовнішньої політики під час перебування Дж. Ф. Даллеса на посту державного секретаря США, Д. Флемінг, один з відомих на Заході буржуазних істориків, дійшов висновку: «Пан Даллес був побитий волею народів до життя, зростаючим піднесенням комуністичних націй, які він намагався стримувати, чіпляючись ціною періодичного ризику світової пожежі за аванпости, яких явно не можна вдержати, і прагнучи зберегти в лещатах стримування світ, охоплений великою соціальною і технічною революцією»⁴⁵.

Після тривалих років домінування в американській зовнішній політиці лозунгів «визволення», «наведення мостів» у США настав час відносного протвердження. Американський уряд змушений був піти на розрядку міжнародної напруженості, припинення політики «холодної війни», на закріплення принципів мирного співіснування, до чого з першого ж дня свого існування прагнула і закликала Країна Рад. Мирне співіснування перетворилося в настійну необхідність. Розрядка напруженості стала зримою реальністю, і є всі передумови, щоб вона набула справді необоротного характеру. Однак не можна не ба-

⁴² Там же, стор. 73.

⁴³ American Diplomacy in New Era. Ed. by Stephan D. Kertters, Notre Dame, 1961, стор. 297.

⁴⁴ Вопросы внешней политики СССР и современных международных отношений, М., 1956, стор. 326.

⁴⁵ D. F. Fleming. The Cold War and its Origins, 1917—1960, London, 1961, vol. II, стор. 943.

чити і негативних явищ, які ще існують в сучасних міжнародних відносинах. «...Останнім часом, — говорив Л. І. Брежнев, — помітно зросла активність противників ослаблення напруженості. Вони наче спохватилися, побачивши, що їх карта бита. Намагаючись зірвати розрядку, вони всіляко зводять наклепи на політику Радянського Союзу та інших соціалістичних країн. У хід пішли заявлені ще за часів «холодної війни» обвинувачення в «агресивних замірах», в прагненні «до гегемонії» і тому подібне»⁴⁶. Противники розрядки завзято воюють проти зміцнення миру, відхиляють радянські пропозиції щодо обмеження гонки озброєнь, роздувають військові бюджети, форсують розробку все більш руйнівних видів зброї. Вони всіляко намагаються зберегти інститути і підіривні засоби «холодної війни», пробують сіяти і роздувати ворожість між народами, ставити перепони на шляху взаємокорисного міжнародного співробітництва країн в усіх галузях. Імперіалістичні реакційні кола продовжують саботувати всі зусилля, спрямовані на досягнення миру і безпеки між народами, вони не залишають спроб повернути світ на шлях «холодної війни», до політики небезпечних конфліктів і конфронтацій.

Радянські люди, озброєні реалістичною програмою дальшої боротьби за мир і міжнародне співробітництво, за свободу і незалежність народів, висунутою XXV з'їздом КПРС, ясно розуміють і бачать всі ці негативні явища і сповнені рішимості подолати всі труднощі і перешкоди, що їх створюють агресивні імперіалістичні кола, на шляху до цієї високої мети.

⁴⁶ «Радянська Україна», 10 червня 1976 р.

СПАДЩИНА АМЕРИКАНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ XVIII ст. І СУЧАСНА МОЛОДЬ США

О. В. ПОТЕХІН (Київ)

Суспільно-політичне життя у Сполучених Штатах Америки, які в цьому році відзначили 200-річчя незалежності, характеризується зверненням до спадщини американської революції, її зовнішньополітичних, соціальних, правових та інших аспектів¹. У полеміці, що розгорнулася навколо цієї спадщини, беруть участь різномірні політичні сили. І це не дивно, адже ідеї «батьків-засновників» США, їх практичні кроки були досить складними, непослідовними й подекуди суперечливими. Нинішнє молоде покоління американців проявляє підвищений інтерес до традицій американської революції. «Суть 200-річчя полягає в тому, — відзначав Національний голова Компартії США Г. Уінстон, — що цей момент співпав з новим рівнем розвитку свідомості молоді... Триває процес її радикалізації..., вона звертається до соціалістичних ідеалів»². Проте, як пише професор Вісконсинського університету В. Беркхофер, «кожне покоління інтерпретує американську революцію по-своєму»³.

¹ Про зміст цих явищ американської історії див.: А. М. Шлепаков. Війна за незалежність США, її передумови і наслідки в оцінках К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна. — «УІЖ», 1976, № 6.

² "World Magazine", 6 лютого 1976 р.

³ The American Revolution. The critical issues, Boston, 1971, стор. 14.

В даному повідомленні йдеться про звернення молоді 60—70-х рр. до демократичних традицій революції, втілених у таких важливих документах, як Декларація незалежності та Білль про права (додаток до Конституції США). Саме завдяки цим традиціям молодь критично дивиться на суспільство, а його соціально-економічні, політичні, морально-етичні проблеми сприймає під певним, своєрідним кутом зору. Не випадково відомий американський історик і соціолог С. Лінд у своїй монографії про інтелектуальні корені американського радикалізму головну увагу приділив Декларації незалежності, від якої, на його думку, походять сучасні молоді радикали Америки, ті, хто відмовляється віддати спадщину революції на поталу «лібералізму й реакції», зазначаючи при цьому, що тільки вони «здатні втілити в життя риторику (прогресивні лозунги. — О. П.) 1776 р.»⁴

Щоб з'ясувати, що ж шукає (і знаходить) прогресивна молодь в ідеях, під гаслом яких засновані Сполучені Штати Америки, звернемося до тексту Декларації незалежності, прийнятої Контиентальним Конгресом 4 липня 1776 р. Більша її частина присвячена роз'ясненню причин, чому 13 колоній (майбутніх штатів) відділилися від метрополії. Філософські розділи Декларації, а саме вони, за висловленням відомого історика-марксиста Г. Аптекера, «здобули їй безсмертну славу», налічують менше 300 слів⁵. Значення цих розділів полягає в тому, що в них уперше офіційно висунуто принцип народного суверенітету, що складається з трьох головних положень: 1) всі люди рівні й наділені невід'ємними правами, до яких належать «життя, свобода й прагнення до щастя»; 2) для забезпечення цих прав створюються уряди, які «здійснюють свою справедливую владу у згоді з тими, ким вони управляють»; 3) якщо уряд знищує ці права, стає тиранією, він має бути замінений таким урядом, який «народ вважає найпридатнішим для своєї безпеки і щастя»⁶. Однак по суті цей принцип означав суверенітет буржуазії. «Невід'ємні права» не розповсюджувалися на негрів-рабів, жінок та інші категорії населення. І все так, як цілком правильно зазначає Г. Аптекер, «не обмеженість визнає історичний вплив Декларації незалежності. Ця обмеженість — наслідок епохи, американської дійсності, класу... Справжні ж слова документу... й досі зберігають всю свою свіжість і надихаючу силу»⁷. Принцип народного суверенітету заклав основи традиціям громадянської непокори, в дусі яких діяли, наприклад, молоді американці, коли відмовлялися брати участь в брудній війні у В'єтнамі.

В травні — вересні 1787 р. у Філадельфії зібрався конгрес, який прийняв Конституцію США. Проте до її тексту не було включено Декларацію незалежності, а також нічого не говорилося про свободу слова, віросповідання, друку, зборів тощо. 25 вересня 1789 р. під тиском широких мас революційного народу конгрес прийняв 10 прогресивних поправок до Конституції*, які зафіксували основні громадянські свободи. В грудні 1791 р. ці поправки («Білль про права») набули чинності⁸.

⁴ S. Lynd. Intellectual Origin of American Radicalism, London, 1969, стор. 7.

⁵ Г. Аптекер. Американская революция 1763—1783, М., 1962, стор. 133.

⁶ Конституции и законодательные акты буржуазных государств XVII—XIX вв., М., 1957, стор. 167.

⁷ Г. Аптекер. Назв. праця, стор. 144.

* Нині в Конституції США налічується 30 поправок. Зокрема, про скасування рабства йдеться в 13-ій поправці, прийнятій в 1865 р. внаслідок громадянської війни.

⁸ Конституции и законодательные акты буржуазных государств XVII—XIX вв., стор. 190—195.

Коли мова заходить про основні документи американської революції виникають запитання: по-перше, чи знайомі громадяни США з ними і якщо навіть не з самими текстами, то з їх духом? І по-друге: яким чином ідеї «батьків-засновників» трансформуються у свідомості сучасного молодого покоління. Щоб відповісти на ці запитання, звернемося до фактів. Американський журналіст К. Денгаард розмножив текст Декларації незалежності серед 300 американців й попросив їх поставити під цим документом свої підписи. Тільки одна людина підписала його, решта відповідей була приблизно такою: «Це комуністична нісенітниця», «Я, юначе, зараз покличу поліцейського», «Це написав ворог нашої країни», «Ви що, хочете змінити державний лад?». 84 чоловіки заявили: «Це написав Ленін»⁹. Найдивовижнішим є те, що абсолютна більшість американців переконана у власній обізнаності з своїми конституційними правами та ідеями «американізму» — адже їх з ними знайомлять ще в школі. Втім мало хто з них знає, що ці права та ідеї подаються у спотвореній формі, зумовленій, насамперед, існуючою дійсністю. Сучасна молодь краще обізнана, ніж представники старшого покоління, як із справжніми прагненнями революціонерів — засновників США, так і з текстами основних документів революції**. Про це, зокрема, свідчать посилання на Декларацію незалежності та Білль про права в численних документах руху демократичної американської молоді 60—70-х рр.

У квітні 1971 р. з ініціативи уряду США в Естес-Парку (штат Колорадо) відбулася конференція молоді. Серед її учасників учні становили 356 чол. (або 38,8% загальної кількості делегатів конференції), студенти — 204 чол. (22,2%), військовослужбовці — 40 чол. (4,4%), трудяща молодь — 278 чол., безробітні — 14 чол., учні профтехшкіл — 20 чол.¹⁰. Незважаючи на ретельну селекцію учасників, робота конференції вийшла далеко за межі інтересів, які переслідували її організатори — знайти шляхи ефективного впливу на молодь. У зверненні делегатів конференції до американського народу йшлося про рівність, гуманізм, справедливість, яких взагалі позбавлена вся 200-річна історія США. «Ми вважаємо, — підкреслюється в зверненні, — що високі ідеали, проголошені під час заснування цієї країни, ніколи не втілювалися в життя для всього народу»¹¹. Далі наводилися найразючіші факти відходу від цих принципів: рабство негрів, геноцид, знищення індіанців, нелюдська експлуатація, військова експансія. Учасники конференції вказали на недоліки системи, які перебувають в різкому протиріччі з ідеалами американської революції, а тому викликають найгостріше невдоволення молоді. Це — відсутність рівності людей в американському суспільстві і справжнього правосуддя; репресії проти тих, хто вимагає політичних свобод; атмосфера шовінізму, націоналізму і милітаризму, брудна війна у В'єтнамі, що була розв'язана й проводилася всупереч волі більшості американців, та ін.

Представники молодого покоління заявили про свою рішучість боротися за права, проголошені Декларацією незалежності і конституцією. Крім того, вони зажадали реінтерпретування Біллю про права таким чином, щоб його вплив поширювався на всіх членів суспільства, а не лише на привілейовану меншість¹².

⁹ Цит. за: В. Г. Корнюков. Сосединые Штаты Америки как они есть, М., 1974, стор. 98—99.

^{**} Цієї точки зору одностайно дотримувалися студенти і викладачі Вісконсинського університету під час бесіди з автором цих рядків у березні ц. р.

¹⁰ Report of the White House Conference on Youth, Washington, 1971, стор. 4.

¹¹ Там же, стор. 15.

¹² Там же, стор. 16.

Точку зору учасників конференції поділяє багато молодих американців, про що свідчать результати багатьох соціологічних опитів¹³. У цьому плані заслуговує на увагу книга професора Іельського університету Ч. Рейча «Молоді паростки Америки». Висловивши в ній думки багатьох молодих радикалів, автор пише, що ця праця «в значній мірі продукт багатьох людей, ніж моя власна»¹⁴. Американським громадянам 1789 р. *, — зазначає в ній Ч. Рейч, — був обіцяний новий спосіб життя (кожна особа вільна, має право бути щасливою), республіканську форму правління, при якій зберігається суверенітет особи, знищення експлуатації людини людиною. «Минуло менш як 200 років, — продовжує він, — і «американська мрія» втрачена... Вбивці цієї мрії носять «великі» прізвища: Вандербільт, Карнегі, Гарріман, Форд. Сили експлуатації..., замість демократії, незалежності й прагнення до щастя, виробили ієрархічну систему багатства та привілеїв, що замінила суспільні цінності антисоціальним потягом до «успіху»¹⁵.

Порівнюючи принципи, що декларувалися в перші роки існування Сполучених Штатів, і діаметрально протилежні наслідки втілення їх у життя, молодь дедалі рішучіше виступає з критикою сучасного американського суспільства. Ця критика розгортається в таких основних напрямках: 1) перетворення США, які народилися у вогні революційної війни, на світового жандарма, оплот реакції у всьому світі; 2) антидемократичні тенденції в практиці держави, повновладдя впливових кіл — захисників інтересів корпорацій; 3) порушення гарантій прав особи і конституційних свобод; 4) відсутність справжньої рівності, як перед законом, так і в широкому соціальному розумінні; 5) дегуманізація суспільства, аморальність суспільних інститутів тощо.

Два сторіччя тому молоді американці в лавах революційної армії показали чимало зразків мужності і відваги. Особливо помітний слід у хроніці війни за незалежність залишило нечисленне на той час студентство (щорічний випуск з усіх коледжів становив менше 3 тис. чол.)¹⁶. У початковий період революції студенти ознайомилися з творами, що піднімали такі питання, як протидія тирану, природні права людини, договірна теорія держави, жіноча рівноправність, законність чи незаконність негритянського рабства та ін. Репресивні заходи в коледжах у XVIII ст. здебільшого носили характер фізичної розправи **. Прикладом цього можуть служити події, які сталися в Іельському університеті в 1765—1766 рр. Президент цього навчального закладу реакціонер Т. Клеп, намагаючись покласти край «свавіллю» студентів, встановив найжорстокішу дисципліну, ввів великі штрафи за її порушення, збільшив плату за навчання і почав негайно виключати непокірних. Свій протест студенти висловили тим, що побили шибки в будинку, де він мешкав, і перестали відвідувати заняття. Ли-

¹³ Див. напр.: "Fortune", January 1969, стор. 114—115; The Gallup Opinion Index. Political, Social and Economic Trends. 100-issue, October 1973, Princenton, New Jersey, стор. 27—28.

* Рік прийняття Біллю про права.

¹⁴ Ch. Reich. The Greening of America. Toronto, New York, London, 1971, стор. 433.

¹⁵ Там же, стор. 20, 35.

¹⁶ O. Handlin, M. Handlin. Facing Life: Youth and Family in American History Boston, Toronto, 1971, стор. 53.

** Від цих «традицій» недалеко відійшли й сучасні американські власті. Згадаємо розстріл студентської демонстрації в Кенті (1970 р.), масове побиття молоді під час з'їзду демократичної партії в 1968 р., терор проти членів організації «Чорні пантери» та ін.

ше після того, як у 1766 р. Т. Клеп подав у відставку, заняття в університеті відновилися¹⁷.

Американські студенти і викладачі зі зброєю в руках разом воювали проти англійських колонізаторів (випадки такого єднання були не поодинокі і в «критичне десятиріччя Америки» 60-х рр. XX ст.). Найбільше волонтерів дали коледжі Вільяма і Мері, Принстонський і Гарвардський університети. В ході війни за незалежність прославилися колишні викладачі В. Уіверспун (Прінстонський), Дж. Уінтроп (Гарвардський), Т. Двигт (Іельський) університетів, а троє професорів Філадельфійського університету займали відповідальні військові посади¹⁸. Слід зазначити, що студенти і викладачі були вільні від військової повинності і йшли в армію добровільно. Саме так і в 60-х роках, незважаючи на загрозу репресій, студенти разом з усією прогресивною молоддю вважали себе мобілізованими до армії борців за демократію, проти війни у В'єтнамі, расизму, за громадянські права негрів та інших національних меншостей тощо. Американські юнаки та дівчата 70-х рр. (їх не без підстав називають «настороженим поколінням» на відміну від «бунтуючого» 60-х рр.) продовжують справу своїх старших братів і сестер. Так, у керівництві Народного комітету по святкуванню 200-річчя незалежності США, створеного на протидію офіційній урядовій адміністрації, є й колишні активісти лівоадикального студентського руху 60-х років. Він користується досить широкою підтримкою робітників, службовців, студентів, дрібних бізнесменів.

Комітет розпочав свою діяльність в 1971 р. Його річний бюджет — 200 тис. доларів, а головне джерело фінансування — членські внески (10 доларів на рік). Народний комітет перетворився на досить впливову організацію, про що свідчить його масштабна опозиція офіційному Вашингтону в питанні святкування 200-річчя США. Матеріалами, підготовленими активістами комітету, користуються 984 радіо і 145 телекомпаній, 65 тис. церков та ін., ним видається журнал «Common Sense» («Здоровий глузд»). Головна мета роботи комітету, заявив один з його керівників Дж. Рівкін, — вирвати ініціативу в святкуванні ювілею з рук правлячих кіл. «Білий дім ніколи не застосовував цих принципів на ділі, — підкреслив він. — Урядовий комітет 200-річчя, що працює в тісному контакті з корпораціями, багато в чому схожий на тих політичних і фінансових аристократів, проти яких боролася революція двісті років тому»¹⁹.

Компартія США — єдина політична сила в Америці, яка уособлює найкращі демократичні традиції американського народу. Американські комуністи приділили належну увагу 200-річчю своєї країни. Зокрема, ювілею революції XVIII ст. був присвячений масовий мітинг, що відбувся 29 червня 1975 р. в Чикаго з нагоди завершення роботи XXI з'їзду Компартії США. «Важко передати той бойовий дух і ентузіазм, якими були охоплені всі присутні на мітингу 6 тис. чол., — відзначав Генеральний секретар Компартії США Г. Холл. — Це було проявом віри в партію, робітничий клас, боротьбу народних мас. Ця віра — розуміння того, що ми — частина непереможних сил, які рухають революційний процес»²⁰.

¹⁷ Г. Аптекер. Назв. праця, стор. 92—93.

¹⁸ E. Green. The Revolutionary Generation 1763—1790, New York, 1943, стор. 291—292.

¹⁹ "U. S. News and World Report", 24 березня 1975 р., стор. 35—36.

²⁰ "Daily World", 2 серпня 1975 р.

Широку кампанію за використання ювілейного року для привернення уваги громадськості до найгостріших соціальних проблем молоді розгорнула Спілка молодих робітників за визволення (СМРВ), яка працює під керівництвом комуністів. 7 лютого ц. р. в Нью-Йорку і Чикаго СМРВ провела молодіжні фестивалі, в програмі яких були виступи лідерів американських комуністів Г. Холла і Г. Уінстона, керівників СМРВ, а також політичні дискусії й театралізована розважальна програма. Звертаючись до майже 3 тис. учасників фестивалю в Нью-Йорку, Г. Холл підкреслив, що молодь, яка так багато зробила для популяризації марксизму в Сполучених Штатах, й надалі буде відігравати провідну роль у просуванні країни по шляху прогресу. Порівнюючи завдання, які стояли перед поколінням борців проти британського колоніалізму (XVIII ст.), рабства (XIX ст.), Г. Холл підкреслив, що перед сучасною молоддю стоїть не менш важливе завдання — боротьба проти імперіалізму, за соціалізм.

Молоде покоління 70-х років прагне побудувати суспільство миру, дружби і братерства, в якому кожний матиме право на життя, належний заробіток, навчання. Силою, що сприятиме здійсненню цієї мети, є організована боротьба народу і, насамперед, робітничого класу США.

Замітки

3 історії дружби радянських народів

В. В. КЛИМЕНКОВ (Київ)

**ВКЛАД МОЛОДІ УКРАЇНСЬКОЇ РСР
У БУДІВНИЦТВО КАМАЗУ**

В період розгорнутого комуністичного будівництва незмірно зросла роль молоді в суспільно-політичному житті країни, зокрема, у зміцненні дружби та інтернаціональної єдності народів Радянського Союзу. Одним з істотних факторів цього є збільшення чисельності юнаків і дівчат серед населення країни. У 1972 р. кількість осіб віком до 30 років становила 123,5 млн. чол., тобто 50,1% всього її населення¹. Зросла питома вага молоді серед працюючих на різних ділянках народного господарства. Наприклад, молодь Української РСР у роки комуністичного будівництва становила у промисловості 54%, будівництві — 60, на транспорті — 46, в сільському господарстві — понад 40%².

Радянська молодь бере активну участь у розвитку продуктивних сил країни. Юнаки і дівчата, представники більше 100 націй і народностей, які населяють територію СРСР, вносять вагомий вклад у освоєння природних багатств Батьківщини, в спорудження великих індустріальних об'єктів. Багатомільйонна армія комсомолу — надійний і бойовий помічник партії.

Комуністична партія високо цінує трудові заслуги комсомолу й довіряє йому найвідповідальніші народногосподарські завдання. «Партія твердо вірить, що молодь, комсомольці впишуть нові славні сторінки в літопис комуністичного будівництва»³, — підкреслював Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнєв у Звітній доповіді XXV з'їзду Комуністичної партії. У цьому будівництві керівна роль належить Всесоюзним ударним комсомольським будовам. Якщо в 1966 р. у країні споруджувалося 86 важливих новобудов, оголошених ЦК ВЛКСМ Всесоюзними ударними, то в 1975 р. їх було 153⁴.

Ударні комсомольські будови є однією із форм участі молоді всіх братніх республік у розвитку економіки країни. Так, з початку дев'ятої п'ятирічки більше 250 тис. чол. працювали на комсомольських будовах. Тільки в 1971—1973 рр. було здано в експлуатацію понад 200 великих промислових підприємств⁵. Спільна праця представників різних національностей сприяє їх зближенню, зміцненню дружби народів СРСР. З особливою силою це проявляється на Всесоюзних ударних

¹ Народное хозяйство СССР. 1922—1972 гг. Юбилейный статистический ежегодник, М., 1972, стор. 30.

² Історія Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України. Вид. II, К., 1971, стор. 648.

³ Матеріали XXV з'їзду КПРС, К., 1976, стор. 95.

⁴ «Комсомольская правда», 6 квітня 1975 р.

⁵ «Коммунист», 1974, № 3, стор. 30.

комсомольських будовах, куди з'їжджається молодь з усіх кінців країни. Ці будови по праву можна назвати школою соціалістичного інтернаціоналізму.

Наочним прикладом цього є будівництво КамАЗу, передбачене директивами XXIV з'їзду КПРС. Центральний Комітет Комуністичної партії і Рада Міністрів СРСР прийняли пропозицію Держплану та Міністерства автомобільної промисловості про спорудження в місті Набережні Човни Татарської АРСР комплексу заводів, що вироблятимуть в рік 150 тис. автомобілів великої вантажопідйомності і 250 тис. дизельних двигунів. У цей гігантський промисловий комплекс входять ливарний, ковальський, ремонтно-інструментальний, пресоворамний, дизельний і автомобільний заводи.

У будівництві КамАЗу та інших промислових об'єктів нашої країни беруть участь усі братні республіки. Наприклад, над розробкою технічної документації Камського автозаводу і генерального плану спорудження міста Набережні Човни працювали 150 найбільших науково-дослідних інститутів союзних республік⁶.

З метою координації проектування, будівництва і введення в експлуатацію першої черги заводу, колективи ряду науково-дослідних інститутів і проектних організацій РРФСР, УРСР, БРСР та інших республік взяли спільні соціалістичні зобов'язання⁷. Матеріально-технічну допомогу Камському автозаводу подавали понад 500 підприємств різних галузей промисловості союзних республік⁸.

Велику допомогу КамАЗу подавали підприємства України. Це, зокрема, харківські заводи підйомно-транспортного устаткування ім. В. І. Леніна, електроапаратний і «Кондиціонер», Мукачівський верстатобудівний завод, Світловодський завод будівельних конструкцій, Придніпровський завод залізобетонних конструкцій, а також металурги Жданова, Єнакієвого, Комунарська, трубні заводи Макіївки і Харцизька, донецькі і горловські машинобудівники та ін.

Колективи підприємств республіки брали підвищені зобов'язання і виконували замовлення для будови набагато раніше намічених планом строків. Так, на початку 1972 р. Слов'янський завод «Будмаш» на два місяці раніше, ніж передбачалося кварталним графіком постачання, відправив будівельникам Камського автозаводу велику партію автобетонозмішувачів⁹. Достроково постачали свою продукцію трудівники міста Харкова. В квітні 1975 р. камазівці одержали від харківських верстатобудівельників 20 високовиробничих удосконалених конструкцій верстатів, а до кінця року харків'яни зобов'язалися відправити ще 25 агрегатів¹⁰. У листопаді 1975 р. на адресу КамАЗу на місяць раніше строку було відправлено 400 комплектів електронних приладів, виготовлених руками робітників заводу контрольно-вимірювальних приладів¹¹.

Доставляючи високоякісну продукцію для будови достроково, трудящі Української РСР та інших союзних республік подавали тим самим велику братерську допомогу багатотисячному інтернаціональному колективу будівельників у виконанні взятих ними зобов'язань по достроковому введенню в дію об'єктів будови.

У будівництві Камського автозаводу беруть участь посланці всіх союзних республік та більше 50 областей і країв РРФСР, представники

⁶ «Молодой коммунист», 1972, № 10, стор. 55.

⁷ «УІЖ», 1973, № 1, стор. 28.

⁸ «Правда», 29 грудня 1975 р.

⁹ «Молодь України», 22 січня 1972 р.

¹⁰ «Комсомольское знамя», 1 квітня 1975 р.

¹¹ «Радянська Україна», 20 листопада 1975 р.

70 націй і народностей країни¹². Кожна союзна республіка направила на будову своїх кращих молодих робітників, будівельників, техніків, інженерів, які пліч-о-пліч, у братерському єднанні піднімали цехи і корпуси автомобільного велетня в Татарській АРСР.

На КамАЗ направляли добровольців, які виявили бажання своєю працею подати допомогу в будівництві найбільшого в світі промислового комплексу по виробництву грузових автомобілів. Наприклад, у липні 1972 р. з України виїхала велика група молодих монтажників тресту «Криворіжстальконструкція». Вони брали участь у монтажі 25 тис. металоконструкцій, що становить десятину всіх монтажних робіт на КамАЗі¹³. Тільки з 1971 р. по 1975 р. на Всесоюзну будову виїхало 2661 чол. молодих будівельників республіки¹⁴.

У будівництві автозаводу активну участь брали також студенти вузів України. Так, у 1971 р. на будові трудилися студенти загону «Нептун» (Одеський технологічний інститут харчової промисловості). Вони не тільки працювали безпосередньо на спорудженні заводу, а й допомагали татарським будівельникам радгоспу «Чулпан» піднімати зерновий комплекс¹⁵.

Спорудження КамАЗу знаходилося під постійним контролем Центрального Комітету ВЛКСМ. Восени 1971 р. ЦК ВЛКСМ сформував із добровольців і направив на будову загін «Дружба» (1,5 тис. чол.), який складався з представників 31 національності всіх союзних і трьох автономних республік. Цей загін протягом року працював на об'єктах будови, а 96 чол. залишилися жити в Набережних Човнах¹⁶.

Далі естафету будови прийняв ударний комсомольський загін імені 50-річчя СРСР (2 тис. чол.), створений у 1972 р. із кращих представників молоді всіх братніх республік. Посланці ленінського комсомолу, взявши високі соціалістичні зобов'язання, річне завдання по монтажу основних корпусів автомобільного виробництва виконали 29 жовтня 1973 р., тобто до дня народження ВЛКСМ.

Для КамАЗу, заводи якого оснащувалися новою технікою і устаткуванням, необхідні були кваліфіковані кадри. В їх підготовці брали участь підприємства багатьох міст союзних республік. У 1971 р. було підготовлено і направлено на будову 1600 чол. різних спеціальностей¹⁷. Того ж року 120 робітників та інженерно-технічних працівників Камського автозаводу вивчали досвід у мінських колег¹⁸.

У 1972 р. на Волзькому автомобільному заводі пройшли стажування 2 тис. робітників-камазівців¹⁹. На допомогу багатонаціональному загону будівельників у Набережні Човни протягом 1971—1972 рр. було направлено 15 тис. випускників профтехучилищ РРФСР, УРСР, БРСР та інших братніх республік²⁰.

¹² Комсомол и социалистическое соревнование, М., 1973, стор. 54; «Правда», 29 грудня 1975 р.

¹³ «Комсомольское знамя», 11 липня 1972 р.

¹⁴ Поточний архів ЦК ЛКСМУ. Відділ робітничої молоді. Статистичні дані по громадському призову на Всесоюзні ударні комсомольські будови за 1971—1975 рр., арк. 1.

¹⁵ «Молодь України», 23 жовтня 1971 р.

¹⁶ Наш ленинский комсомол, М., 1974, стор. 399; «Комсомольская правда», 4 листопада 1972 р.

¹⁷ Сотрудничество народов СССР в культурном строительстве. Сборник, М., 1973, стор. 147.

¹⁸ Ф. И. Ермаков. КПСС — организатор братского содружества народов СССР в создании материально-технической базы коммунизма, М., 1972, стор. 134.

¹⁹ Сотрудничество народов СССР в культурном строительстве. Сборник, стор. 147.

²⁰ «Молодой коммунист», 1972, № 8, стор. 83—84.

Під час спорудження КамАЗу склався дружний, інтернаціональний загін будівельників, який налічував у своїх рядах 80 тис. чол. Їх висока трудова активність проявилася в широкому розмаху соціалістичного змагання. Тільки в 1973 р. у ньому брали участь понад 14 тис. будівельників²¹.

Питання соціалістичного змагання розглядалися на пленумах Татарського обкому КПРС і ВЛКСМ, на засіданнях комсомольського штабу Всесоюзної ударної будови. Інтернаціональні колективи молодих будівельників змагалися за право одержати перехідний Червоний Прапор Татарського обкому ВЛКСМ. Комсомольський штаб будови щомісяця підбивав підсумки соціалістичного змагання. Бюро обкому комсомолу раз на квартал вручало кращій комсомольсько-молодіжній бригаді перехідний Червоний Прапор. Крім того, щомісяця на честь колективів-переможців в урочистій обстановці піднімалися прапори трудової слави Камського автозаводу.

Під час соціалістичного змагання молоді будівельники боролися за поліпшення якості будівництва, брали участь в оглядах економії і бережливості, щорічних зльотах молодих робітників, на яких обговорювалися і підбивалися підсумки зробленого й накреслювалися плани на майбутнє.

Широкого розмаху набув рух за комуністичне ставлення до праці як вища форма соціалістичного змагання. В 1973 р. на КамАЗі працювали 2 тис. юнаків і дівчат різних національностей та 11 комсомольсько-молодіжних бригад, удостоєних високого звання «Ударник комуністичної праці»²².

Ці молодіжні колективи є піонерами багатьох патріотичних починів. Особливо яскраво це проявилось під час підготовки до святкування 50-річчя утворення СРСР. Так, у 1972 р. на Всесоюзних ударних комсомольських будовах пройшла естафета дружби під девізом: «50-річчю СРСР — ударна праця молодих будівельників». Маршрути естафети пролягли на території всіх союзних і багатьох автономних республік, областей і країн СРСР. Під час її проведення молоді будівельники різних національностей своєю героїчною працею продемонстрували єдність радянської молоді, її згуртованість навколо Комуністичної партії, непохитність великої дружби народів Радянського Союзу.

Широко розгорнулося соціалістичне змагання між Всесоюзними ударними комсомольськими будовами. Так, у 1972 р. робітники КамАЗу успішно змагалися за гідну зустріч піввікового ювілею СРСР з будівельниками Дніпрогесу-2. У 1973 р. комсомольський загін імені 50-річчя СРСР, що працював на Камському автозаводі, викликав юнаків і дівчат загону «Корчагінець», які зводили кислородно-конверторний цех Новолипецького металургійного заводу на змагання за дострокове введення потужностей в експлуатацію. Незабаром змагання цих загонів переросло в змагання двох великих будов дев'ятої п'ятирічки. Для підбиття підсумків і обміну трудовим досвідом колективи часто обмінювалися делегаціями. Так було в серпні 1973 р., коли кращі будівельники «Липецької Магнітки» брали участь у щорічному традиційному зльоті багатонаціональної армії молодих будівельників КамАЗу. Для обміну виробничим досвідом сюди приїздили колеги з багатьох міст союзних республік. Так, у 1972 р. автомобільний гігант відвідали робітники та інженери 17 міст країни, які вивчали метод конвеєрного

²¹ Комсомол и социалистическое соревнование, стор. 60.

²² Там же.

складання й великоблочного монтажу вкрить заводських корпусів, що дало змогу скоротити строки будівництва в 2 рази²³.

У роки будівництва КамАЗу багато підприємств країни підхопили почин бригади Р. Салахова, яка виконувала завдання щодня, на кожному об'єкті з високою якістю робіт. Почин схвалили також Герої Соціалістичної Праці О. Г. Стаханов, П. В. Кривонос, О. Х. Бусигін та інші. У привітанні камазівцям вони писали: «Приємно і радісно усвідомити, що в наших справах продовжують розвиватися чудові традиції нашого суспільства, що естафета трудових звершень, яку достойно несло наше покоління — ваші діди і батьки, — нині передається у надійні руки енергійних, досить грамотних, озброєних найпередовішою технікою будівельників 70-х років. Ми бачимо у вас, дорогі друзі, свою кипучу молодість, ми чуємо у ваших девізах продовження справ героїчних перших п'ятирічок»²⁴.

На будівництві КамАЗу значного поширення набув передовий метод бригадного підряду, вперше запроваджено відомим будівельником М. Злобіним, який приїхав у 1974 р. на будову і передав досвід молодим робітникам²⁵. У м. Зеленоград, де працює бригада М. Злобіна, прибула група бригадирів, інженерів, партійних, профспілкових і комсомольських робітників автозаводу, які досконало вивчали як застосовується метод бригадного підряду будівельниками Підмосков'я. Завдяки впровадженню цього методу на будові Камського автозаводу різко зросла продуктивність праці. Наприклад, молодіжна бригада, якою керував В. Мавликов, щодня виконувала змінні завдання на 130—150%²⁶. Бригада мулярів на чолі з О. Зотовим, працюючи за цим методом, виконала цегляну кладку на об'єкті за 65 днів замість 105 за нормою, а трудові затрати становили 1583 людино-дні замість 20 644²⁷. У 1975 р. на будові за методом бригадного підряду працювали 84 колективи²⁸.

Таким чином, в умовах багатонаціональної соціалістичної держави спільна праця представників різних націй сприяє їх зближенню, інтернаціоналізації всіх сфер суспільного життя — економічної, соціально-політичної та духовної.

²³ «Комсомольская правда», 20 вересня 1972 р.

²⁴ Единство и сотрудничество народов СССР. Тезисы докладов и сообщений научной конференции, Кишинев, 1975, стор. 141.

²⁵ «Комсомольская правда», 8 червня 1974 р.

²⁶ КамАЗ. Сборник, М., 1974, стор. 24.

²⁷ «Коммунист», 1976, № 2, стор. 41.

²⁸ Р. К. Беляев. КамАЗ: формирование трудового коллектива, М., 1975, стор. 179.

П. Д. ОВЧАРЕНКО (Київ)
ПРО УЧАСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ РСР
У НАУКОВОМУ СПІВРОБІТНИЦТВІ
БРАТНІХ СОЮЗНИХ РЕСПУБЛІК
(1959—1975 рр.)

Л. І. Брежнєв, — що тільки в співдружності радянських республік, об'єднавшись з ними і подесятєривши тим самим власні сили, зміг по-справжньому розправити свої плечі, знайти простір своїй трудовій енергії і талантам народ України!»¹.

У тісному співробітництві із провідними науковими центрами нашої країни розвивається наука Української РСР. «Без перебільшення можна сказати,— зазначав Генеральний секретар ЦК КПРС

¹ Л. І. Брежнєв. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік, К., 1973, стор. 17.

У даній замітці порушується питання про міжреспубліканський розподіл наукової праці та місце в ньому Української РСР. Автор робить спробу показати роль загальнодержавної системи координації й управління наукою в нашій країні, намагається дослідити деякі основні напрями та організаційні форми участі вчених УРСР у науковому співробітництві союзних республік. Для дослідження автор обрав період 1959—1975 рр., коли в ході успішного виконання рішень XXI—XXIV з'їздів Комуністичної партії наша країна досягла значного прогресу в усіх сферах суспільного життя.

Розвиток у кожній союзній республіці широкої мережі науково-дослідних і вищих навчальних закладів, вагомі здобутки республіканських загонів учених переконливо демонструють торжество ленінської національної політики КПРС, що забезпечила розквіт науки всіх народів Союзу РСР.

Велику увагу цим питанням приділив XXV з'їзд КПРС, підтвердивши курс партії на поєднання досягнень сучасної науково-технічної революції з перевагами соціалістичної системи господарювання. «Ми, комуністи,— підкреслив Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнєв у Звітній доповіді ЦК XXV з'їзду партії,— виходимо з того, що тільки в умовах соціалізму науково-технічна революція дістає вірний напрям, який відповідає інтересам людини і суспільства. У свою чергу, тільки на основі прискореного розвитку науки і техніки можуть бути розв'язані кінцеві завдання революції соціальної — побудоване комуністичне суспільство»²⁻³.

Так само як принципи розміщення продуктивних сил у СРСР визначають в основному міжреспубліканську виробничу спеціалізацію, так і остання значною мірою зумовила спеціалізацію окремих республік у загальносоюзній системі розподілу наукової праці. Провідне місце у ній належить науковому потенціалу РРФСР, масштаби і значення якого визначаються рядом економічних і культурних особливостей, що склалися історично, розвинутим багатогалузевим господарством республіки, високим ступенем концентрації великих наукових закладів — близько 60% від загальносоюзної кількості. Вчені наукових центрів Росії, особливо системи АН СРСР, вносять неоціненний вклад у розвиток усіх галузей науки і техніки⁴.

Необхідність у прикладних дослідженнях і розробках визначається переважно потребами виробництва даної республіки. Це зв'язано значною мірою із структурою продуктивних сил і основними завданнями, що стоять перед республіканськими економіками як складовими елементами єдиного народногосподарського комплексу.

Аналіз проблематики наукових досліджень і тенденцій їх розвитку в кожній союзній республіці свідчить про наявність там виразних елементів спеціалізації — своєрідного розподілу праці у сфері науки⁵.

²⁻³ Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, стор. 52—53.

⁴ Див.: Наука Союза ССР, М., 1972, стор. 81—106.

⁵ Див.: Академия наук Азербайджанской ССР, Баку, 1975, стор. 11—13; Академия наук Литовской ССР, Вильнюс, 1974, стор. 8, 19; Академия наук Молдавской ССР, Кишинев, 1974, стор. 17; Академия наук СССР и развитие грузинской науки. 1724—1974, Тбилиси, 1974, стор. 13; В. А. Амбарцумян. Наука Армении на подъеме, Ереван, 1969, стор. 15; Ч. А. Атаев и М. М. Моллаев. Наука и культура Туркменистана, Ашхабад, 1974, стор. 21; Двенадцать вопросов о науке Советской Латвии, Рига, 1974, стор. 77; Ш. Е. Есенов. Наука и производительные силы Казахстана. — Наука Союза ССР, стор. 190—204; К. Каракеев. Академия наук Киргизской ССР, Фрунзе, 1974, стор. 47, 48, 96; Наука в Узбекистане, Ташкент, 1974, стор. 14—17; Наука и научно-исследовательская работа в Белоруссии, Минск, 1975, стор. 14—15; Наука Советского Таджикистана, Душанбе, 1974, стор. 46, 47;

Причому це стосується і багатьох напрямів фундаментальних наук, зумовлених певною спрямованістю прикладних досліджень. Саме їх взаємодія є джерелом дальшого розвитку різних галузей економіки. «Ми прекрасно знаємо,— сказав на XXV з'їзді КПРС Л. І. Брежнєв,— що повноводний потік науково-технічного прогресу вичерпається, якщо його не будуть постійно живити фундаментальні дослідження»⁶.

Суттєвий вплив на визначення дослідницького профілю наукових колективів союзних республік, як зауважує академік В. О. Амбарцумян, має також наявність там відповідних кадрів і досвіду⁷. Тільки виходячи з цього можна пояснити, чому, скажімо, в нашій країні дослідження з фізики твердого тіла проводяться переважно в академіях наук БРСР, ГРСР, Лат. РСР, Уз. РСР, УРСР, а в інших республіках проводяться в меншій мірі або й зовсім не ведуться⁸. Територіальний розподіл праці між науковими центрами союзних республік цілком об'єктивний. У цих умовах важливу роль відіграє АН СРСР. Вона є не тільки координаційним центром усієї наукової роботи в країні, а й займається також проблемами оптимізації територіального розміщення науки та удосконаленням розподілу праці і кооперації між науковими закладами союзних республік⁹. У кожній із братніх республік Союзу РСР проводяться широкі дослідження в усіх найважливіших галузях сучасних наукових знань. У зв'язку з цим розглядувана нами наукова спеціалізація характеризує видатні успіхи республіканських наукових центрів, показує, що в кожній із союзних республік склалися власні школи з ряду актуальних напрямів сучасної науки. Така спеціалізація не локалізує, а веде до координації дій, виступає об'єктивною передумовою дальшого об'єднання республіканських загонів учених з метою підвищення ефективності співробітництва між ними.

Говорячи про завдання академічної науки на сучасному етапі комуністичного будівництва, президент АН УРСР академік Б. Є. Патон підкреслив: «Великі завдання належить розв'язати і в дальшій спеціалізації академій наук союзних республік як єдиної, стрункої системи радянської науки. Правильне розуміння ними своєї ролі в загальній системі радянської науки, концентрація зусиль на комплексній розробці актуальних напрямів, у яких вони посідають провідне місце в країні, мають великий науковий заділ і необхідні умови для розвитку, зумовленого інтересами основних галузей народного господарства республіки,— важливий резерв підвищення ефективності роботи всіх республіканських академій»¹⁰.

Рациональне використання можливостей спеціалізації забезпечено єдиною науковою політикою, яку послідовно проводить Комуністична партія і Радянський уряд. У Союзі РСР вперше в світі «створено систему координації та управління наукою в масштабі усієї країни»¹¹. Цим самим забезпечується єдина стратегія діяльності науковців усіх республік.

Згідно з Постановою ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР «Про заходи по поліпшенню координації науково-дослідних робіт у країні і діяль-

Б. Е. Патон. Наука Советской Украины. — Ленин и современная наука, М., 1970, стор. 362—366; К. Е. Ребане. Деятельность ученых, Таллин, 1971, стор. 4.

⁶ Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 53.

⁷ Див.: Наука Союза ССР, стор. 375.

⁸ Про проблематику досліджень академій наук союзних республік див.: Союз Советских Социалистических Республик. 1917—1967. Энциклопедический справочник, М., 1967, стор. 281—282.

⁹ Уставы Академии наук СССР, М., 1974, стор. 167, 176.

¹⁰ «Вісник АН УРСР», 1975, № 2, стор. 20.

¹¹ 50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова Пленуму ЦК КПРС. Тези ЦК КПРС, К., 1967, стор. 43.

ність АН СРСР» від 3 квітня 1961 р. загальнодержавним органом планування в галузі науки став Державний комітет Ради Міністрів СРСР по координації науково-дослідних робіт, який у 1965 р. було перетворено в Державний Комітет Ради Міністрів СРСР по науці і техніці. На Академію наук СРСР покладалося загальне наукове й методичне керівництво мережею наукових закладів і вузів країни¹².

Велику роль у справі координації діяльності республіканських академій наук відіграє Президія АН Союзу РСР. Особливо активізувалася ця важлива робота на початку 60-х років, коли у відповідності з Постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 11 квітня 1963 р. Академія наук зосередила керівництво розвитком фундаментальних досліджень у галузі природничих і суспільних наук у масштабі країни¹³.

Ще в листопаді 1961 р. у рішенні Загальних зборів АН СРСР відзначалося, що в Академії наук вже діє 27 проблемних наукових рад. Їх кількість весь час зростає. Саме ці наукові ради є безпосередніми органами, і, одночасно, каналами виконання координаційних функцій у загальносоюзному плані¹⁴.

Чимало наукових рад виникло в той же період і при академіях наук республік, причому деякі з них стали головними у своїх галузях. Так, у системі АН УРСР було створено 52 наукові ради¹⁵. На 1973 р. їх тут вже налічувалося 71, 15 з них координували роботу в масштабі країни. Це, насамперед, проблемні наукові ради при інститутах матеріалознавства, кібернетики, проблем міцності, гідромеханіки, електродинаміки, гідробіології та ін.¹⁶. А інститути електрозварювання, проблем лиття, матеріалознавства та фізико-технічний — визнані наукові центри по своїй проблематиці¹⁷.

Якісно поліпшилося функціонування Ради по координації діяльності АН союзних республік, створеної при Президії АН СРСР ще в 1945 р.¹⁸. Якщо раніше справа обмежувалася лише погодженням поданих на обговорення планів, то за розглядуваний період діапазон впливу Ради по координації значно розширився. На її засіданнях обговорюються важливі для всіх республіканських наукових центрів питання, стан робіт з окремих проблем, зміни в структурі науково-дослідних закладів¹⁹. Рада займається також виробленням рекомендацій по організації нових установ у республіканських академіях. Наприклад, у 1966 р. в системі АН Української РСР було організовано такі великі інститути, як теоретичної фізики та проблем міцності, а в 1970 р. — прикладної математики і механіки та ядерних досліджень²⁰.

До складу названої Ради при Президії АН СРСР входять провідні науковці — представники всіх братніх республік Радянського Союзу, в тому числі України. Академіки АН СРСР і АН УРСР Б. Є. Патон,

¹² Сборник постановлений правительства СССР (далі — СП СССР), 1963, № 5.

¹³ СП СССР, 1963, № 6, стор. 72; Академия наук СССР — штаб советской науки, М., 1968, стор. 159.

¹⁴ Архів Академії наук СРСР (далі — ААН СРСР), ф. 2, оп. 7, спр. 137; р. IV, оп. 12, спр. 97, арк. 94—96; ф. 650, оп. 1, спр. 1, 7.

¹⁵ Архів Президії АН УРСР (далі — АП АН УРСР), ф. 1, оп. 56, спр. 19, арк. 91.

¹⁶ АП АН УРСР, ф. 1, оп. 73, спр. 1, арк. 52; спр. 2, арк. 91; спр. 9, арк. 180—182; «Доповіді АН УРСР», 1960, № 6, стор. 848; История Академии наук УССР, К., 1969, стор. 79; І. К. Походня. Масштаби і географія зв'язків. — «Наука і суспільство», 1972, № 10, стор. 2.

¹⁷ АП АН УРСР, ф. 1, оп. 56, спр. 19, арк. 4; Наука Союза ССР, стор. 118.

¹⁸ Див.: Устав Академии наук СССР, стор. 199.

¹⁹ Там же, стор. 178.

²⁰ ААН СРСР, р. IV, оп. 12, спр. 101, арк. 121; спр. 105, арк. 155—157; спр. 119, арк. 212.

В. М. Глушков, І. М. Францевич, Ю. К. Делімарський, О. Ф. Марченко очолюють наукові ради Державного Комітету по науці і техніці при Раді Міністрів СРСР²¹. Те ж саме можна сказати і про склад проблемних рад загальносоюзного значення в республіканських академіях. Таким чином, ці органи втілюють принцип колективного керівництва науковими дослідженнями в країні, залучаючи до нього й діячів науки з усіх республік.

Повсякденна підтримка, постійна методична допомога, інтенсивна координаційна діяльність союзної Академії завжди були стимулюючими факторами в діяльності українських радянських вчених. На урочистому засіданні з нагоди 50-річчя АН УРСР академік Б. Є. Патон підкреслив: «Характерною рисою роботи наших вчених, наукових установ і в цілому Академії наук України є постійний творчий зв'язок з Академією наук Радянського Союзу. Академія — штаб радянської науки — завжди була взірцем для нашої Академії, зразком розмаху і глибини досліджень, державного підходу в розв'язанні найважливіших проблем»²².

Однією з дієвих форм визначення конкретних напрямів міжреспубліканського наукового співробітництва є регулярні відрядження до науково-дослідних центрів союзних республік провідних вчених Академії наук СРСР. Рада по координації при АН СРСР направляла їх туди за проханням республіканських академій, вузів і галузевих інститутів для подання наукової допомоги на місцях. Так, лише у 1959 р. з цією метою в союзних республіках побували понад 300 вчених АН СРСР²³. Важливе значення для дальшого розвитку наукових досліджень на Україні мав приїзд у 1964 р. до Києва делегації на чолі з академіком М. В. Келдишем²⁴. З року в рік кількість таких візитів зростає, підвищується їх ефективність. Протягом 1974 р. на Україні побували такі відомі вчені з Москви, як віце-президент АН СРСР академік О. П. Виноградов, академік-секретар Відділення загальної фізики і астрономії АН СРСР академік О. М. Прохоров, академік-секретар Відділення економіки АН СРСР академік М. П. Федоренко, академіки О. І. Целіков, М. Д. Дев'ятков, Б. В. Кадомцев та інші — всього близько 30 чол. Під час зустрічей обговорювалися результати і перспективи актуальних досліджень, складалися програми спільних робіт. Московські вчені подавали науково-методичну допомогу, проводили консультації, ділилися з колегами своїм багатим досвідом²⁵. Ось що писав про значення таких контактів голова Правління всесоюзного товариства «Знання» академік І. І. Артоболовський: «Зустрічі з нашими українськими друзями дали можливість нам краще пізнати їх творчі пошуки і досягнення, встановити взаємно корисні контакти, визначити коло великих і важливих проблем, які ми маємо розв'язувати спільними силами»²⁶.

У свою чергу члени Президії АН УРСР та інші провідні українські вчені беруть участь у роботі відповідних відділень АН СРСР, виступаючи з повідомленнями про результати роботи своїх наукових колективів. Так, у квітні 1962 р. на засіданні Президії АН СРСР було заслухано й обговорено доповідь президента АН Української РСР академіка Б. Є. Патона «Про найважливіші наукові результати і дальший розвиток досліджень проблем у галузі природничих і суспільних наук».

²¹ «Правда Украины», 17 березня 1974 р.

²² «Вісник АН УРСР», 1969, № 2, стор. 38.

²³ ААН СРСР, ф. 591, оп. 1, спр. 872, арк. 2.

²⁴ Там же, спр. 1092, арк. 2.

²⁵ АП АН УРСР, ф. 1, оп. 73, спр. 10, арк. 150—156, 160.

²⁶ «Вісник АН УРСР», 1970, № 4, стор. 83.

XXVII сесія Ради по координації при Президії АН СРСР (березень 1969 р.) по доповіді президента АН УРСР прийняла цілий ряд заходів по дальшому підвищенню рівня наукових досліджень²⁷.

На Україні працює близько 1 тис. науково-дослідних установ і вузів, у яких налічується понад 150 тис. наукових співробітників, з них 3 тис. докторів і 33 тис. кандидатів наук²⁸. Про плідотворну діяльність учених нашої республіки говорив на XXV з'їзді Компартії України перший секретар ЦК Компартії України В. В. Щербицький: «Вчені України у творчій співдружності з науковими колективами Москви, Ленінграда, Новосибірська, всіх союзних республік вносять вагомий вклад у фундаментальні дослідження в галузі механіки, матеріалознавства, математики, кібернетики, фізики твердого тіла, фізики низьких температур, спецелектрометалургії і зварювальних процесів, радіофізики і електроніки, органічної хімії, нейрофізіології, молекулярної біології і генетики. Вони беруть активну участь у дослідженні космічного простору, морів і океанів. Багато праць учених республіки стали основою створення нових матеріалів, технологій, автоматизованих систем управління»²⁹. Протягом 1959—1975 рр. розширювалася і «географія» науки в Українській РСР. Важливе значення у цьому плані відіграють створені в 1971 р. Донецький, Харківський, Дніпропетровський, Південний (Одеса) і Західний (Львів) наукові центри³⁰.

Зростання і високі досягнення науки Радянської України — результат неухильного втілення в життя ленінських принципів національної політики, свідчення постійної уваги і турботи Комуністичної партії та уряду СРСР про всебічний розвиток матеріальних і духовних сил всіх народів великого Радянського Союзу. Сила нашої науки, основа її видатних успіхів у тому, що вона спирається на наш найпередовіший суспільний лад, на всеперемагаюче вчення марксизму-ленізму, дружбу народів СРСР, на творче спілкування, взаємодопомогу й тісне співробітництво наукових колективів усіх братніх союзних республік.

Вчені Радянської України тісно з'єднані багатьма науковими, науково-організаційними та інформаційними контактами зі своїми колегами в союзних республіках. Ці зв'язки проявляються в координації досліджень; спільно виконуваних роботах; систематичному обміні науковою інформацією; участі в наукових сесіях, конференціях і нарадах; взаємній науково-консультаційній допомозі; організації виставок, днів науки; підготовці висококваліфікованих кадрів для науки; особистих контактах учених тощо.

З кінця 60-х років стала більш тісною координація діяльності та організація спільних досліджень наукових центрів окремих регіонів країни, зокрема, середньоазіатського (Узбецька, Таджикиська, Туркменська, Киргизька та Казахська РСР); закавказького (Азербайджанська, Грузинська і Вірменська РСР); прибалтійського (Латвійська, Литовська і Естонська РСР); західного (УРСР, БРСР і Молдавська РСР)³¹.

Внаслідок спільного дослідження науково-технічних проблем і визначення напрямів науково-організаційної діяльності між вченими Української РСР і Академії наук СРСР та інших великих наукових центрів Російської Федерації склалося тісне співробітництво. Про міцні зв'язки між російськими і українськими вченими академік М. В. Келдиш говорив:

²⁷ ААН СРСР, ф. 4, оп. 12, спр. 97, арк. 177—179.

²⁸ «Вісник АН УРСР», 1975, № 2, стор. 17.

²⁹ Матеріали XXV з'їзду Комуністичної партії України, К., 1976, стор. 35.

³⁰ «Вісник АН УРСР», 1972, № 6, стор. 15.

³¹ Див.: «Вестник АН СССР», 1975, № 4, стор. 93.

«Така співдружність приносить взаємну користь, служить спільній справі комуністичного будівництва. Ці контакти стали такими міцними, що часом важко розмежувати, де проходить «вододіл» між роботами російських і українських вчених»³².

Значні й різноманітні взаємини у галузі науки склалися також і між сусідніми Білоруською, Молдавською та Українською РСР. Зміцненню співробітництва між ними крім загальносоюзних факторів значною мірою сприяла територіальна близькість, а також спільність деяких матеріальних і культурних умов життя.

Протягом багатьох років наукові колективи України і Молдавії ведуть спільні творчі пошуки. Зміцненню взаємодопомоги двох братніх республік сприяла постанова Президії АН Української РСР від 1 червня 1962 р. «Про наукове співробітництво Академії наук УРСР з Молдавською Академією наук» (створена в 1961 р). На спільному засіданні бюро Президій АН УРСР та АН МРСР було затверджено заздалегідь визначені і взаємно обговорені форми співробітництва між цими академіями³³. Це, зокрема, спільне проведення дослідницьких робіт відділеннями як природничих, так і суспільних наук; взаємообмін науковою інформацією; організація спільних наукових конференцій, нарад, семінарів тощо; підготовка через аспірантуру інститутів АН УРСР наукових кадрів для Молдавії³⁴. За цей порівняно невеликий період Академія наук Молдавської РСР здобула заслужений науковий авторитет. Зараз — це головний центр науки Радянської Молдавії, сучасний потенціал якого дає можливість успішно вирішувати складні теоретичні і народногосподарські проблеми³⁵.

Коли ставляться великі проблеми, що стосуються інтересів цілих регіонів, то їх доцільно розв'язувати об'єднаними силами кількох наукових центрів. Так, з 1973 р. почалося проведення спільних науково-дослідних робіт закладами Академій наук БРСР, МРСР та УРСР з комплексу проблем (всього 10), які мають велике народногосподарське значення як для цих трьох республік, так і для країни в цілому. 1 серпня 1973 р. у Києві відбулася спеціальна нарада, на якій було розглянуто й затверджено координаційні плани наукових досліджень, що мають розгортатися в Академіях наук БРСР, МРСР і УРСР. У роботі наради взяли участь президенти АН Білоруської, Молдавської і Української РСР, керівні працівники всіх трьох республік³⁶.

Серед найважливіших проблем спільного дослідження слід відзначити таку, як «Вивчення геологічної будови та оцінка перспектив на корисні копалини територій України, Білорусії і Молдавії». Основними напрямками, по яких розвивається співробітництво академій з цієї теми є визначення будови глибинних і поверхневих товщ земної кори, складу речовини і будови мантиї землі та процесів, що в ній протікають. Вирішення цих важливих питань сприятиме розширенню мінерально-сировинної бази трьох сусідніх республік і всього Радянського Союзу³⁷.

У Києві, Мінську і Кишиневі регулярно збирається «велика вчена рада», як стали називати традиційні зустрічі представників трьох академій наук, де розглядаються, обговорюються і затверджуються плани

³² «Вісник АН УРСР», 1970, № 4, стор. 81.

³³ АП АН УРСР, ф. 1, оп. 66, спр. 77; протокольна частина Президії АН УРСР, № 26-6, стор. 17, 19.

³⁴ В. Г. Лисенко. Розвиток наукового співробітництва України та Молдавії в 1959—1969 рр. — «УІЖ», 1970, № 8, стор. 119.

³⁵ Я. С. Гросул. Советская Молдавия и ее наука. — Наука Союза ССР, стор. 294—307.

³⁶ «Правда Украины», 2 серпня 1973 р.

³⁷ Див.: «Вісник АН УРСР», 1973, № 12, стор. 3—4.

науково-дослідних робіт, вирішуються поточні питання, що виникають у ході практичної діяльності³⁸.

Співробітництво в рамках названих регіональних проблем вже принесло відчутні результати. Так, спільні експедиції геологів Молдавської та Української РСР дали більш глибоке наукове обґрунтування законотвірності розвідання корисних копалин на території обох республік. На основі проведених розвідок і теоретичної обробки їх матеріалів була складена геолого-прогностична карта України і Молдавії. Українські геологи допомогли також встановити ряд споріднених рельєфних структур у межах річки Дністер — Прут, де були виявлені невеликі газові та нафтові родовища»³⁹.

Піднесення сільськогосподарської науки завжди було широким полем співробітництва братніх республік. Ще в 1959 р. спільними зусиллями молдавських та українських науковців і селекціонерів було виведено новий швидкостиглий посухостійкий гібрид кукурудзи «Котовчанка-2»⁴⁰. Сорт озимої пшениці «Одеська-51», виведений співробітниками Всесоюзного селекційно-генетичного інституту в Одесі було доручено випробувати молдавським друзям. Трирічні дослідження, проведені в господарствах Молдавської РСР, показали, що за урожайністю, невибагливістю до холоду та стійкості від полягання новий гібрид значно перевершує відомі сорти пшениці⁴¹.

Молдавська РСР має високоефективне сільськогосподарське виробництво, що займає важливе місце в економіці республіки. Специфічні особливості виробничої спеціалізації МРСР висувають перед ученими ряд важливих завдань у галузі біологічних і сільськогосподарських наук⁴². Дуже часто результати робіт молдавських учених вперше впроваджувалися на Україні*.

Чималу роль у взаємозв'язках учених двох республік відіграє створене в 1969 р. південне регіональне відділення Всесоюзної академії сільськогосподарських наук ім. В. І. Леніна, яке здійснює науково-організаційне і методичне керівництво дослідницькими установами та вищими сільськогосподарськими навчальними закладами Молдавської та Української РСР⁴³.

Слід відзначити плідність творчої співдружності вчених-супільствознавців братніх союзних республік. Так, серед авторів чотиритомної «Історії вітчизняної математики», виданої АН УРСР, є вчені Москви, Ленінграда, Новосибірська, Грузії, Білорусії, Литви. Ця робота дістала високу оцінку наукової громадськості у нашій країні і за кордоном⁴⁴. Вчені-економісти Української РСР разом зі своїми білоруськими та молдавськими колегами виконали важливі дослідження по розробці схеми розміщення продуктивних сил УРСР на 1971—1980 рр.⁴⁵ Колектив співробітників відділу історії дружби народів Інституту історії АН УРСР спільно з ученими Російської Федерації, Білорусії та Молдавії працюють над створенням трьох великих колективних праць про історичні зв'язки і непорушну дружбу українського народу з великим російським, білоруським і молдавським народами⁴⁶.

³⁸ «Радянська Україна», 11 жовтня 1974 р.

³⁹ Наука Союза ССР, стор. 132.

⁴⁰ «Знамя коммунизма», 8 квітня 1960 р.

⁴¹ «Коммунист Украины», 1974, № 5, стор. 60.

⁴² Академия наук Молдавской ССР, стор. 17.

* Докладніше про це див.: «УІЖ», 1976, № 3, стор. 62.

⁴³ Українська сільськогосподарська енциклопедія, т. 3, К., 1972, стор. 508.

⁴⁴ Див.: Великий советский народ, К., 1976, стор. 322.

⁴⁵ «Вісник АН УРСР», 1974, № 5, стор. 30.

⁴⁶ «УІЖ», 1975, № 2, стор. 33.

Науковці Української РСР активно співробітничали з колективами вчених усіх академій наук, багатьох вузів і науково-дослідних інститутів. Це співробітництво здійснюється майже в усіх сучасних галузях фундаментальних наук, а також в головних напрямках прикладних досліджень. Про це переконливо свідчать щорічні звіти про діяльність АН УРСР, які складено на основі матеріалів не лише її установ, а й наукових закладів і проблемних рад міністерств, відомств та вузів республіки⁴⁷.

Співробітництво з тим чи іншим науковим центром, колективом дослідників або окремими вченими здійснюється в основному в рамках строго визначеної тематики. Практика свідчить про доцільність і ефективність такого методу творчого спілкування, який сприяє нагромадженню досвіду, дає значні результати. Такі традиційно визначені зв'язки (зумовлені великою мірою довготерміновими народногосподарськими планами, розподілом наукової праці, наявністю відповідних кадрів та дослідницької бази) склалися між українськими вченими та багатьма науковими колективами братніх республік. Яскравим прикладом цього є співробітництво Академій наук БРСР, МРСР і УРСР.

Наукове співробітництво між народами можливе тільки за соціалістичного ладу, де здобутки кожної нації є загальним надбанням. Комуністична партія нашої країни піклується про всебічний розквіт усіх братніх народів, який закономірно веде їх до ще тіснішого зближення. Діалектична єдність цих двох процесів в умовах розвинутого соціалістичного суспільства — запорука дальшого зміцнення нової історичної спільності людей — радянського народу.

Тісні взаємозв'язки з науковцями всіх союзних республік стали законом життя, моральним кредо радянської інтелігенції. Цю єдність і співдружність заповів нам великий Ленін, який бачив у братерстві та дружбі наших народів основну умову розквіту радянської держави.

«Економічний і соціальний прогрес радянського суспільства,— підкреслив Л. І. Брежнев у Звітній доповіді ЦК КПРС XXV з'їзду партії,— це прогрес Російської Федерації, України і Казахстану, Білорусії і Молдавії, республік Середньої Азії, Прибалтики, Закавказзя. Єдиний господарський організм, що склався в межах усієї країни,— це міцна матеріальна основа дружби і співробітництва народів»⁴⁸.

Вся розгалужена мережа наукових закладів Союзу РСР — єдине ціле. І це запорука успішного всебічного розвитку науки в інтересах усіх народів нашої багатонаціональної держави, в інтересах комуністичного будівництва.

⁴⁷ Див.: АП АН УРСР, ф. 1, оп. 19; оп. 57, спр. 13; оп. 60, спр. 14; оп. 66, спр. 77; оп. 67, спр. 34; оп. 71, спр. 2; оп. 73, спр. 1—11.

⁴⁸ Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 51, 52.

3 історії освіти на Україні

А. В. МОРОЗ (Макіївка)

**ЛІКВІДАЦІЯ НЕПИСЬМЕННОСТІ
І РОЗВИТОК ЗАГАЛЬНОЇ ОСВІТИ
ТРУДЯЩИХ В 1921—1925 рр.**

У даній замітці зроблено спробу висвітлити питання про діяльність партійних організацій республіки по ліквідації неписьменності серед дорослих у відбудовний період. Ця робота у досліджуваний період роз-

горталася двома етапами, що відрізнялися як змістом роботи партійних організацій, так і своїми результатами: перший охоплював 1921—1922 р., другий — 1923—1925 рр.

Навчання неписьменних включало вивчення рідної мови, математики та політграмоти. Організаційне і методичне керівництво цим процесом здійснювалося Головополітосвітою Наркомосу УРСР. Згідно рішення V Всеукраїнського з'їзду Рад (березень 1921 р.) урядовою постановою «Про боротьбу з неписьменністю» була заснована Всеукраїнська надзвичайна комісія по ліквідації неписьменності (Всеукрграмчека)¹.

На місцях партійні і радянські організації створювали повітові і волосні грамчека, проводили через їх органи облік неписьменних, організовували відкриття нових шкіл і гуртків по ліквідації неписьменності. Значна робота в цій справі проводилася в Донбасі. Влітку 1921 р. тут працювало 56 грамчека, а проведений облік виявив близько 500 тис. неписьменних. Для роботи з ними партійні осередки ряду рудників організували ударні групи з комуністів і комсомольців, виділили для навчання з неписьменними і читання курсу політграмоти найбільш підготовлених комуністів. Так, партбюро Мушкетівського рудника Юзівського повіту в лютому 1921 р. організувало школу для неписьменних, яку відвідували також і жителі навколишніх сіл. За рішенням партійних зборів с. Катеринівки того ж повіту (жовтень 1921 р.) навчання серед неписьменних провадила група комуністів. В результаті проведеної протягом року роботи в гуртках і пунктах лікнепу, що працювали майже при всіх населених пунктах і рудниках Донбасу, було навчено грамоти 20 тис. чол.² Успішну роботу з неписьменними проводили партосередки Одеської картонної фабрики, Ізюмської залізничної станції та інших міст і сіл України. В цілому по республіці наприкінці 1921 р. працювало 1500 шкіл грамоти³.

Наприкінці 1921 р. темпи ліквідації неписьменності значно знизилися, а голод 1921—1922 рр. поставив освітні установи в тяжке становище. В ряді повітів грамчека змушені були припинити свою діяльність. Так, у Донбасі їх кількість скоротилася з 56 до 29. Весною 1922 р. в республіці працював лише 371 лікпункт⁴.

Партійні організації звернулися за допомогою до трудящих, які відгукнулися на заклик партії. Питання про допомогу по подоланню неписьменності обговорювалися на безпартійних зборах, мітингах. Партосередки Молдавського району м. Одеси, наприклад, провели в листо-

¹ Культурне будівництво в Українській РСР. Збірник документів, т. I, К., 1959, стор. 94, 120.

² ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 3, оп. 1, спр. 1101, арк. 5; Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 4, оп. 1, спр. 75, арк. 6; спр. 77, арк. 19; ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 1, спр. 939, арк. 198.

³ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 29, оп. 1, спр. 335, арк. 12; ф. 2, оп. 1, спр. 113, арк. 80; «Статистика України», № 110, т. VI, серія XII, вип. 2, стор. 66.

⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 5, спр. 370, арк. 7.

паді 1921 р. «шестиденники» боротьби з неписьменністю, а з ініціативи парткому першої Луганської державної фабрики на початку 1922 р. було влаштовано спектакль-мітинг про значення навчання грамоти. В селах Київської губернії лікпункти утримувалися частково за рахунок місцевого бюджету, частково — за рахунок населення. Правління профспілок залізничників Катеринославської залізниці вирішило передати додатково вчителям соцвиху і лікнепу 1000 пудів борошна, виділити 6 тис. аршинів мануфактури⁵.

Значний вплив на посилення уваги громадськості до лікнепроботи справив лист ЦК РКП (б) (жовтень 1922 р.) «Про роботу по ліквідації неписьменності». Центральний Комітет партії пропонував докласти максимум сил для піднесення цієї роботи, поставити на обговорення партійних організацій практичні заходи щодо посилення боротьби з неписьменністю⁶. В результаті проведеної роботи партійних, радянських та громадських організацій в порівнянні з весною наприкінці 1922 р. мережа лікпунктів зросла в 3,7 раза (з 371 до 1360), а кількість охоплених ними учнів — у 7,1 раза (з 7420 до 52 805)⁷.

З 1923 р. розпочався новий етап у навчанні неписьменних. Значну роль у визначенні його характеру відіграли останні праці В. І. Леніна: «Сторінки з щоденника», «Про кооперацію», «Про нашу революцію», в яких показано значення культурно-освітньої роботи в масах на даному етапі. Володимир Ілліч підкреслював, що насамперед треба розв'язати завдання «початкової народної освіти», що питання про народну письменність є питанням загальнополітичним⁸.

Статтю «Сторінки з щоденника» за вказівкою Наркомосу від 17 січня 1923 р. було розіслано всім губвідділам народної освіти для розповсюдження на місцях та вироблення конкретних заходів щодо поліпшення навчання неписьменних і малописьменних⁹.

Виконуючи ленінські настанови, Головополітосвіта УРСР розробила і направила (квітень 1923 р.) в ЦК КП(б)У проект перспективного плану роботи по ліквідації неписьменності серед населення 16—35 років¹⁰. В серпні 1923 р. план був затверджений РНК УРСР. Ліквідація неписьменності розбивалася на два етапи. На першому етапі (до 1 травня 1925 р.) повинні бути ліквідована неписьменність серед організованого населення у віці від 18 до 35 років; на другому (до 10-річчя Великого Жовтня) — серед всього населення.

Партійні організації брали активну участь у розробці на місцях планових завдань по лікнепу. Так, обговоривши план роботи грамчека на 4 роки, губнарада агітпропів Донбасу (жовтень 1923 р.) зобов'язала парткоми взяти під свій контроль його проведення, довівши плани кожному селу¹¹. Райкоми партії Запорізького округу, крім організаційних планів розгортання мережі лікнепу (грудень 1923 р.) розробили педагогічні плани навчання неписьменних¹².

⁵ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 29, оп. 1, спр. 222, арк. 103; Ворошиловградський обласний державний архів (далі — ВОДА), ф. 1962, оп. 1, спр. 82, арк. 2; Київський обласний державний архів (далі — КОДА), ф. 142, оп. 1, спр. 514, арк. 42; ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 13, спр. 387, арк. 6.

⁶ «Ізвестія ЦК РКП(б)», 1922, № 12, стор. 51.

⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 5, спр. 370, арк. 103; спр. 24, арк. 198.

⁸ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 45, стор. 347.

⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 3, спр. 122, арк. 12.

¹⁰ Там же, спр. 111, арк. 163.

¹¹ Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 4, оп. 1, спр. 175, арк. 41.

¹² Партархів Запорізького обкому Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 30, арк. 187.

На новому етапі боротьби з неписьменністю стало можливим проведення відповідної роботи з тими, хто закінчив школи ліквідації неписьменності. За планом Наркомосу в 1923—1925 рр. 25% найбільш підготовлених їх випускників продовжували навчання в школах малописьменності, а інші, з метою закріплення здобутих знань, залучалися до роботи культурно-освітніх закладів¹³. Для них в робітничих клубах читалися лекції, виділені комуністи проводили в бібліотеках, хатах-читальнях голосні читки газет, книг. Однією із форм закріплення знань була організація читацьких конференцій для малописьменних, що часто влаштовувалися парторганізаціями ряду металургійних заводів Донбасу, збираючи по 200—250 чол.¹⁴. Всі ці заходи сприяли підвищенню освітнього рівня трудящих.

Як і в попередні роки активну участь у подоланні неписьменності брали профспілкові та комсомольські організації, вчителі. В 1923—1924 рр. їх силами було навчено 229 329 чол.¹⁵.

Розширення масштабів роботи вимагало нових форм залучення громадськості та притягнення місцевих коштів до справи навчання дорослих. Тому за рішенням IV сесії ВУЦВК сьомого скликання (листопад 1923 р.) в республіці виникають осередки товариства «Сприяння ліквідації неписьменності ім. В. І. Леніна»¹⁶. Ще в жовтні 1923 р. питання про організацію цього товариства обговорювалося на Політбюро ЦК КП(б)У. Визначивши основні напрямки його роботи, Політбюро вказало на необхідність залучення до нього широких верств інтелігенції¹⁷. Для організації осередків товариства «Сприяння ліквідації неписьменності ім. В. І. Леніна» на місцях партійні організації створювали оргбюро з представників партійних, комсомольських та інших громадських організацій. Оргбюро були створені в Маріупольському, Луганському, Київському округах. Товариство охоплювало ініціаторів боротьби з неписьменністю — вчителів, інженерів, робітників, селян, студентів. З метою пропаганди ідей лікнепу та зміцнення матеріальної бази навчання трудящих вони влаштовували «дні», «місячники» ліквідації неписьменності, проводили платні лекції, спектаклі. За 1923—1925 рр. товариство зібрало 500 тис. крб., на які в 1924—1925 рр. утримувалося 2563 лікпунктів (22% існуючої на той час мережі)¹⁸.

Діяльність громадських організацій, органів освіти проходила під безпосереднім керівництвом парторганізацій. Так, загальні збори партосередку рудника ім. Артема Сталінського округу, наприклад, обговорили у травні 1924 р. звіт голови шахткому про навчання трудящих, накреслили заходи щодо поліпшення роботи з неписьменними. Через місяць бюро осередку знову повернулося до цього питання, вказавши шахткому на слабкий контроль за виконанням рішень партзборів¹⁹. Питання про роботу грамчека, профспілок, ЛКСМУ, товариства «Сприяння ліквідації неписьменності ім. В. І. Леніна» (перейменованого в червні 1925 р. у товариство «Геть неписьменність!») обговорювалися на засіданнях колегії відділу агітації і пропаганди ЦК КП(б)У 7 берез-

¹³ ЦДАЖР УРСР, ф. 539, оп. 3, спр. 1426, арк. 70.

¹⁴ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 61, спр. 256, арк. 5.

¹⁵ Г. Д. Диденко. Рабочий класс Украины в годы восстановления народного хозяйства, К., 1962, стор. 310—311.

¹⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 2, спр. 923, арк. 9.

¹⁷ ПА ІПП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 145-а, спр. 35, арк. 127.

¹⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 5, спр. 370, арк. 120.

¹⁹ Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 9, оп. 1, спр. 78, арк. 92.

ня, 20 квітня, 24 листопада 1923 р., 24 жовтня 1924 р., 13 липня 1925 р., на засіданні Секретаріату ЦК КП(б)У 5 серпня 1923 р.²⁰.

Важливою формою партійного керівництва було також створення при виборних органах громадських організацій комфракцій, що стежили за виконанням директив партії, подавали допомогу в роботі по навчанню трудящих. 1924 р. такі комфракції діяли при товаристві «Сприяння ліквідації неписьменності ім. В. І. Леніна», а в Донбасі — при робітничих клубах²¹.

Мережа пунктів лікнепу в кінці 1925 р. зросла в порівнянні з початком 1923 р. у 8,8 раза — з 1360 до 12009; кількість учнів у них в 10,5 раза — з 52 805 до 545 847. Наприкінці відбудовного періоду в республіці працювало 900 шкіл для малописьменних проти 417 в 1923 р.²².

Таким чином, під керівництвом партійних організацій робота по лікнепу в 1923—1925 рр. носила масовий характер, відрізняючись від попередніх років своєю плановістю, поглибленим змістом та новими формами залучення громадськості і притягнення місцевих сил і коштів.

Підсумки лікнепроботи у відбудовний період підбив Всесоюзний перепис 1926 р.; письменність населення України у віці 9—49 років в порівнянні з 1920 р. збільшилася на 11,7% і становила 63,6%²³.

Ліквідація неписьменності і малописьменності відкривала перед трудящими широкі можливості для свідомої, активної участі в соціалістичному будівництві. Часто робітники і селяни, ліквідувавши свою неписьменність, навчали грамоти інших.

Ліквідація неписьменності і малописьменності була лише необхідною передумовою здобуття трудящими справжньої освіти. В. І. Ленін підкреслював, що для соціалістичного будівництва «...на самій письменності далеко не поїдеш. Нам потрібне величезне підвищення культури»²⁴. Значну роль у цьому відігравали школи для дорослих підвищеного типу. Виникнувши в роки громадянської війни, ці школи, згідно курсу НКО УРСР на професіоналізацію старших класів середньої школи, до кінця 1924—1925 рр. були поза системою народної освіти. Позбавлені внаслідок цього плануового керівництва і матеріального забезпечення, школи в перші роки відбудовного періоду працювали без чітко визначеної мети і структури: в Донбасі вечірні загальноосвітні школи давали знання в обсязі 7-річки, в Києві, Харкові, Одесі районні школи II ступеня готували до вступу в робітфак²⁵ і т. д. В цих умовах партосередки, зважаючи на великий потяг трудящих до шкіл підвищеного типу, через господарські та громадські організації піклувалися про їх утримання, забезпечували кадрами викладачів, дбали про соціальний і партійний склад учнів.

Показовий у цьому відношенні досвід парторганізацій Донбасу. За рішенням IX губпартконференції (травень 1924 р.) школи дорослих

²⁰ «Коммунист», 18 червня 1925 р.; ЦДАЖР УРСР, ф. 160, оп. 3, спр. 111, арк. 200, 218, 477, 560; ПА ІПП при ЦК Компартії України, ф. 29, оп. 1, спр. 786, арк. 12, 76; ф. 32, оп. 1, спр. 1540, арк. 100.

²¹ «Известия ЦК КП(б)У», 1925, № 2, стор. 21; ПА ІПП при ЦК Компартії України, ф. 3, оп. 1, спр. 1894, арк. 133.

²² «Статистика України», № 110, т. VI, Серія III, вип. 2, стор. 66; «Більшовик України», 1928, № 12, стор. 74.

²³ Народна освіта, наука і культура в Українській РСР. Статзбірник, К., 1973, стор. 16.

²⁴ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 44, стор. 161.

²⁵ ДОДА, ф. 2607, оп. 1, спр. 870, арк. 11; КОДА, ф. 708, оп. 1, спр. 407, арк. 41; ЦДАЖР УРСР, ф. 539, оп. 2, спр. 1109, арк. 126.

підвищеного типу діяли на великих підприємствах, при клубах. Для їх забезпечення літературою і викладачами губком партії зобов'язав (червень 1924 р.) фракції господарських, радянських та профспілкових органів виділяти відповідні кошти. В 1924—1925 рр. профспілки з цією метою виділили додатково 25 тис. крб., партійні осередки м. Маріуполя в 1924—1925 рр. повністю утримували 8 таких шкіл. Для відбору бажаючих вчитися в цих школах створювалися приймальні комісії з представників партійних та громадських організацій. Керівник школи в обов'язковому порядку затверджувався парткомом організації.

Діяльність партосередків Донбасу щодо розвитку загально-освітньої школи підвищеного типу була схвалена в листопаді 1924 р. ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У, а набутий досвід рекомендувалося використовувати в інших губерніях²⁶.

На 1 травня 1925 р. на Україні працювало 216 шкіл дорослих підвищеного типу (в т. ч. 175 у Донбасі), де навчалось 5048 учнів, з них комуністів — 31,7%, комсомольців — 15,1%, членів профспілок — 53,4%; за соціальним станом 66,2% робітників, 4,2% селян та 19,1% службовців²⁷. У цих школах трудящі одержували освіту в обсязі 5—7 класів, що давало можливість продовжувати навчання в технікумах, робітфаках тощо. Ще в 1923 р. більше половини учнів шкіл підвищеного типу Харкова вступили на робітфаки, 75% випускників 4-ї вечірньої робітничої школи м. Києва восени 1925 р. стали студентами технікума²⁸.

Життєздатність шкіл цього типу розвинувала вичікувальну позицію деяких керівних працівників НКО УРСР на чолі з О. Шумським, які всіляко зволікали з включенням їх у систему освіти, мотивуючи це необхідністю «уяснити й сформувати, що це за тип школи, на який контингент розрахована...»²⁹. Лише наприкінці 1925 р. Наркомос видав «Положення про робітничі школи II ступеня», за яким школи будувалися як політосвітні установи з 2—3 річним строком навчання³⁰.

Так, завдяки піклуванню партійних організацій школа підвищеного типу зайняла належне місце в системі загальної освіти дорослих.

Важливою ділянкою в загальноосвітній роботі партійних організацій були вечірні робітфаки, які, даючи знання за середню школу, готували трудящих до вступу в вузи. Перші (денні) робітфаки на Україні були відкриті весною 1921 р. в 7 губцентрах. Одночасно з ініціативи партійних та профспілкових організацій в Житомирі в січні, а в Миколаєві у липні 1922 р. було відкрито вечірні курси по підготовці до вищої школи. Наприкінці року розпочали свою діяльність ще 4 таких курсів. Згодом деякі із них, з пролетарським складом учнів, були перетворені у вечірні робітфаки. Надаючи особливого значення їх діяльності у підвищенні загальноосвітнього рівня трудящих мас, ЦК КП(б)У

²⁶ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 3, оп. 1, спр. 1892, арк. 217; спр. 2160, арк. 25; Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 9, оп. 1, спр. 132, арк. 18; «Шлях освіти», 1928, № 10, спр. 127, ВОДА, ф. 401, оп. 1, спр. 585, арк. 19.

²⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 5, спр. 237, арк. 2—426. Згідно статистичного довідника «Культурное строительство СССР» (М.-Л., 1940, стор. 95) на Україні в 1925 р. існувало 59 таких шкіл. У їх число ввійшли ті школи, що передавалися у відання Наркомосу; інші ж, як і раніше, працювали при профспілкових та інших громадських організаціях.

²⁸ «Вестник профдвижения Украины», 1923, № 25, стор. 15; ЦДАЖР УРСР, ф. Р-66, оп. 8, спр. 316, арк. 36.

²⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 7, спр. 428, арк. 104.

³⁰ «Політосвіта». Матеріали і статті з політосвітньої роботи, вип. VI. Харків, 1927, стор. 31.

прирівняв їх (вересень 1923 р.) до денних робітфаків³¹. Вечірні робітфакки стали однією з ланок системи освіти дорослих на Україні.

Партійні організації проводили наполегливу роботу щодо покращання соціального складу учнів робітфаків. З осені 1922 р. прийом на вечірні підготовчі курси, а потім вечірні робітфакки проводився виключно за відрядженням партійних, громадських та радянських органів. Розподіл місць між організаціями здійснювали губернські комісії з представників губкому КП(б)У, КСМУ, губпрофради та КНС. Для посилення впливу партії серед безпартійної частини учнів і поліпшення політвиховної роботи при вечірніх робітфаках були створені партійні осередки.

Навчаючись у робітфаках, трудящі одержували знання за середню школу і навички громадської роботи. Уже перший випуск вечірнього робітфаку при Харківській губпрофраді (1923 р.) успішно витримав конкурс у вузи. В республіці серед першокурсників інститутів і технікумів робітфаківці становили в 1923/24 р. 9,5%, 1924/25—25%, в 1925—26—31,6%³².

Особливою ланкою в загальноосвітній роботі партійних організацій були народні університети, покликані поповнювати знання трудящих, підносити їх культурно-освітній рівень. Виникнувши відразу ж після перемоги Жовтня, народні університети набули особливого розвитку з переходом до мирного будівництва. В залежності від складу учнів та часу роботи вони ще називалися робітничими (пролетарськими), недільними. 31 березня 1921 р., наприклад, відкрився робітничий університет у м. Луганську. У вітальному листі В. І. Леніну Рада університету від імені 150 своїх слухачів запевняла вождя світового пролетаріату, що робітничий університет з честю виконає поставлені відповідальні завдання: перемогти неосвіченість і підготувати цілком навчені кадри працівників Радянської республіки³³. Навчальна програма розраховувалася на 3 роки і включала вивчення історії, літератури, іноземної мови, математики. Слухачі курсів розподілялися на паралельні групи; робочий день їх на виробництві скорочувався на 2 години.

Весною 1925 р. робітничі університети діяли в Одесі, Києві, а згодом і в інших містах республіки³⁴. На відміну від більшості університетів перших років відбудовного періоду у них читалися не епізодичні, а циклові лекції, склад учнів був сталим.

Отже, під керівництвом партійних організацій в 1921—1925 рр. на Україні розгорнулася велика робота по розвитку загальної освіти трудящих, спрямована передусім на ліквідацію неписьменності і малописьменності. В результаті піклування партії про піднесення загальноосвітнього рівня мас наприкінці відбудовного періоду стало можливим становлення системи загальної освіти дорослих, що відкривала трудящим шлях від лікпункту до вищої школи.

³¹ «Коммунист», 19 квітня 1921 р.; ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 4, спр. 390, арк. 65; спр. 413, арк. 2; оп. 1, спр. 1038, арк. 30; ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 29, оп. 1, спр. 786, арк. 62.

³² «Вестник профдвижения Украины», 1923, № 25, стор. 68; «Шлях освіти», 1927, № 8—9, стор. 124.

³³ ДОДА, ф. 2607, оп. 1, спр. 951, арк. 16; Партия в борьбе за восстановление народного хозяйства. Документы и материалы М., 1961, стор. 308.

³⁴ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 70, спр. 102, арк. 162; «Робітник освіти», (орган спілки Робітосу), 1925, ч. 6, стор. 53; ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 4, спр. 315, арк. 74.

В. А. ТРИКОЗ (Київ)
З ІСТОРІЇ СЕРЕДНЬОЇ
СПЕЦІАЛЬНОЇ
ОСВІТИ НА УКРАЇНІ
В ДОЖОВТНЕВИЙ ПЕРІОД

Становлення і розвиток середньої спеціальної освіти на Україні, як і в усій Росії, були зумовлені зародженням і розвитком капіталізму, зокрема, широким розвитком торгівлі.

Незважаючи на те, що за підготовкою кадрів працівників торгівлі Росія посідала останнє місце серед держав Європи й Америки, саме тут, ще задовго до виникнення перших в Західній Європі торговельних навчальних закладів, зародилася досить прогресивна в той час ідея організації комерційної школи. Ініціатором її був відомий громадський діяч, історик і краєзнавець Василь Крестинін, який пізніше став членом-кореспондентом Петербурзької академії наук. За його проектом (1760 р.) комерційна школа, до якої вступити могли діти усіх станів на рівних правах, мала виховувати і навчати учнів, не надаючи нікому з них ніяких привілеїв. Навчання передбачалося безплатне, всі витрати — за рахунок держави і місцевих коштів. Випускникам надавалися певні права¹.

Імператриця Катерина II не затвердила цей прогресивний проект. Однак через 12 років ідею створення в Росії комерційного навчального закладу підтримав відомий промисловець П. А. Демидов, який їздив за кордон спеціально для ознайомлення з організацією комерційної освіти. Він пожертвував 205 тис. крб. на відкриття в Москві «виховного училища з купецьких дітей для комерції». План Демидова був підтриманий імператрицею. Комерційна освіта мала сприяти становленню і розвитку торговельної буржуазії. З приводу відкриття першого в Росії комерційного училища в офіційному повідомленні зазначалося: «Відомо, що в державі встановлено тільки два чини — дворяни і кріпаки, але як за привілеями, жалованими сій установі, вихованці і нащадки його вільними будуть, отже вони і складуть третій чин в державі»².

Однак, зробивши перший крок в її організації, Росія протягом усього XIX ст. фактично тупцювала на одному місці. В той час, як у провідних країнах Західної Європи та Америки за першу половину XIX ст. було відкрито 45 комерційних академій, інститутів, училищ, в Росії — лише 3³. Одним з трьох торговельних навчальних закладів була перша на Україні Одеська комерційна гімназія, яка вже наступного року після відкриття злилася з Шляхетським інститутом і було створено вищий навчальний заклад — Рішельєвський ліцей⁴.

Поштовх розвитку комерційної освіти дала відміна кріпацтва. Це значною мірою сприяло завершенню створення першого на Україні спеціального навчального торговельного закладу — Одеського комерційного училища. Заснування його почалося ще в 1851 р., коли на загальних зборах одеського купецтва було складено акт, в якому вказувалося, що метою цього навчального закладу є «надання комерційної освіти дітям торговельного стану»⁵. Цей акт було подано міністру внутрішніх справ, який дозволив одеським купцям проводити щорічний збір необхідної суми для створення училища⁶.

¹ А. Сахаров. Коммерческое образование в школах Министерства Народного просвещения. — «Русская школа», 1905, № 7—8, стор. 216—236.

² И. Я. Никитинский. Коммерческое образование. Энциклопедический словарь «Гранат», т. 24, М., 1920, стор. 612.

³ Там же.

⁴ К вопросу о преобразовании Одесского коммерческого училища, Одесса, 1887, стор. 5—12.

⁵ Одеський обласний державний архів, ф. 28, оп. 8, спр. 7, арк. 83.

⁶ Там же, спр. 5, арк. 33.

Одеське купецтво прагнуло залучити представників свого стану і частини промислової буржуазії з інших міст до створення в краї вищого спеціального комерційного навчального закладу, який може мати великий вплив на розвиток промисловості й торгівлі південного краю і Бессарабії⁷.

Особливо складним виявилось вироблення проекту училища. Це питання було передано на розгляд одеського генерал-губернатора. Кримська війна ще більше загальмувала організаційну роботу по створенню училища. Нарешті в 1856 р. було розроблено проект, автори якого виходили з досвіду організації комерційної освіти в Петербурзі.

Однак цей проект у наступні роки був докорінно перероблений за пропозицією відомого педагога М. І. Пирогова, який вважав, що до комерційного училища слід брати дітей не тільки купецького стану, але й вихідців з інших верств населення. При цьому треба орієнтуватися на тих, хто виявив потяг до торговельної справи, до комерційних наук. А виявити такий нахил можна лише у дітей, які вже мають певну загальноосвітню підготовку хоча б в обсязі 4-х класів гімназії.

Суть своїх пропозицій М. І. Пирогов викладав так:

«Задля майбутнього не тільки освіти, але й самої долі юнацтва з купецького або іншого стану, яке захоче присвятити себе вивченню комерційних наук, першою умовою повино бути те, щоб діти поступали до училища не в ранньому, так би мовити, безвідповідальному віці, а, навпаки, з усвідомленням спеціальної мети, до якої училище буде готувати юнацтво»⁸. У цих словах видатного російського педагога фактично закладено основу теорії спеціальної середньої професійної освіти.

Пропозиція М. І. Пирогова була прийнята одеським купецтвом, яке в протоколі свого зібрання зазначило, що у відповідності з думкою цієї високоавторитетної особи «довелося... курс зробити чотирирічним і спеціально комерційним, і в перший клас намітити для прийому учнів із знанням курсу перших чотирьох класів гімназії»⁹.

Доопрацьований з урахуванням пропозицій М. І. Пирогова проект училища було розглянуто і затверджено Державною Радою у листопаді 1861 р. Статут і відповідні штати училища вводилися у дію терміном на п'ять років¹⁰. 21 серпня 1862 р. Одеське комерційне училище було відкрито. З самого початку воно перебувало у віданні міністерства народної освіти, яке при складанні навчальних планів не врахувало необхідності диференційного підходу у вивченні вихованцями комерційного училища багатьох освітніх предметів порівняно з учнями інших навчальних закладів. Статут училища не надавав його випускникам відповідних прав на працевлаштування, вони також не діставали ніяких пільг. Через це представники купецтва неохоче віддавали своїх дітей на навчання до училища і протягом майже всього першого десятиріччя свого існування кількісний склад учнів був незначним. Перший набір становив лише 26 чол., замість 100 за планом. У наступні роки чисельність учнів майже не зросла.

Опікунська і педагогічна ради підготували проект нового статуту, за яким училище мало доповнитися двома елементарними класами, випускникам передбачалися пільги по відбуванню військової повинності, а відмінникам навчання — звання особистого почесного громадянина. Новий статут було схвалено міністром народної освіти Д. І. Толстим

⁷ Там же, спр. 6, арк. 115.

⁸ К вопросу о преобразовании Одесского коммерческого училища, стор. 12.

⁹ «Коммерческое образование», 1913, № 1, стор. 4—5.

¹⁰ Там же.

і «височайше» затверджено в листопаді 1869 р. Статут надавав випускникам і учням ті ж права і пільги, які давали своїм вихованцям гімназії. Перед випускниками училища відкривалася перспектива працевлаштування в торгово-промислових підприємствах.

Все це зумовило швидке зростання кількісного складу учнів училища. Прийом до нього відбувався за конкурсом. Але одне комерційне училище не задовольняло потреб краю в освічених кадрах в галузі торгівлі.

Невдовзі після відміни кріпацтва було зроблено перші спроби заснування комерційного училища у Києві. В червні 1864 р. київський міський голова звернувся до генерал-губернатора з відповідним рапортом¹¹. Київський генерал-губернатор зібрав купців міста для обговорення питань, пов'язаних з організацією комерційного навчального закладу. Дальших відомостей в архівах і літературі з цього питання не зустрічається.

Майже через чверть століття, в 1888 р., на зборах купецького товариства м. Києва його староста М. І. Чоколов запропонував відкрити у Києві перше комерційне училище¹². Купецькі збори ухвалили цю пропозицію і почалася практична робота по створенню училища, що тривала вісім років. Збиралися кошти, розроблявся статут, підшукувалося приміщення. Особливо складним виявилось питання про підпорядкування училища. Київські купці домагалися, щоб воно підлягало не міністерству народної освіти, у віданні якого досі перебували всі комерційні навчальні заклади, а міністерству фінансів. «Бажано,— говорить в одній з ухвал купецького товариства,— щоб вихованці Київського комерційного училища дістали хорошу і закінчену освіту, а також щоб вони мали такі ж права, які надають середні учбові заклади»¹³.

В 1896 р. комерційне училище в Києві було нарешті відкрито. В дев'ять його класів було прийнято 270 учнів, які мали вносити певну плату за навчання. Для утримання училища було встановлено обов'язкові щорічні грошові внески в розмірі 55 крб. з купців першої гільдії і 12 — з купців другої гільдії. В той час у Києві нараховувалося 356 купців першої гільдії і 873 — другої. Отже, внески купецтва міста на утримання училища мали складати 30 тис. крб. на рік¹⁴. До опікунської ради увійшли найбільші грошодавці, зокрема, купецький староста М. І. Чоколов, відомі у місті купці Я. М. Бернер, Л. І. Бродський, Д. С. Марголін, С. С. Могилевцев¹⁵.

Буржуазні реформи останньої третини минулого століття в галузі освіти поширювалися і на комерційні навчальні заклади. Так, у 1886—1887 рр. було реформовано Одеське комерційне училище. Для проведення перебудови навчального процесу групою провідних викладачів училища було ґрунтовно вивчено досвід комерційної освіти в більшості країн Європи та Америки. Вони зібрали і проаналізували навчальні плани, статuti, програми великої кількості училищ названих країн, ознайомилися на місці з постановкою навчання і на основі цього підготували детальну доповідну записку, в якій зробили висновок про «недосконалу закінченість» Одеського комерційного училища. Його директор у листі до міністра народної освіти зазначав, що «навчальний курс включає крім загальноосвітніх предметів, що пристосовані до ці-

¹¹ ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 39, спр. 519, арк. 12.

¹² Киевское первое коммерческое училище, К., 1913, стор. 3.

¹³ Там же, стор. 9.

¹⁴ Там же, стор. 13.

¹⁵ Там же, стор. 29.

лей комерційної освіти і через це викладаються ширше, ніж в гімназіях і реальних училищах, також цілий ряд наук чисто університетських, з них деякі (наприклад, політична економія, торговельне право, статистика та ін.) читаються майже в обсязі курсу вищих навчальних закладів. Але, з іншого боку, вихованці, які закінчують курс училища, все-таки не здобувають цілком закінченої комерційної освіти. До його програми зовсім не входять товарознавство, комерційна географія, історія торгівлі та деякі відділи природознавства і технології, що мають важливе значення в торговельній практиці»¹⁶. Училище було реформовано, в навчальні плани введено багато нових спеціальних предметів, ряд важливих змін внесено в його статут.

При створенні Київського комерційного училища широко враховувався досвід діяльності петербурзького, московського, одеського та багатьох зарубіжних торговельних навчальних закладів. Тут вперше у практиці всієї комерційної освіти країни навчальні плани училища складалися в залежності від особливостей розвитку промисловості і торгівлі даного району, як того вимагали впливові кола промисловців і торговельної буржуазії. Наприклад, у Києві було введено викладання цукровиробництва, хлібної справи і винокуріння для всього Південно-Західного краю¹⁷.

Урядові закони від 15 квітня 1896 р. та від 10 червня 1900 р. санкціонували важливі кардинальні реформи усієї комерційної освіти, які були поставлені на порядок денний самим життям, всім ходом соціально-економічного розвитку Росії в епоху її швидкого переходу до імперіалізму. Цими реформами передбачалося створення по всій країні, в тому числі і на Україні, п'яти типів комерційних навчальних закладів: вищих (комерційні інститути і вищі комерційні курси); середніх (комерційні училища); нижчих (торгові школи); торгових класів і курсів комерційних знань¹⁸.

Комерційні училища мали давати своїм вихованцям не тільки спеціальну, але й загальноосвітню підготовку і право вступу після їх закінчення до університетів та інших вищих учбових закладів. Термін навчання в училищах становив в основному 7—8 років. Законом 1896 р. передбачалося створення і трьохкласних училищ з суто комерційною освітою. Однак вони не дістали поширення в Росії та на Україні. Так, на 1911 р. в усій російській державі існувало лише три таких училища¹⁹.

З 1896 р. комерційні навчальні заклади підпорядковувалися вже не міністерству народної освіти, а міністерству фінансів, а з 1906 р. — міністерству промисловості і торгівлі, що остаточно визначило їх спеціалізацію. Учбові відділи названих міністерств надавали майже повну свободу комерційним закладам у визначенні програми і навчальних планів, які в різних містах і районах країни дуже відрізнялися у відповідності з профілем цих закладів і в залежності від поглядів на навчальний процес дирекції опікунських та учбових комітетів. Це відкривало широкий простір для вдосконалення методу викладання, розробки підручників, спеціалізації комерційних закладів, пристосування до місцевих умов і вимог часу.

За перші десять років після видання закону 1896 р. чисельність училищ збільшилася в 10 разів і на 1909 р. становила 178, а на кінець

¹⁶ К вопросу о преобразовании Одесского коммерческого училища, Одесса, 1887, стор. 3.

¹⁷ Предполагаемые реформы в области коммерческого образования. — «Русская школа», 1894, № 7—8, стор. 358—359.

¹⁸ Там же.

¹⁹ Н. Блатов. Коммерческое образование в России в 1910—1911 году. — «Коммерческое образование», 1912, № 4, стор. 157—161.

1912 р.— 288. Наприкінці XIX ст. з'явилися перші торгові школи, класи, курси, що поклало початок розвитку нижчих комерційних навчальних закладів, які зростали ще швидше, ніж комерційні училища. У 1909 р. їх налічувалося по всій країні 175, а в 1912 р.— вже 345²⁰.

Швидкий розвиток внутрішньої і зовнішньої торгівлі Росії в епоху імперіалізму, особливо на початку XX ст., висував як головне завдання комерційної освіти підготовку спеціалістів найвищої кваліфікації. Це зумовило створення ряду вищих навчальних закладів, комерційних інститутів та вищих комерційних курсів. На початку 1913 р. їх було вже 9, з них 2 — на Україні: Київський комерційний інститут і Харківські вищі комерційні курси²¹.

Україна посідала чільне місце у внутрішній і зовнішній торгівлі Росії. Це сприяло швидкому розвитку тут спеціальної освіти, особливо комерційних училищ, яких на початку 1913 р. налічувалося вже 65, або майже чверть від загальної їх кількості в усій країні²².

Хоча царські власті не заважали вже ініціативі промислово-торгівельної буржуазії у створенні комерційних навчальних закладів, відмовилися від суворої регламентації навчального процесу в них, вони не вкладали ніяких коштів у створення й утримання комерційних закладів. Їх створювали купецькі товариства та інші організації, окремі представники російського капіталу. В 1913 р. з 288 комерційних училищ країни 126 були громадськими, 162 — приватними; з 345 нижчих комерційних навчальних закладів 131 — громадський і 214 — приватних²³. Таке ж співвідношення спостерігалось і на Україні.

Однак далеко не всі комерційні училища створювалися для підготовки працівників торгівлі. Одержавши фактично у відкуп справу організації комерційної освіти, торгово-промислові кола російського капіталу, це повною мірою стосується й України, створювали училища не тільки для підготовки фахівців торгівлі, але й з метою надання молоді з буржуазних верств населення більш ґрунтовної загальної освіти.

Справді комерційними були училища, створені купецькими товариствами, які піклувалися про підготовку освічених працівників торгівлі. Проте і вони давали учням більш широку загальну освіту, ніж цього вимагали інтереси підготовки спеціалістів для торгівлі. Загальноосвітні дисципліни тут становили 78,6% всіх уроків, передбачених навчальними планами; спеціальні предмети — близько 20% і практичні заняття — до 3%²⁴.

І все ж комерційні училища, головним чином громадські, в цілому забезпечували підготовку освічених кадрів для торгівлі. Значна частина випускників, насамперед вихідці з нижчих соціальних верств населення, йшла працювати у торгівлю, інша продовжувала свою освіту. Як правило, половина вихованців комерційного училища після його закінчення працювала за призначенням, тобто в торгівлі²⁵.

Широкі можливості, які відкривали комерційні училища перед своїми вихованцями, приваблювали сюди не тільки купецьких дітей, а й значні маси вихідців з міщан, чиновників, заможних селян, навіть дворян. Одні прагнули дістати комерційну освіту, щоб згодом працювати в торгівлі, інші — щоб потім вступити до інших учбових закладів. Показовим щодо соціального складу учнів було Київське перше комерційне

²⁰ Київський міський архів, ф. 94, оп. 1, спр. 3464, арк. 56—73.

²¹ Там же, ф. 528, оп. 8, спр. 129, арк. 19.

²² Там же, ф. 94, оп. 1, спр. 3464, арк. 56—73.

²³ Там же.

²⁴ Матеріали по коммерческому образованию. Вып. V, Спб., 1906, стор. 69.

²⁵ Там же.

училище, в якому на 1913 р. навчалося 612 учнів, у тому числі дітей міщан — 266 (43,4%), купців — 175 (28,6%), селян — 74 (12%), чиновників — 21 (3,4%), дворян — 16 (2,6%), духовенства — 4 (0,7%), іноземців — 11 (1,8%), інших станів 45 (7,3%)²⁶.

З наведених даних видно, що серед учнів комерційного училища переважали вихідці з міщан і нижчих соціальних верств. Саме вони мали найменше можливостей для вступу до вищих учбових закладів після закінчення комерційних училищ, тому і влаштовувалися, в основному, за фахом. Але саме учні з цих верств і становили демократичний, потенційно бунтарський елемент в училищах, де створювалися сприятливі умови для зародження і розвитку демократичного і революційного руху.

Не ставлячи спеціальним завданням дослідження показати участь учнів і викладачів комерційних навчальних закладів України в революційному русі, наведемо лише окремі факти, які до певної міри свідчать про їх місце в цьому русі. Так, у кульмінаційний момент першої російської революції, в грудні 1905 р., сто учнів старших класів Київського першого комерційного училища взяли участь у політичному страйку. Більшість викладачів училища висловилися проти їх виключення і директор училища змушений був подати у відставку²⁷. В 1905 р. учні названого училища брали активну участь в інших революційних виступах, внаслідок чого училище кілька разів закривалося²⁸.

Серед кращих діячів комерційної освіти на Україні багато славних імен. Це — викладач Київського комерційного училища, відомий радянський педагог А. М. Астряб, викладач Харківського комерційного училища (згодом відомий український радянський зоолог-гідробіолог, член-кореспондент АН УРСР) В. О. Водяницький. У комерційних навчальних закладах України починали свій творчий шлях академіки АН УРСР К. Г. Воблий, який у 1928—1930 рр. був віце-президентом АН УРСР, і Д. О. Граве.

Отже, виникнення і розвиток комерційних навчальних закладів безпосередньо залежали від економічного розвитку країни і в той же час сприяли розширенню торгово-економічних зв'язків всеросійського ринку.

²⁶ Киевское первое коммерческое училище, стор. 24—25.

²⁷ Київський міський архів, ф. 94, оп. 1, спр. 2833, арк. 1—3.

²⁸ Там же, арк. 4—5.

Н. А. ШИП (Київ)
РОЛЬ
ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ
МОСКВИ ТА ПЕТЕРБУРГА В РОЗВИТКУ
РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ ЗВ'ЯЗКІВ
[ДРУГА ПОЛОВИНА XVIII ст.]

У XVIII ст. зв'язки між російським та українським народами, такими близькими, за відомим висловом В. І. Леніна, «...і мовою, і місцем проживання, і характером, і історією»¹, стали досить значними і охоплювали різні сфери суспільного, зокрема культурного, життя.

Велике значення для розвитку країни мали реформи першої половини XVIII ст. в галузі освіти, які поклали початок існуванню в Росії вищої світської школи. Звичайно, свою політику в цій галузі царський уряд здійснював в інтересах пануючого класу, проте відкриття навчальних закладів об'єктивно мало велике прогресивне значення. В першій

¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 32, стор. 334.

половині XVIII ст. почали функціонувати Морська академія, артилерійське та інженерне училища, Сухопутний шляхетний корпус. То були військово-навчальні заклади для привілейованого стану — дворянства. Спеціалістів гірничої справи готували в гірничому корпусі, де також переважав дворянський елемент. Іншим був соціальний склад студентів і викладачів у Петербурзькому академічному та Московському університетах, Академії художеств, Головному народному училищі: тут навчалися представники різних верств населення. Згадані заклади стали центрами розвитку вітчизняної науки, культури, прогресивної суспільної думки. Вони також відігравали важливу роль у розвитку російсько-українських культурних і наукових зв'язків у другій половині XVIII ст.

Питання про розвиток цих зв'язків до цього часу майже не досліджене. Лише окремі його аспекти розглядалися у монографії М. М. Штранге, який навів відомості про вихідців з України, що навчались або працювали в Росії², працях дожовтневих та радянських дослідників історії Київської академії, де містяться факти про її студентів, що завершували вищу освіту в навчальних закладах Москви і Петербурга³. Певне уявлення про перебування студентів з України в Московському університеті дають документи з історії цього навчального закладу, зокрема список його вихованців, складений Н. Пенчко⁴.

Автор цієї замітки ставить за мету висвітлити форми російсько-українських зв'язків у галузі вищої освіти, а також показати спільну викладацьку діяльність прогресивних російських і українських педагогів, яка мала велике значення для дальшого культурного розвитку країни.

Як відомо, почесне місце у розвитку міжслов'янських зв'язків, насамперед між російським і українським народами, належить одному з найстаріших навчальних закладів нашої країни — Київській академії⁵. У XVIII ст. тут навчалися росіяни І. Каратаєв, Г. Лозін, О. та С. Молчанови, К. Щепін, деякий час — М. В. Ломоносов та ін. З відкриттям у досліджуваний період вищих навчальних закладів у Москві та Петербурзі російсько-українські зв'язки в галузі освіти значно розширилися і набули нових рис. Це пояснювалося тим, що з розвитком промисловості і зародженням капіталістичних відносин в Росії значно зросли потреби у кваліфікованих спеціалістах різних галузей знань. Саме таких фахівців готували новостворені вищі школи у Москві і Петербурзі. Тому в цей час багато студентів з України здобувало там вищу освіту.

Перший російський університет був заснований 1725 р. в Петербурзі при Академії наук, у статуті якої зазначалося, що вона, крім наукової роботи, повинна готувати підручники і навчати студентів⁶. При університеті діяла гімназія, яка мала постійно забезпечувати університет слухачами⁷. Прогресивні діячі схвально сприйняли відкриття академічного університету і подали йому всіляку підтримку. Так, із школи,

² М. М. Штранге. Демократическая интеллигенция России в XVIII в., М., 1965.

³ М. Булгаков. История Киевской академии, СПб., 1843; В. Аскоченский. Киев с древнейшим его училищем Академиею, К., 1856; В. Серебренников. Киевская академия с половины XVIII в. до преобразования ее в 1819 г., К., 1897; Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии, т. I—V, К., 1908; З. І. Хижняк. Києво-Могилянська академія, К., 1970.

⁴ Документy и материалы по истории Московского университета второй половины XVIII в., т. 1—3, М., 1960—1963.

⁵ Ф. П. Шевченко. Роль Киева в міжслов'янських зв'язках у XVII—XVIII ст., К., 1963, стор. 11, 24—25.

⁶ И. О. Шульгин. О начале и постепенном возрастании императорского Санкт-Петербургского университета, СПб, 1838, стор. 13.

⁷ А. С. Бутягин, Ю. А. Салтанов. Университетское образование в СССР, М., 1957, стор. 9.

утримуваної в Петербурзі колишнім вихованцем і професором Київської академії Феофаном Прокоповичем, деякі учні направилися в академічну гімназію⁸. У списках студентів академічного університету, які навчалися в ньому в 1726—1733 рр., значиться й вихованець Київської академії Іван Магницький⁹.

На початку 60-х років, коли керівництво гімназією та університетом здійснював великий російський вчений М. В. Ломоносов, їх діяльність дещо пожвавилася — стало практикуватися систематичне читання лекцій, кращих студентів університету призначали ад'юнктами* в гімназію. Так, високу оцінку за педагогічну діяльність у латинських її класах дістали студенти М. М. Мотоніс і Г. В. Козицький — колишні вихованці Київської академії. Пізніше Г. В. Козицький викладав філософію і словесність в університеті. Відомий він і як перекладач окремих творів М. В. Ломоносова на латинську мову¹⁰.

У 1757 р. після закінчення філософського курсу в Київській академії до Петербурзького академічного університету вступив уродженець м. Ніжина Л. І. Сечкар'ов, який згодом працював у Сухопутному шляхетному та інженерному корпусах. Того ж року студентом був зарахований сумчанин В. І. Крамаренков, у майбутньому — перекладач. Приблизно в цей же час в університеті навчалися вихованці Київської академії С. І. Гамалея, Яків і Федір Козельські¹¹. У 1761 р. виявив бажання продовжувати навчання при Академії наук вихованець Київської академії К. Йозефович¹².

Значно більшу роль у розвитку російсько-українських зв'язків у галузі освіти відіграв Московський університет, відкритий за ініціативою М. В. Ломоносова у травні 1755 р. Указ про заснування Московського університету і гімназій при ньому, а також про набір студентів був розісланий для опублікування у різні місцевості Російської держави, в тому числі й на Україну. Він розповсюджувався не тільки у великих, а й у малих містах. Так, Чернігівська полкова канцелярія, одержавши указ, відправила його копії у сотні¹³. Під час першого набору — 28 листопада 1755 р. — до університету були зараховані учні Білгородської семінарії (пізніше перетворена в Харківський колегіум) Ф. Левицький та Є. Булатницький. Серед перших студентів значаться також вихованці Київської академії І. Ф. Богданович, М. М. Бантиш-Каменський¹⁴.

У Московському університеті працював цілий ряд передових російських педагогів ломоносовського напрямку, зокрема М. Поповський, який згідно з каталогом лекцій 1759 р. 4 рази на тиждень розповідав студентам про класичних авторів (поетів, ораторів, істориків), а також викладав риторику. Лекції з алгебри читав магістр філософії А. Бар-

⁸ Ю. Х. Копелевич. Возникновение научных академий (середина XVII — середина XVIII вв.), Л., 1974, стор. 207.

⁹ Е. С. Кулябко. М. В. Ломоносов и учебная деятельность Петербургской Академии наук, М.-Л., 1962, стор. 34.

* Молодше наукове звання.

¹⁰ В. Аскоченский. Назв. праця, стор. 201.

¹¹ Там же, стор. 207—208; М. М. Штранге. Назв. праця, стор. 123; Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии, т. II, стор. XXXIII.

¹² ЦДІА УРСР, ф. 269, оп. 1, спр. 3510, арк. 2—3.

¹³ ЦДІА УРСР, ф. 269, оп. 1, спр. 4427, арк. 1—2; ф. 108, оп. 2, спр. 372, арк. 2.

¹⁴ М. Т. Белявский. 200-летие Московского университета, М., 1955, стор. 168—169; Н. В. Сушков. Московский университетский благородный пансион и воспитанники Московского университета, гимназий его, университетского благородного пансиона и дружеского общества, М., 1858, стор. 4.

сов¹⁵. М. Поповський справив безпосередній вплив на формування поглядів відомого правознавця, уродженця Ніжина С. Ю. Десницького, життєвий і науковий шлях якого тісно пов'язаний з Московським університетом. Вчитися тут він почав у 1759 р. Через півтора року його відрядили за кордон для підвищення свого наукового рівня. Разом з С. Ю. Десницьким навчався в Москві і захищав дисертацію в університеті м. Глазго (Англія) російський вчений І. А. Третьяков¹⁶. Повернувшись до Росії, вони працювали в Московському університеті і багато зробили для розвитку юридичних наук. С. Ю. Десницький, доктор римського і російського права, протягом двадцяти років завідував кафедрою російської юриспруденції. Подібно до інших передових російських педагогів — П. Д. Веніамінова, С. Г. Зибеліна, І. А. Третьякова — він підтримував атеїстичні та матеріалістичні положення дисертації відомого російського просвітителя, викладача філософії та математики Д. С. Анічкова про походження релігії¹⁷.

У 60-х роках XVIII ст. потяг українського юнацтва до Московського університету «стає майже загальним»¹⁸. У 1760 р. сюди вступили вихованці Київської академії В. Т. Золотницький та В. Г. Рубан. Останній, закінчивши трирічний курс навчання за 2 роки, присвятив себе літературній та видавничій діяльності. У 70-х роках він заснував журнал «Трудолюбивый муравей», видавав тижневики «Ни то, ни се», «Старина и новизна», «Любопытные месяцесловы» з історичними та статистичними додатками. Виявляючи інтерес до історії України, В. Г. Рубан видав «Краткое известие о Малороссии с 1506 по 1775 г.». В. Т. Золотницький працював в університеті викладачем. Він відомий як автор «Сокращения естественного права, выбранного из разных авторов» та інших праць¹⁹.

З 1762 р. в Московському університеті навчався колишній студент Київської академії О. Лятошевич, якого у 1767 р. залучали до роботи в Комісії по складанню проекту нового «Уложения»; з 1765 р. — син козака Миргородського полку С. Християнович. У 1781 р. син полкового судді Г. Тоцький просив Малоросійську колегію видати йому паспорт на проїзд для навчання у Московському університеті²⁰.

Були випадки, коли з однієї родини тут вчилася кілька чоловік, наприклад, брати викладача Київської академії В. Прокоповича-Антонського — Іван, Михайло і Антон. Зокрема, Антон Антонович Прокопович-Антонський після закінчення Київської академії з 1782 р. навчався на філософському і медичному факультетах Московського університету. Почавши працювати на педагогічній ниві ще студентом, він став згодом заслуженим професором, ректором Московського університету. Педагогічні погляди А. А. Прокоповича-Антонського викладені у його книзі «О воспитании», де висловлюються міркування про необхідність поєднання морального, розумового і фізичного виховання. Поряд з прогресивними рисами поглядів А. А. Прокоповича-Антонського притаманна певна класова обмеженість і непослідовність. Зокрема, він пере-

¹⁵ ЦДІА УРСР, ф. 59, оп. 1, спр. 3345, арк. 5; Московский университет. Краткий исторический очерк. М., 1955, стор. 25.

¹⁶ Выдающиеся воспитанники Московского университета в иностранных университетах. — «Исторический архив», 1956, № 2, стор. 155.

¹⁷ История Московского университета в 2-х томах, т. 1, М., 1955, стор. 48.

¹⁸ Труды Киевской духовной Академии, ноябрь 1906, стор. 276.

¹⁹ В. Аскоченский. Назв. праця, стор. 199, 206—207.

²⁰ Документы и материалы по истории Московского университета второй половины XVIII в., т. II, стор. 72; ЦДІА УРСР, ф. 51, оп. 1, спр. 3014, арк. 1; Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии, т. V, отд. II, стор. 95.

більшував роль виховання у суспільному житті і надавав великого значення релігії²¹.

У Московському університеті здобули вищу освіту п'ять братів Тимковських, які також свого часу навчалися в Київській академії. Ілля Федорович Тимковський, наприклад, вступив до університету в 1789 р. й закінчив філософський факультет з двома срібними і юридичний — із золотою та срібною медалями. Після цього він працював у різних установах, зокрема в Міністерстві юстиції. У 1807 р. І. Ф. Тимковський одержав звання доктора філософії у Харківському університеті, а згодом став директором Новгород-Сіверської гімназії²².

Професорами математики в Московському університеті стали учень і послідовник Д. С. Анічкова киянин В. К. Аршеневський²³ і товариш А. А. Прокоповича-Антонського по навчанню в Київській академії М. І. Панкевич. На філософському факультеті цього ж закладу професорську посаду з 1787 р. займав колишній його студент, уродженець Московської губернії Д. М. Синьковський, який попередню освіту здобув у Переяславському колегіумі²⁴.

Викладачі, які здобули освіту в Московському університеті, продовжували патріотичні традиції його засновника — М. В. Ломоносова, дбали про розвиток вітчизняної науки. Вони розгорнули активну боротьбу за викладання в університеті російською мовою*. Цю вимогу перед Конференцією (радою професорів) висунув М. Поповський. Його підтримали інші педагоги, в тому числі й А. А. Прокопович-Антонський, який першим став читати курс натуральної історії російською мовою. У 1762 р. Конференція прийняла рішення про видання російською мовою підручників та навчальних посібників для студентів²⁵.

Культурна і освітня діяльність університету не обмежувалася Москвою. Відкриття при ньому друкарні та створення різних наукових товариств сприяло перетворенню цього навчального закладу в загально-російський культурний центр. Каталоги лекцій, реєстри книг і самі книги університетська канцелярія надсилала в усі кінці Росії. Як зазначалося в листі до Слобідсько-Української губернської канцелярії, це робилося «не тільки для користі університету, але й для задоволення публіки взагалі і, особливо, для поширення наук і доброго смаку»²⁶. У 1761 р. керівництво університету просило Київську губернську канцелярію зібрати відомості, хто і які книги бажає придбати і гарантувало негайну надсилку їх замовникам. У доданому до листа реєстрі значилися такі видання: промова Поповського, короткий poradnik з малювання, двотомник Локка про виховання дітей, зібрання творів М. В. Ломоносова та ін.²⁷

²¹ Памятная книга Полтавской губернии за 1865 г., Полтава, 1865, стор. 54; Н. В. Сушков. Назв. праця, стор. 58; Биографический словарь профессоров и преподавателей императорского Московского университета (1755—1855), ч. 1, М., 1855, стор. 1—18.

²² И. Ф. Павловский. Первое дополнение к краткому биографическому словарю ученых и писателей Полтавской губернии с пол. XVIII в., Полтава, 1913, стор. 79.

²³ Речи, произнесенные в торжественных собраниях Московского университета, т. III, М., 1821, стор. 96.

²⁴ Биографический словарь профессоров и преподавателей императорского Московского университета (1755—1855 гг.), ч. II, стор. 415.

* Спочатку викладання в Московському університеті здійснювалося переважно латинською, французькою, а також німецькою мовами.

²⁵ Документы и материалы по истории Московского университета второй половины XVIII в., т. 1, стор. 232.

²⁶ ЦДІА УРСР, ф. 59, оп. 1, спр. 7521, арк. 3.

²⁷ Там же, спр. 3783, арк. 1—3.

Протягом 1768—1779 рр. за пропозицією Слобідсько-Української губернської канцелярії книги розповсюджував відставний сотник Іван Анастасєєв. Періодично він рапортував, що справи йдуть успішно, а також повідомляв про додаткові заявки на деяку літературу. В 1774 р. Слобідсько-Українська губернська канцелярія одержала з університету книг на 1516 крб. 30 коп. Крім цього, у зв'язку з попитом на попередні видання було додатково надіслано літератури на 542 крб., а також лист, у якому зазначалося, що «під наглядом цієї канцелярії продаж книг здійснюється досить порядно»²⁸.

У 1769 р. на замовлення Київської губернської канцелярії Московський університет надіслав для продажу літератури більш як на 1000 крб. З реєстру видно, що сюди входили й періодичні видання, зокрема журнали «Свободные часы», «Полезное увеселение»²⁹.

Певні зв'язки існували між Московським університетом та навчальними закладами, що знаходилися на території України. Наприклад, 13 квітня 1771 р. керівництво Харківського колегіуму просило університет надіслати відповідну літературу для французького, німецького та італійського класів колегіуму. Крім того, в листі повідомлялося, що харківські викладачі здійснили ряд перекладів іноземних книжок, які бажано було б надрукувати в університетській друкарні. На це з університету відповіли, що переклади можна видати і що для цього Харківський колегіум має надіслати попередні довідки про їхню користь³⁰. Неодноразово зверталися в Московський університет з проханням надіслати необхідну для бібліотек літературу Київська академія і Києво-Печерська лавра. У 1775 р. до університету надійшло 110 крб. 80 коп. за книги, що їх замовляла Київська академія, і 24 крб. 55 коп.— Києво-Печерська лавра³¹. Крім того, Київська академія отримувала книжки від своїх вихованців, що перебували в Росії,— Г. Полетики, М. Мотоніса, В. Рубана, Г. Козицького, К. Щепіна та ін.

Значну допомогу подавав Московський університет Київській академії і в справі підготовки викладачів. З цією метою вихованців академії посилали у відрядження до Москви. Одержавши там професорське звання, вони поверталися до Києва. Так, у 1792 р. в університет з цією метою прибули Микита Соколовський і Павло Логвинов, у 1797 р.— Михайло Пишнячевський та Данило Домонтов³².

Крім Петербурзького академічного та Московського університетів, вихідці з України навчалися також у заснованій 1758 р. в Петербурзі Академії художеств*. Принципи прийому до цього навчального закладу були не такими, як до інших. У відкрите 1764 р. при Академії художеств училище за проханням батьків або розпорядженням імператриці зараховували п'яти-шестирічних дітей. Там вони протягом 9 років проходили загальну підготовку з російської, французької та італійської мов, математики, історії і географії, а також спеціальну — з архітектури й малювання. До Академії художеств приймали всіх, хто мав здібності до художнього ремесла, крім кріпаків. Про соціальний та національний склад слухачів цього навчального закладу можна судити із списків, де зазначалося, «чийх батьків син» та, іноді, «звідки прибув». Здебільшого це були діти солдатів, матросів, ремісників, державних

²⁸ Там же, ф. 1710, оп. 2, спр. 480, арк. 4—6; спр. 481, арк. 4, 44.

²⁹ Там же, ф. 59, оп. 1, спр. 7929, арк. 14, 22.

³⁰ Там же, ф. 1710, оп. 2, спр. 480, арк. 57, 60.

³¹ Там же, ф. 59, оп. 1, спр. 7929, арк. 1—2.

³² Н. И. Петров. Киевская академия в царствование Екатерины II, К., 1906. стор. 97.

* До 1758 р. Академія художеств існувала при Академії наук.

службовців³³. Порівняно демократичний характер художньої освіти в Росії XVIII ст. пояснюється тим, що дворянство віддавало перевагу військовій кар'єрі.

У 1762 р. в Академії художеств став навчатися син значкового товариша із Стародубського полку П. Хоминський, у 1766 р.— уродженець с. Лемеші на Чернігівщині І. Піскорський, у наступному, 1767 р.— вихідці з України П. Оробцов і М. Кошелевський, а в 1770 р.— І. Лазірев та О. Григор'єв. В Академії художеств оволодівали майстерністю уродженці Київщини Т. Володимиров та І. Богаєвський, а також син значкового товариша з м. Глухова С. Карнович, прийнятий сюди 1758 р. з Московського університету. Одержавши в 1765 р. атестат і малу срібну медаль, С. Карнович повернувся на Україну³⁴.

Академія художеств у другій половині XVIII ст. виховала багато відомих майстрів живопису, графіки, скульптури та архітектури, талановитих викладачів. Видатними успіхами завдячує їй і ряд художників-українців. Так, уродженець Глухова А. П. Лосенко навчався образотворчого мистецтва у відомого російського художника і педагога І. П. Аргунова та в Академії художеств. Свою майстерність він разом з В. І. Баженовим удосконалював у Франції та Італії. Повернувшись до Росії, А. П. Лосенко здобув у 1770 р. звання професора і з 1772 р. виконував обов'язки директора Академії художеств. У 60-х роках ад'юнктами стали вихованці академії К. І. Головачевський та І. С. Саблуков, який згодом викладав у Харківському колегіумі. К. І. Головачевський працював в Академії художеств інспектором та викладачем портретного класу. У 1765 р. його обрали академіком, а наступного року — радником Академії³⁵. Протягом 17 років в академії викладав вихованець видатного російського митця О. П. Антропова — Д. Г. Левицький. Попередню освіту він здобув у Київській академії. В 1770 р. за успіхи у портретному живопису його обрали академіком.

Важливу роль у розвитку російсько-українських культурних зв'язків досліджуваного періоду відіграла Петербурзька учительська семінарія, створена при Головному народному училищі в 1783 р.* Її слухачами були вихованці навчальних закладів Петербурга, Москви, Києва, Новгороду, Харкова, Чернігова та інших міст. У листі Комісії по заснуванню народних училищ (жовтень 1783 р.) зазначалося, що в учительську семінарію потрібно направляти людей не молодше 18 років, які, крім доброї поведінки та знань із спеціальних предметів, мають нахил до педагогічної роботи. У Петербурзі вони складали іспити, після чого Комісії по заснуванню народних училищ доповідалося, хто із вступників «підготовлений вивчати вищі науки»³⁶.

Для здобуття вчительського звання у вересні 1783 р. з Харкова до Петербурга були направлені П. Соколовський та Г. Корнєєв. У жовтні

³³ С. Н. Кондаков. Юбилейный справочник императорской Академии художеств (1764—1914), ч. 1, СПб., стор. 154; Центральний державний історичний архів у Ленінграді (далі — ЦДІАЛ), ф. 789, оп. 1, ч. 1, спр. 150, арк. 9—21; спр. 335, арк. 5—21.

³⁴ ЦДІАЛ, ф. 789, оп. 1, ч. 1, спр. 76, арк. 1—1 зв.; спр. 263, арк. 4; спр. 150, арк. 9, 21; спр. 148, арк. 11; спр. 335, арк. 20—21; спр. 178, арк. 1—2, 8.

³⁵ Там же, спр. 29, арк. 6; спр. 443, арк. 3; И. Божерянов. Художник Кирилл Иванович Головачевский (Биографический очерк). — «Киевская старина», 1885, № 2, стор. 310, 316.

* З липня 1786 р. учительська семінарія існувала як самостійний павчальний заклад. У 1803 р. вона стала називатися учительською гімназією, а в 1804 р. була перетворена на педагогічний інститут. (Див.: Д. А. Толстой. Академическая гимназия в XVIII в., СПб., 1885, стор. 45; И. О. Шульгин. Назв. праця, стор. 18).

³⁶ ЦДІАЛ, ф. 730, оп. 1, спр. 65, арк. 101.

того ж року до учительської семінарії з Київської академії поїхало 15 чол., а з Переяславської семінарії — 4. Ще через місяць там почали вчитися харків'яни М. Єфремов, Я. Протопопов і В. Роминський. У 1786 р. до Петербурзької учительської семінарії Київська академія знову відрядила 45 чол., Чернігівська семінарія — 15, Севська — 10, Переяславська — 4 чол. У 1790 р. вивчати методи викладання у народних училищах з Київської академії поїхало 25 студентів, а в 1794 р. — ще 5. Крім них, у 1794 р. з цією ж метою до Петербурга Чернігівська семінарія відрядила 5 чол., а Новгород-Сіверська — 3. На державному утриманні в учительській семінарії щороку перебувало близько 100 чол. Крім того, там навчалось багато вільних слухачів. За свідченням наглядача Головного народного училища, у 1785 р. їх налічувалося більше 300³⁷.

Учителі, які пройшли підготовку в Головному народному училищі в Петербурзі, направлялися на викладацьку роботу в різні губернії. Разом з російськими педагогами в галузі народної освіти працювали вихідці з України: П. Острогорський — у Казані, П. Кондратьєв — у Курську, В. Роминський — у Тамбові, П. Осиповський — у Калузі, І. Горбачевський — у Могильові та ін.³⁸

Деякі випускники поверталися на Україну, в навчальні заклади, де здобули попередню освіту, або в головні народні училища. Так, у 1785 р. з Петербурга до Харківського колегіуму повернувся його вихованець Г. Гриценков, у 1789 р. з посвідченням про навчання в учительській семінарії в Київську академію прибув її колишній студент Я. Одинцов. У Київському головному народному училищі та Київській академії з 1788 р. викладачем працював випускник Петербурзької учительської семінарії М. Берлінський³⁹

Культурно-освітня та педагогічна діяльність випускників навчальних закладів Москви і Петербурга на Україні вимагає спеціального висвітлення, тому ми не будемо тут детально спинятися на ній. Слід зазначити, що після возз'єднання частини земель Правобережної України з Російською державою в Комісії по заснуванню народних училищ у 1794 р. розглядалося питання про підготовку вчителів і для цих місцевостей⁴⁰.

Московський університет і Петербурзьке головне народне училище активно впливали на педагогічний процес в інших навчальних закладах, в тому числі й у тих, що знаходилися на Україні. Зокрема, викладання в Київській академії з 70-х років XVIII ст. почало наближатися до університетського. До навчальної програми включалися нові предмети, використовувалися підручники і посібники, видані у Москві й Петербурзі. Так, арифметику київські студенти вивчали за підручником професора Московського університету Д. Анічкова. У 1784 р. тут запроваджено курс російської поезії та елоквенції (красномовства) за правилами М. В. Ломоносова, який читав уродженець Московської губернії Д. Сигиревич. Викладачі і вихованці Харківського колегіуму користувалися латинською граматиною і настановами до красномовства, випущеними Московським університетом⁴¹.

³⁷ Там же, спр. 4, арк. 90, 114; спр. 5, арк. 23; спр. 50, арк. 4, 202, 208, 211, 232; спр. 65, арк. 31 зв.; М. Булгаков. Назв. праця, стор. 198.

³⁸ ЦДІАЛ, ф. 730, оп. 1, спр. 48, арк. 677 зв. — 678, 680, 681 зв., 695.

³⁹ Там же, спр. 44, арк. 23, 28; спр. 4, арк. 181; Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии, т. V, отд. II, стор. 537.

⁴⁰ ЦДІАЛ, ф. 730, оп. 1, спр. 50, арк. 173.

⁴¹ Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии, т. V, отд. II, стор. 47; В. Асоченский. Назв. праця, стор. 342.

Все це свідчить про те, що у другій половині XVIII ст. зв'язки між двома братніми народами в галузі освіти були досить інтенсивними. Передові люди того часу сприймали їх як закономірні, необхідні для загального культурного розвитку країни. Наприклад, М. В. Ломоносов високо оцінював діяльність (зокрема, перекладацьку) української інтелігенції в Росії, а вже згадуваний професор Московського університету А. А. Прокопович-Антонський вважав, що зміцнення зв'язків між російським та українським народами є важливою справою⁴².

Отже, вищі навчальні заклади, відкриті в Росії у другій половині XVIII ст., стали осередками згуртування прогресивної російської і української інтелігенції. Вони певною мірою сприяли культурному розвитку й інших національностей і відіграли важливу роль у розвитку російсько-українських зв'язків досліджуваного періоду. Однією з форм цих зв'язків було навчання студентів з України у Москві та Петербурзі і співробітництво прогресивних російських та українських педагогів. У цій замітці згадані лише факти, пов'язані з викладацькою роботою випускників — вихідців з України — у тих же навчальних закладах, де вони здобули освіту. Проте багато з них, ставши складовою частиною різночинної інтелігенції Росії, служили в Іноземній колегії, Сенаті, займалися літературною, видавничою та іншими видами культурно-освітньої діяльності. Частина випускників поверталася працювати на Україну і відігравала роль тієї ланки, за допомогою якої передова культура братнього російського народу, його досягнення ставали надбанням і українського народу.

⁴² Н. В. Сушков. Назв. праця, стор. 30.

* * *

В. П. СОЛОДКОВ (Київ)
З ІСТОРІЇ ШЕФСТВА КОМСОМОЛУ
НАД РАДЯНСЬКИМ
ВІЙСЬКОВО-МОРСЬКИМ ФЛОТОМ
(1922—1932)

Керуючись ленінськими настановами про захист соціалістичної Вітчизни, розглядаючи його як священний обов'язок партії і всього радянського народу, КПРС багато робила і робить для піднесення бойової могутності Радянських

Збройних Сил, для всебічного зміцнення їх зв'язків з народом. Діяльність партії і керованих нею громадських організацій у справі розвитку цих зв'язків постійно привертала увагу суспільствознавців, насамперед істориків. Зокрема, чимало уваги дослідники приділили науковому узагальненню шефства комсомольських організацій над Військово-Морським Флотом. Цій проблемі присвячено ряд праць. Однак далеко не всі її аспекти висвітлено з достатньою повнотою.

Автор замітки ставив своїм завданням глибше розкрити керівну роль Комуністичної партії в організації шефства комсомолу над Робіничо-Селянським Червоним Флотом, показати вклад одного з бойових загонів ВЛКСМ — комсомолу України — у відродження, розвиток і зміцнення Чорноморського флоту в 1922—1932 рр.

Радянський флот на кінець громадянської війни опинився у надзвичайно скрутному становищі. З самого початку громадянської війни більш як 60 тис. моряків пішло в різні сухопутні армійські формування. Червонофлотцями було укомплектовано близько 20 річкових та озерних флотилій, десятки бронепоездів. Багатьох безмежно відданих справі революції військових моряків партія направила для роботи на відповідальні ділянки виробництва, в радянський апарат¹. Більшовицькі

¹ Боевой путь Советского Военно-Морского Флота, М., 1974, стор. 127.

флотські організації були ослаблені постійними мобілізаціями комуністів на фронти. Проведений у липні 1920 р. аналіз політичного стану на флотах Чорного та Азовського морів показав, що їх персональний склад був найрізноманітнішим².

Протягом імперіалістичної та громадянської воєн вітчизняний флот вичерпав усі свої бойові та матеріальні ресурси, втратив значну частину кораблів і баз. Та особливо великої шкоди завдали йому іноземні імперіалістичні та білогвардійські грабіжники. Протягом 1914—1922 рр. імперіалісти США, Англії, Франції та Японії захопили і вивезли в свої порти більше 800 військових кораблів, допоміжних і транспортних суден, а врангелівці напередодні втечі із Севастополя зігнали в порти Криму всі судна Чорноморського флоту і з допомогою французьких інтервентів перевели до Бізerti 132 кораблі³. У цілковиту непридатність були приведені берегові укріплення Чорноморського флоту, а порти Севастополь, Миколаїв, Одеса — пограбовані і зруйновані. «Коли ми прийшли після розгрому Врангеля до берегів Чорного моря, в Севастополь,— говорив на V з'їзді РКСМ начальник політуправління Чорноморського флоту М. Рудний,— перед нами постала трагічна картина»⁴. Все це дало В. І. Леніну підставу зробити висновок, що у капіталістів «...є військовий флот, у нас немає»⁵. Створити його — було невідкладним завданням молодого Країни Рад.

Велике значення для успішного виконання цього важливого завдання мали рішення X з'їзду РКП(б), який постановив вжити заходів до відродження і зміцнення Червоного військового Флоту⁶.

У титанічній роботі, спрямованій на створення Військово-Морських Сил, велику допомогу партії подавав комсомол. Рапортуючи XI з'їздові РКП(б), спілка молоді доповідала, що тільки в 1921 р. на командирські курси, в навчальні загони флотилій і школи спеціалістів нею було мобілізовано 16 тис. чол.⁷ Протягом лютого — березня 1922 р. на заклик ЦК РКСМ вже безпосередньо у Військово-Морський Флот прийшло близько 2400 комсомольців.

Центральний Комітет партії рекомендував комсомольським організаціям зосередити свої сили на розвитку саме Військово-Морського Флоту, який входив «необхідним складовим елементом в систему оборони федеративних, союзних і братніх радянських республік»⁸. 29 вересня 1922 р. Бюро ЦК РКСМ одноголосно постановило: «Взяти шефство над усім флотом». На початку жовтня це рішення було схвалене Центральним Комітетом РКП(б), який запропонував усім партійним організаціям допомогти комсомольцям на місцях у налагодженні шефства над Червоним Флотом⁹.

6 жовтня 1922 р. заступник начальника Політуправління Реввійськради республіки по флоту надіслав на всі флоти телеграми, у яких вка-

² Центральний державний архів ВМФ СРСР (далі — ЦДА ВМФ СРСР), ф. Р-886, оп. 1, спр. 11, арх. 102.

³ Е. Ф. Быстров. Вопросы теории и практики строительства Советского Военно-Морского Флота в довоенные пятилетки (1929—1941 гг.), М., 1974, стор. 6; «Морской сборник», 1923, № 11, стор. 49.

⁴ «Морской сборник», 1967, № 10, стор. 61.

⁵ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 43, стор. 59.

⁶ Див.: КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, т. 2, М., 1970, стор. 265.

⁷ Одиннадцатый съезд РКП(б). Стенографический отчет, М., 1961, стор. 666.

⁸ КПСС о Вооруженных Силах Советского Союза. Документы 1917—1968 гг., М., 1969, стор. 188.

⁹ ЦА ВЛКСМ, ф. 1, оп. 3, ч. 1, спр. 3а, Б-78, п. 8 від 29 вересня 1922 р.; Центральний державний архів Радянської Армії (далі — ЦДАРА), ф. 9, оп. 12, спр. 70, арх. 228—231; «Известия ЦК РКП(б)», 1922, № 9.

зувалося на необхідність старанної підготовки до урочистого проголошення шефства комсомолу над Військово-Морськими Силами. «Майте на увазі,— зазначалося в телеграмі, адресованій Політуправлінню Чорноморського флоту,— що з'їздові запропоновано взяти шефство над усім флотом республіки...»¹⁰.

16 жовтня 1922 р. делегати V з'їзду РКСМ з величезним піднесенням прийняли пропозицію про шефство над Військово-Морським Флотом, відкривши цим самим нову сторінку в його історії.

Значний вклад у відбудову флоту, у справу шефства над ним внесли комсомольські організації України. Під керівництвом Комуністичної партії республіки вони показали справжні зразки пролетарської турботи про зміцнення його бойової могутності.

31 жовтня 1922 р. на засіданні шефкомісії при ЦК РКСМ відбулося закріплення губернських комсомольських організацій за флотами. Шефство над Чорноморським флотом, який охороняв південні кордони республіки, мали здійснювати комсомольці 23 губерній, з яких більше половини — Української РСР¹¹.

Губернські комсомольські організації зверталися в ЦК КСМУ з проханням закріпити за ними окремі одиниці флоту. Так, молоді патріоти Сумщини писали: «Організація КСМУ губернії клопочеться про прикріплення до неї одного з кораблів Чорноморського флоту і найменування його «Сумським»¹².

Особливо міцні шефські зв'язки з морями підтримували комсомольці приморських губерній і міст. Зокрема, Миколаївський міський комсомол у грудні 1922 р. повідомляв ЦК РКП(б), що комсомольська організація міста здійснює шефство над численними підрозділами Миколаївської морської бази¹³.

14 березня 1923 р. Центральний Комітет комсомолу України звітував про організацію шефства над флотом перед ЦК РКСМ, а 4 квітня того ж року на пленумі ЦК КСМУ було заслухано питання про стан і заходи щодо поліпшення військово-шефської роботи. Пленум зробив висновок, що брати шефство над новими частинами Червоної Армії недоцільно, що слід більше сил зосередити на головному військовому об'єкті комсомольської уваги. У прийнятому рішенні вказувалося на необхідність ширше використовувати кампанії, присвячені флотові, для виховання молоді на революційних і бойових традиціях Чорноморського флоту, для зміцнення зв'язків з військовими морями. Особливо важливою формою шефської роботи, наголошувалося у постанові пленуму, повинна стати допомога сім'ям червонофлотців на селі. Водночас це мало сприяти підвищенню рівня політичної свідомості селянства. Пленум зобов'язав комсомольські друковані органи активніше пропагувати роль і значення флоту у зміцненні оборони СРСР¹⁴.

Виконуючи рішення V з'їзду РКСМ і квітневого (1923 р.) пленуму ЦК КСМУ, комсомольські організації республіки розгорнули велику шефську роботу. Один з найважливіших її напрямів полягав у тому, щоб до завдань, пов'язаних з будівництвом флоту, привернути увагу не тільки молоді, а й усіх трудящих, щоб ідея всенародної допомоги флотові дійшла до серця кожної радянської людини.

¹⁰ ЦДАРА, ф. 9, оп. 20, спр. 46, арк. 15.

¹¹ ЦА ВЛКСМ, ф. 1, оп. 3, ч. 1, спр. 3а, протокол № 2, п. 1; ЦДАРА, ф. 9, оп. 20, спр. 16, арк. 36; ЦДА ВМФ СРСР, ф. Р-886, оп. 1, спр. 108, арк. 12.

¹² И. Е. Оленев. Комсомол и флот, М., 1958, стор. 17.

¹³ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 14, спр. 908, арк. 56.

¹⁴ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 1, спр. 16, арк. 12; ЦА ВЛКСМ, ф. 1, оп. 11, спр. 2, арк. 35, 59—60.

З цією метою комсомольці під керівництвом партійних організацій проводили агітаційно-масові та пропагандистські заходи. Вони виступали з лекціями і доповідями перед широкою аудиторією, влаштовували зустрічі трудящих з моряками, ділилися враженнями від свого перебування у підшефних. Активно пропагували роль і значення флоту й самі флотські організації. Так, на прохання ЦК КСМУ група чорноморців під керівництвом начальника агітаційно-пропагандистського відділу Політуправління Чорноморського флоту Родіонова на початку 1923 р. взяла участь у підготовці і проведенні «тижня Червоного Флоту»¹⁵, а делегація моряків була присутня на VII Всеукраїнському з'їзді Рад¹⁶.

Важко переоцінити значення матеріальної допомоги, поданої комсомолом України Чорноморському флоту. Молодь надсилала військовим морякам різні предмети побуту та інші речі, але найбільше — гроші. З 1922 по 1926 рік комсомольські організації республіки зібрали для Військово-Морського флоту та 1-го Кінного корпусу Червоного козацтва понад 40 тис. крб. і послали близько 50 тис. подарунків¹⁷. Чорноморському флоту були вкрай потрібні машини, механізми, інструменти, паливо. Комсомольці Донбасу, виявляючи високу свідомість і патріотизм, видобували надпланове вугілля і надсилали його на флот¹⁸.

Разом з моряками і досвідченими майстрами молодь брала участь у відбудові пошкоджених кораблів. Саме так, спільними зусиллями, як згадував посланець харківського комсомолу, капітан першого рангу у відставці А. Є. Фомичов, було повернуто до бойового життя перший флагман Червоного Чорноморського флоту — крейсер «Коминтерн». 1 травня 1923 р. корабель вийшов у море. Вели його молоді спеціалісти, моряки-комсомольці¹⁹.

Не шкодуючи сил, працювали трудящі, в тому числі й молодь, Миколаєва. На початку 1923 р. вони відремонтували і спустили на воду один із затоплених інтервентами підводних човнів. З цієї нагоди командуючий військами України і Криму М. В. Фрунзе писав робітникам: «Посилення нашого підводного флоту ще однією бойовою одиницею — подія першочергової ваги»²⁰.

7 листопада 1923 р. замайорів військово-морський прапор на ескадреному міноноосці «Незаможный». Його екіпаж виправдав довіря своїх шефів. У роки Великої Вітчизняної війни він показав високе уміння і майстерність. За мужність і відвагу особового складу корабель було нагороджено орденом Червоного Прапора²¹.

При активній шефській допомозі робітників, селян, молоді протягом 1923—1924 рр. на Чорному морі стало до ладу близько 60 кораблів і допоміжних суден²².

Керуючись лєнінськими вказівками про те, що всі затрати на військові цілі будуть марними «...при відсутності людей, здатних із знанням справи користуватися новітніми удосконаленнями воєнної техніки»²³,

¹⁵ ЦА ВЛКСМ, ф. 1, оп. 11, спр. 3, арк. 281; ЦДА ВМФ СРСР, ф. Р-886, оп. 1, спр. 297, арк. 68.

¹⁶ «Аврал» (орган Політуправління Чорноморського флоту), 18 січня 1923 р.

¹⁷ Історія Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України, К., 1971, стор. 157.

¹⁸ Там же.

¹⁹ «Судостроение», 1972, № 10, стор. 47—48.

²⁰ В труде, как в бою. Сборник документов и материалов, Одесса, 1972, стор. 36.

²¹ И. М. Иванчук, И. П. Марченко. Комсомол — шеф Военно-Морского Флота, Симферополь, 1972, стор. 9.

²² 50 лет Вооруженных Сил СССР, М., 1968, стор. 182.

²³ В. І. Лєнін. Повне зібрання творів, т. 9, стор. 148.

Комуністична партія приділяла велику увагу підготовці для флоту висококваліфікованих спеціалістів. При цьому вона завжди спиралася на допомогу комсомолу. Вже в перший рік шефства комсомольські організації направили для служби у ВМФ 6,5 тис. чол. Комсомол України тільки в 1923 р. послав на флот 3900 найкращих комсомольців²⁴. Про велике бажання молоді служити на флоті свідчить телеграма, надіслана у жовтні 1922 р. з тодішньої столиці України — Харкова Політуправлінню Балтійського флоту: «Повідомляємо, що в Черкасах при відправці призовників у Балтфлот серед посажених в ешелони виявився надлишок охочих добровільно служити у флоті... Серед новобранців велике революційне піднесення»²⁵.

Заслуга комсомолу не лише в тому, що він направив на кораблі, в частини та військово-морські навчальні заклади велику кількість своїх членів. Головне полягало в якості поповнення. Комсомольські мобілізації 1922—1923 рр. дали флотові за соціальним складом: робітників — 75%, селян — 23%; за професією: металістів — 63,5%, чорноробів — 19%, деревообробників — 2,5%; за партійністю: комсомольців — 74%, членів партії — 13,5%, кандидатів у члени партії — 12%²⁶.

Завдяки турботі партії і уряду, ентузіазму і працелюбству своїх шефів Чорноморський флот наприкінці жовтня 1923 р. вперше повністю виконав навчальний план і завершив його маневрами.

Оцінюючи п'ятдесятирічний шлях нерозривного зв'язку комсомолу і флоту, головнокомандуючий Військово-Морським Флотом СРСР адмірал флоту Радянського Союзу С. Г. Горшков зазначив: «Шефству комсомолу флот зобов'язаний багато чим і, насамперед, своїм відродженням»²⁷.

Пам'ятаючи про те, що стан Збройних Сил залежить від економіки²⁸, Комуністична партія на своєму XIV з'їзді (грудень 1925 р.) взяла курс на індустріалізацію. Вона приділила максимальну увагу якнайшвидшому розвитку тих галузей народного господарства взагалі і промисловості зокрема, які відіграють головну роль у справі забезпечення оборони і господарської стійкості країни у воєнний час²⁹. Це створило об'єктивні умови для дальшого зміцнення Збройних Сил СРСР, в тому числі й флоту.

У зв'язку з великими масштабами робіт по матеріально-технічному оснащенню флоту перед комсомолом постали нові важливі завдання. Виходячи з рішень XIV з'їзду ВКП(б) про комсомол, VII з'їзд ВЛКСМ (березень 1926 р.) зобов'язав комсомольські організації посилити роботу «в зв'язку з шефством над флотом»³⁰. Цьому сприяв «триденник флоту», оголошений ЦК ВЛКСМ у середині квітня 1926 р.³¹

Значно пожвавилася шефська робота й на Україні. 24 квітня 1926 р. ЦК ЛКСМУ прийняв рішення провести з 15 по 22 травня «тиждень флоту», метою якого було: зміцнити і всебічно розширити зв'язки з чорноморцями, підбити підсумки шефроботи і накреслити заходи щодо її поліпшення³². Флотські організації допомогли своєчасно за-

²⁴ Історія Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України, стор. 156.

²⁵ «Судостроение», 1968, № 10, стор. 64.

²⁶ VI съезд РКСМ. Стенографический отчет, М.-Л., 1924, стор. 322.

²⁷ «Правда», 16 жовтня 1972 р.

²⁸ Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, стор. 160.

²⁹ Див.: КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, г. 4, М., 1970, стор. 33.

³⁰ Товарищ комсомол. Документы съездов, конференций ЦК ВЛКСМ, т. 1 (1918—1941 гг.), М., 1969, стор. 219.

³¹ «Известия ЦК ВКП(б)», 1926, № 15, стор. 7.

³² ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 1, спр. 188, арк. 1.

безпечити губернські та окружні комітети комсомолу необхідним пропагандистським матеріалом³³, який було розмножено і надіслано на місця. «Тиждень» відзначався великою масовістю. На зборах комсомольських осередків, перед допризовниками та робітничою молоддю Глухівського, Кременчуцького, Куп'янського та інших округів були прочитані лекції, доповіді, проведені бесіди, в яких розкривалося значення ВМС для оборони країни, розповідалося про історію Чорноморського флоту. В клубах комсомольці влаштовували виставки, присвячені зв'язкам з підшефними. Активнішою стала робота військово-морських гуртків, зросла кількість передплатників газети «Красный черноморец». В окружних комсомольських друкованих органах протягом усього тижня вміщувалися «куточки» та «колонки» флоту. Місцеві видання регулярно надсилалися підшефним.

В дні «тижня» комсомольські делегації побували на кораблях. Моряки з величезною радістю зустрічали шефів, уважно слухали про те, як вони живуть, як працюють і, в свою чергу, розповідали їм про хід бойової і політичної підготовки, про особливості морської служби³⁴.

З середини 20-х років, коли відбудова флоту, в основному, закінчилась, розпочався складний і напружений період його реконструкції. У зв'язку з виділенням берегової оборони як роду військ у системі ВМС партія поставила перед комсомолом ще одне завдання: забезпечити комплектування нових підрозділів технічно грамотною робітничо-селянською молоддю.

На Всесоюзній шефській нараді, що відбулася після VII з'їзду ВЛКСМ, здійснювати шефство над частинами берегової оборони Чорноморського флоту було доручено комсомолу України. До 17 кораблів і частин флоту, закріплених за ЛКСМУ раніше, добавлялося ще 12 підшефних одиниць. Їх закріплення за комсомольськими організаціями відбулося в травні 1926 р. Зваживши можливості і резерви, ЦК ЛКСМУ дійшов висновку, що комсомольцям України цілком під силу здійснювати шефство над усім Чорноморським флотом. 20 вересня 1926 р. він звернувся до ЦК ВЛКСМ з проханням залишити за республікою і ті одиниці Чорноморського флоту, шефство над якими намічалось передати Північно-Кавказькій комсомольській організації³⁵.

З цього часу починається новий етап в історії шефства комсомолу України над Чорноморським флотом. Шефські зв'язки, в основі яких лежала ініціатива знизу, стали стабільнішими, конкретнішими і різноманітнішими. Відбувається перехід до закріплення комсомольських організацій заводів, фабрик і навіть цехів за точно визначеними військово-морськими частинами і підрозділами. У 1928 р., наприклад, шефство над окремими кораблями Одеської військово-морської бази здійснював ряд комсомольських організацій Одеси — заводу ім. Ф. Е. Дзержинського, електростанції, майстерень ім. Чижикова та ін., а над підрозділами і кубриками крейсера «Коминтерн» — кілька комсомольських осередків Сталінського округу³⁶.

Така форма шефства створила об'єктивні умови для укладення між шефами і підшефними договорів на соціалістичне змагання за успішне

³³ ЦДА ВМФ СРСР, ф. Р-886, оп. 1, спр. 637, арк. 1—3.

³⁴ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 1, спр. 188, арк. 17—20, 23, 31, 33, 59.

³⁵ Там же, спр. 187, арк. 28, 30; ЦДА ВМФ СРСР, ф. Р-886, оп. 1, спр. 511, арк. 176.

³⁶ Партархів Одеського обкому Компартії України, ф. 7, оп. 1, спр. 2121, арк. 213; ЦДА ВМФ СРСР, ф. Р-886, оп. 1, спр. 622, арк. 72.

виконання своїх планів. З'явилась можливість взаємоконтролю і взаємоперевірок ходу виконання взятих зобов'язань.

Разом з тим успіхи у відбудові флоту викликали в ряді комсомольських організацій почуття заспокоєності. Деякі комсомольці вважали, що шефська робота вичерпала себе. Подібні помилки мали місце й на Україні. Конкретна, ділова робота тут нерідко підмінювалася кампанійщиною і парадністю³⁷.

В цих умовах ЦК ВКП(б) зажадав від усіх добровільних і спортивних організацій всемірного посилення шефської роботи³⁸. Рішуче засудив послаблення шефства над Військово-Морським Флотом і грудневий (1929 р.) пленум ЦК ВЛКСМ³⁹.

Дійових заходів щодо поліпшення роботи комсомольських організацій у справі шефської допомоги Чорноморському флоту було вжито на Україні. 11 січня і 21 лютого 1930 р. це питання розглядалося в ЦК КП(б)У⁴⁰. Комсомолу республіки було запропоновано підвищити ідейний рівень шефської роботи над флотом, більше уваги приділяти політичному вихованню чорноморців шляхом систематичного ознайомлення їх з ходом соціалістичного будівництва в країні, з виробничим, суспільно-політичним і культурним життям міста і села.

Стан шефської роботи розглянули й місцеві партійні органи. Так, Миколаївський окружком партії, обговоривши це питання на засіданні секретаріату 21 березня 1930 р., постановив неухильно здійснювати шефство на випробуваних принципах ідейності, добровільності, самодіяльності. Головним у шефстві, зазначалося в постанові, є турбота про військово-політичне навчання, побут, зростання бойового і культурного рівня червонофлотців⁴¹.

Зрослі вимоги партії до шефства над флотом знайшли також відображення в рішеннях Всеукраїнської наради комсомольських делегацій округів республіки з представниками політорганів морських сил Чорного моря з питань шефства * та Всеукраїнської наради з військової, фізкультурної і шефської роботи комсомолу **. В основі пролетарського впливу на виховання червонофлотських мас, зазначалося в матеріалах цих нарад, має лежати більшовицька ідейність, якнайширша масовість, плановість і взаємодопомога. Щоб розв'язати це питання, необхідно зміцнювати комсомольські ряди, ширше розгортати соціалістичне змагання, розвивати критику і самокритику⁴².

Ці заходи сприяли значному поліпшенню шефської роботи комсомольських організацій України в усіх її напрямках. Зокрема, активнішими стали безпосередні зв'язки молоді з чорноморцями. Тільки в лютому 1930 р. флот відвідали 112 представників від 29 комсомольських організацій⁴³. Багато робилося для підготовки спеціалістів військово-морської справи. На 1 липня 1930 р. лише в семи промислових округах було відібрано 3072 кандидати до військово-морських навчальних закладів, у тому числі 2145 робітників і 125 селян. 62,1% кандидатів навчалося на підготовчих курсах. В Одеській, Херсонській та Миколаївській комсомольських організаціях успішно діяли військово-морські

³⁷ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 1, спр. 410, арк. 14.

³⁸ КПСС о Вооруженных Силах Советского Союза, стор. 241.

³⁹ Товарищ комсомол, т. 1, стор. 430.

⁴⁰ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 146, спр. 105, арк. 23, 116.

⁴¹ Там же, оп. 10, спр. 308, арк. 183.

* Відбулося 17 грудня 1929 р. в Севастополі за участю 189 делегатів.

** Проходило з 7 по 9 лютого 1930 р.

⁴² ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 1, спр. 203, арк. 120; спр. 506, арк. 57.

⁴³ Там же, спр. 410, арк. 12.

гуртки та флотські екіпажі⁴⁴. Не випадково в рапорті особового складу бригади підводних човнів Одеському обкому комсомолу з нагоди 10-річчя шефства зазначалося, що комсомольці, які приходять служити на флот, швидко оволодівають бойовою технікою, зброєю⁴⁵.

Таким чином, шефство комсомолу над флотом ставало запорукою відмінної бойової підготовки особового складу, сприяло вихованню у моряків високих морально-політичних якостей, які з такою силою виявилися в роки Великої Вітчизняної війни. «...Можна з впевненістю сказати,— говорив Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнєв на урочистому пленумі ЦК ВЛКСМ, присвяченому 50-річчю Ленінського комсомолу,— що серед тисяч і тисяч героїв, які прославили нашу Батьківщину в боях з фашистськими загарбниками в роки Великої Вітчизняної війни, чимало знайдеться тих, хто вперше ознайомився з будовою кулемета, з планером чи парашутом, з штурвалом літака чи моторного катера в гуртках, клубах і школах, організованих при сприянні комсомолу»⁴⁶.

Більш як піввіковий досвід військово-шефської діяльності комсомолу показав правильність лінії партії на зміцнення дійового зв'язку радянської молоді з флотом. Кращі традиції шефства живуть і в наші дні, коли «комсомольські організації удосконалюють військово-шефську роботу з урахуванням якісних змін, що відбулись у Військово-Морському Флоті за останні роки, зрослих вимог по підготовці молоді до служби на флоті»⁴⁷.

Восени 1975 р. на нараді в Політуправлінні Військово-Морського Флоту, де обговорювалися підсумки прийому молодого поповнення і комплектування кораблів та частин, зазначалося, що основна маса призовників приходить служити на флот з великим бажанням, добре підготовлена до морської служби, здатна за короткий строк досконало оволодівати складною корабельною технікою і зброєю⁴⁸.

Комсомольське шефство, яке витримало випробування часом, продовжує сприяти всемірному зміцненню бойової могутності Радянського Військово-Морського Флоту, зростанню ефективності ратної праці військових моряків.

⁴⁴ Там же, арк. 13.

⁴⁵ Партархів Одеського обкому Компартії України, ф. 15, оп. 1, спр. 19, арк. 24.

⁴⁶ Л. І. Брежнєв. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 2, К., 1971, стор. 260.

⁴⁷ О подготовке к 50-летию шефства комсомола над Военно-Морским Флотом. Постановление Бюро ЦК ВЛКСМ от 29 сентября 1971 г. — Документы ЦК ВЛКСМ 1971 г., М., 1972, стор. 326.

⁴⁸ «Коммунист Вооруженных Сил», 1975, № 21, стор. 95.

На допомогу викладачу історії

КОМПЛЕКСНЕ ВИКОРИСТАННЯ ТЕХНІЧНИХ ЗАСОБІВ НАВЧАННЯ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ В IV КЛАСІ

Одним з найефективніших засобів активізації пізнавальної діяльності учнів є поєднання технічних засобів навчання з читанням, працею над текстом та ілюстраціями підручника, самостійною роботою, бесідою і розповіддю вчителя. При цьому важливим фактором підвищення ефективності навчального процесу є, насамперед, удосконалення методики комплексного використання аудіовізуальних засобів навчання. У цій роботі учителі, які працюють з четвертокласниками, зустрічаються з певними труднощами. Досить часто комплексне використання технічних засобів навчання має епізодичний характер, трапляються випадки механічного співвідношення посібників, що призводить не до підвищення ефективності, а навпаки погіршує знання учнів, знижує їх працездатність на уроці. Тільки при вдумливому підборі аудіовізуальних посібників, які відповідають меті і завданням уроку, пізнавальним можливостям четвертокласників, можна досягти бажаних результатів.

Викладання курсу епізодичних оповідань з історії СРСР у IV класі має свою специфіку, зумовлену віковими особливостями школярів, а також недостатньою методичною розробкою даної проблеми. Ці питання певною мірою порушуються в статтях Т. С. Голубевої і Л. С. Геллерштейна та М. В. Федоренка¹. Але, на жаль, автори їх практично не торкаються проблеми комплексного використання технічних засобів навчання, а основну увагу приділяють використанню діа- та кінофільмів на уроках історії в IV класі.

Широке впровадження технічних засобів навчання в повсякденну практику роботи вчителів, удосконалення і урізноманітнення цих засобів сприяло б розширенню методичного арсеналу роботи з ними.

Обмежені можливості кожного екранного чи звукового посібника не дозволяють ґрунтовно розкривати відповідні історичні події, формувати в учнів необхідні уявлення і поняття, розвивати у них логічне мислення. Наочні посібники, їх частини і фрагменти, які використовуються на уроці, дають учням лише певні локальні уявлення і не можуть підготувати їх до засвоєння абстрактних понять. Тому для розуміння причинно-наслідкових зв'язків, розвитку логічного мислення, для оптимального підвищення навчальних можливостей, активізації пізнавальної діяльності четвертокласників потрібно різноманітні аудіовізуальні посібники використовувати комплексно, поєднуючи з іншими формами роботи на уроці.

Для ефективного застосування комплексу аудіовізуальних засобів навчання необхідно чітко визначити можливості і навчальні завдання

¹ Т. С. Голубева, Л. С. Геллерштейн. Экранные пособия на уроках в IV классе. — «Преподавание истории в школе», 1973, № 1, стор. 42—46; М. В. Федоренко. Технічні засоби унаочнення на уроках історії в IV класі. — «Радянська школа», 1964, № 1, стор. 41—43.

посібників, їх роль і місце в навчально-виховному процесі. На різних етапах уроку технічні засоби навчання виконують різні дидактичні функції. При вивченні нового матеріалу екранні і звукові посібники служать джерелом нових знань, сприяють розвитку творчої самостійності четвертокласників. Під час повторення і закріплення навчального матеріалу вони сприяють узагальненню і систематизації знань учнів.

Комплексне використання технічних засобів навчання на уроці може бути почерговим (спочатку кінофільм, потім діафільм, грамзапис і т. д.) і синхронним (діафільм у супроводі грамзапису чи магнітофону, кінофільм з вимкненим звуком у супроводі грамзапису і т. д.).

При підборі і встановленні черговості використання посібників слід враховувати їх характер (динамічність, статичність). Найбільшого ефекту можна досягти при оптимальному співвідношенні динамічних і статичних посібників, але при повторенні і закріпленні матеріалу треба віддавати перевагу статичним, а при вивченні нового матеріалу — динамічним посібникам. Про це свідчать проведені нами дослідження. Рівень пізнавальних можливостей четвертокласників, їх працездатність на уроці значною мірою залежать від методів використання технічних засобів навчання. Звичайно, це не слід розуміти абсолютно. Учитель повинен сам знаходити на уроці раціональне співвідношення динамічних і статичних посібників.

Ефективність комплексного використання аудіовізуальних посібників залежить також від рівня пізнавальних можливостей учнів, їх диференціації, індивідуальних особливостей, рівня працездатності і сприймання навчального матеріалу. При цьому слід враховувати, що максимальне нагромадження посібників ніколи не дає високої ефективності. Тільки при умові оптимального співвідношення розповіді вчителя, роботи учнів з підручником та технічних засобів навчання можна досягти певних успіхів у підвищенні знань школярів.

Ми вирішили експериментально перевірити ефективність використання комплексу аудіовізуальних засобів навчання, визначити оптимальні умови поєднання посібників при вивченні історичного матеріалу в IV класі. Дослідження проводилися під час вивчення теми «Велика Жовтнева соціалістична революція і громадянська війна». В експериментальних класах використовувалися дидактичні посібники для кодоскопа, магнітофонні записи, фрагменти кінофільмів, стоп-кадр, діафільми, грамзаписи. Як правило, на уроках усі ці засоби застосовувалися почергово або синхронно залежно від мети і дидактичних завдань уроку. Використання аудіовізуальних посібників органічно поєднувалося з іншими видами навчальної діяльності учнів.

В усіх експериментальних класах структура уроків була ідентичною. Вибір методики проведення уроків, на яких комплексно використовувалися технічні засоби навчання, залежав від теми, дидактичних можливостей і характеру посібників. Особлива увага приділялася роботі з кодоскопом, яка поєднувалася з розповіддю вчителя, кінофільмом, діафільмом, грамзаписом. Так, наприклад, при вивченні теми «Смольний — штаб революції. Штурм Зимового» передбачалося розкрити основні положення ленінського плану збройного повстання і хід його здійснення. Щоб виконати поставлене завдання, ми вирішили використати 4 діапозитиви-схеми до кодоскопа, фрагменти з кінофільму «Жовтневе збройне повстання» (тривалість демонстрацій 2,5 хвилини) разом з ілюстративним матеріалом і картою. В експериментальних класах при вивченні питання «Ленінський план збройного повстання» робота учителя і учнів була побудована так:

I варіант

1. Вивчення нового матеріалу почалося з розповіді вчителя про ленінський план збройного повстання в Петрограді. Одночасно учні виконували завдання на карті.

2. Вчитель демонстрував на екрані чотири діапозитиви-схеми, на яких показувалося, як здійснювався план збройного повстання, і при цьому коментував кожний кадр.

3. Завершилася робота бесідою, в якій взяли активну участь усі учні.

4. На закріплення вивченого матеріалу демонструвався фрагмент із кінофільму, далі учні самостійно працювали з підручником.

II варіант

1. Вивчення нового матеріалу почалося з розповіді вчителя про ленінський план збройного повстання, одночасно показувалися діапозитиви-схеми (1 і 2), після ознайомлення з якими учні відповідали на поставлені запитання.

2. Демонструвалися 3-й діапозитив-схема (основні об'єкти міста, захоплені повсталими) і фрагмент з кінофільму «Штурм Зимового». Перед демонстрацією проводилася коротка вступна бесіда.

3. Після обговорення побаченого на екран проектується 4-й діапозитив (перемога повстання).

4. При закріпленні вивченого матеріалу учні працювали над текстом підручника і картою.

III варіант

1. Робота над новим матеріалом починалася з розповіді вчителя про ленінський план збройного повстання і доповнювалася роботою з підручником і картою.

2. Здійснення плану збройного повстання вивчалось на основі фрагменту з кінофільму, після демонстрації якого вчитель провів бесіду.

3. На закріплення пройденого матеріалу учні під керівництвом учителя працювали над діапозитивами-схемами до кодоскопа.

Перш ніж аналізувати результати експериментального дослідження, слід дати характеристику дидактичного матеріалу, який використовувався з допомогою кодоскопа — класної оптичної дошки (про використання кодоскопа на уроках йдеться в методичному листі Л. В. Чашко)². Для експериментальних уроків ми використовували діапозитиви, виготовлені власноручно, оскільки стандартні поки що відсутні в достатній кількості. Їх виготовлення пов'язано з певними труднощами, але це відкриває простір для творчої роботи самого вчителя, допомагає йому у підготовці навчального процесу. Під час експерименту, як уже зазначалося вище, демонструвалися чотири діапозитиви-схеми. На першому з них зображувався план Петрограда і штаб у Смольному (зафарбований червоним кольором). Сюжет 2-го діапозитиву являв собою зображення мостів, зафарбованих також червоним кольором. На 3-му діапозитиві було показано основні об'єкти, які мали захопити повсталі: телефон, телеграф, пошта, вокзали, банки. На 4-му діапозитиві діти побачили в червоному кольорі крейсер «Аврору» і Зимовий палац. Така динаміка, на нашу думку, давала можливість четвертокласникам досить повно засвоїти матеріал про збройне повстання в Петрограді. За таким же принципом нами були виготовлені діапозитиви про наступ інтервентів на молоду Країну Рад, штурм Перекопу тощо.

² Л. В. Ч а ш к о. Кодоскоп на уроках. Методичний лист, К., 1975.

Дидактичний матеріал до кодоскопа в усіх експериментальних класах був однаковий, а методика роботи з ним — різною. Результати досліджень показують, що учні всіх класів добре засвоїли навчальний матеріал. Проте якість знань учнів у тих класах, де застосовувався II варіант, вища, ніж у тих, де уроки проводилися за експериментальними системами I і III.

Учні всіх трьох класів успішно справилися з завданням вчителя — дати характеристику ленінського плану збройного повстання в Петрограді. Але в класах, де ми застосовували II експериментальну систему, рівень знань учнів був вищим, ніж в інших експериментальних класах. В четвертих класах, де застосовувалися I, III і II варіанти, повні відповіді дали, відповідно, 33,3 %, 41 % і 54 % учнів.

Наведені показники якості засвоєння навчального матеріалу свідчать, що високий рівень знань учнів класу, де застосовувалася II методика, — результат активної пізнавальної діяльності четвертокласників під час вивчення нового матеріалу. Учні брали активну участь у роботі з діапозитивами-схемами, відповідали на поставлені вчителем запитання до кожного кадру. Позитивну роль у цьому випадку відіграло вдале поєднання статичних і динамічних посібників. Отже, методична система, яка складалася з пояснень учителя, використання діапозитивів, до кодоскопа і самостійної роботи учнів у поєднанні з динамічними посібниками (кінофільмом), виявилася найефективнішою.

Якість знань учнів, які працювали за I і III варіантами, була нижчою. На нашу думку, ефективність уроків знизилася в результаті того, що в процесі вивчення нового матеріалу вчителю не вдалося організувати активну роботу всіх учнів класу. Учні, працюючи з кодоскопом (I варіант), не мали відповідних завдань, а наступна бесіда не дала можливості систематизувати їх знання. Крім того, закріплення вивченого матеріалу проводилося на основі перегляду фрагменту кінофільму. І, як наслідок, знизився рівень працездатності учнів, вони не змогли активно попрацювати над даним посібником. Четвертокласники, які працювали за III варіантом, втомлювалися після роботи над текстом підручника і не змогли повною мірою взяти те, що могла дати їм робота з дидактичним матеріалом до кодоскопа. Це, на нашу думку, і спричинило ще нижчу ефективність поданих уроків.

Наслідки досліджень свідчать, що комплексне використання екранних і звукових засобів сприяє активізації пізнавальної діяльності четвертокласників, підвищенню ефективності всього навчально-виховного процесу. Важливою умовою їх раціонального застосування є визначення дидактичних можливостей і ролі аудіовізуальних засобів на тому чи іншому уроці. Оптимальне поєднання динамічних і статичних посібників залежно від етапу уроку підвищує якість знань учнів. Вчителям, які практикують комплексне використання аудіовізуальних посібників, слід враховувати динаміку працездатності учнів з різними пізнавальними можливостями на уроці.

При дотриманні всіх перелічених вище умов, а також при творчому підході до застосування комплексної системи аудіовізуальних посібників можна досягти значних успіхів у підвищенні якості знань учнів і ефективності уроків історії в IV класі в цілому.

А. А. БУЛДА (Київ), М. Ф. РАШТАНОВ (Київ)

Наш календар

МУЖНІЙ РЕВОЛЮЦІОНЕР
(До 60-річчя з дня народження
Луїса Корвалана)

Ім'я Генерального секретаря Комуністичної партії Чилі Л. Корвалана — самовідданого борця проти кривавого режиму фашистської хунти, стало символом стійкості героїчного чилійського народу. Свій

60-річний ювілей «Лучо», як любовно називають Л. Корвалана трудящі країни, зустрічає за ґратами піночетівських катівень. Проте роки ув'язнення не зламали бойового духу вождя чилійських комуністів. Так само як свого часу давали гідну відсіч нацистам Г. Димитров та Е. Тельман, він віч-на-віч з фашистами відстоює ту благородну справу, якій присвятив усе своє життя.

Л. Корвалан народився 14 вересня 1916 р. у невеликому портовому місті Пуерто-Монт, на півдні Чилі, в багатодітній сім'ї вчителя. Незважаючи на життя, повне злиднів та поневірянь, його батьки прагнули прищепити дітям любов до рідної батьківщини, її славної історії та культури. Дитинство і юність Луїса пройшли серед робітників-текстильників і шахтарів провінції Консепсьйон, куди його батьки переїхали у пошуках заробітку. Тут почалося становлення молодого революціонера, який твердо вирішив стати на шлях боротьби проти породженої капіталізмом соціальної нерівності. Закінчивши з відзнакою середню школу, талановитий юнак вступив до педагогічного училища в м. Чильян. Там він уперше познайомився з марксизмом і розпочав наполегливо опановувати закони класової боротьби. Влітку 1932 р. 16-річний Л. Корвалан вступив до лав чилійських комуністів і з головою поринув у вир напруженої партійної роботи. Пройшовши через суворі випробування, він отримав значний політичний ґарт, сформувався як мужній боєць-антифашист.

Коли в 1932 р. у Чилі за гітлерівським зразком було створено націонал-соціалістську партію, Компартія Чилі почала непримиренну боротьбу проти фашизму. Для організації опору реакції Л. Корвалана було направлено працювати серед трудящої молоді країни. Він брав активну участь у страйковій боротьбі, співробітничав у підпільній комуністичній пресі. В 1936 р. у Чилі було створено перший на латиноамериканському континенті антифашистський Народний фронт, до якого разом з представниками інших партій ввійшли й комуністи. Л. Корвалан активно працював у Визвольному альянсі молоді — прогресивній організації, що давала гідну відсіч фашистським елементам у Чилі.

Ініціативного, енергійного комуніста в 1936 р. було обрано секретарем районної організації КПЧ м. Консепсьйон, а згодом призначено на відповідальну партійну роботу в одному з головних центрів національного робітничого руху — м. Ікіке.

31 серпня 1940 р. вийшов перший номер газети «Сігло» — центрального органу чилійських комуністів. Надаючи пропагандистській роботі серед мас великого значення, до керівництва газетою партія залучила випробуваних бійців з високим рівнем теоретичної підготовки і багаторічним практичним досвідом революційної діяльності. Саме такими рисами володів на той час Л. Корвалан, якого було призначено заступником головного редактора «Сігло». На цій відповідальній посаді яскраво виявилися його організаторські й журналістські здібності. В день підлого нападу гітлерівців на Радянський Союз в «Сігло» з'явилася полум'яна стаття Л. Корвалана, сповнена непохитної віри в неминучому розгромі агресора. Своїми виступами в партійній пресі «Лучо» вніс значний вклад у створення в Чилі антифашистського фронту солідарності з радянським народом. З кожним роком зростав організаторський талант Л. Корвалана в партії і в масах. В 1946 р. він став головним редактором газети «Сігло».

Наприкінці 40-х років у Чилі прокотилася хвиля антикомуністичної, антирадянської істерії. Диктатор Г. Відела заборонив діяльність Компартії, а її періодичні видання були закриті. Серед багатьох заарештованих активістів комуністичного руху концтабору Пісагуа був і Л. Корвалан. Вирвавшись з рук катів, він у суворих умовах підпілля керував усією пропагандистською діяльністю партії. Досить сказати, що в 1948—1952 рр. мужній революціонер одночасно керував редакціями чотирьох нелегальних газет — «Ель Пуебло», «Ла Вердад», «Ель Санкудо», «Бандера

роха». В 1948 р. Л. Корвалан — завідуючий відділом пропаганди ЦК Компартії Чілі, а в 1952 р. комуністи обрали його до складу ЦК партії.

В 1953 р. Л. Корвалан брав активну участь в створенні Єдиного профспілкового центру трудящих Чілі (КУТ), що відіграв значну роль у демократичній, антиімперіалістичній боротьбі. Згодом комуністи доручили йому відповідальне завдання — підготувати проект Програми партії, яка й була прийнята на її Х з'їзді в 1956 р. У тому ж році його обрали членом Політкомісії ЦК Компартії Чілі й секретарем ЦК з питань пропаганди.

Керуючи ідеологічною роботою партії, Л. Корвалан віддавав багато сил і енергії боротьбі за скасування антикомуністичних урядових законів. Після смерті в 1958 р. Генерального секретаря Компартії Чілі Г. Гонсалеса ЦК КПЧ одностайно обирає його Генеральним секретарем Комуністичної партії Чілі.

В умовах загострення класової боротьби реакційні сили вже не могли зупинити процес демократизації громадсько-політичного життя в країні. Вийшовши з підпілля, комуністи висунули лозунги проведення в Чілі кардинальних соціально-економічних і політичних перетворень, розпочали наполегливу боротьбу за їх здійснення. У цей час в партійних періодичних виданнях з'явилося кілька статей Л. Корвалана з питань стратегії і тактики революційної боротьби в специфічних умовах Чілі. Зроблені ним теоретичні узагальнення та висновки мали велике значення для практичної діяльності чілійських комуністів. У 1961 р. Л. Корвалана було обрано сенатором Національного конгресу, з трибуни якого він на протязі багатьох років захищав інтереси трудящих.

Представники християнсько-демократичної партії, які стояли при владі в Чілі, намагалися будь-що зберегти й зміцнити панування в країні місцевої буржуазії та іноземних монополій. Уряд президента Е. Фрея, який, за влучним виразом Л. Корвалана, був «запападливим охоронцем і стражем буржуазного порядку в усіх розуміннях і в усіх відношеннях», все більше компрометував себе в очах народу. В той же час авторитет комуністів, інших демократичних організацій з кожним днем зростав. У 1969 р. ліві партії Чілі об'єдналися в широку коаліцію — Народну єдність, що висунула вимоги проведення демократичної аграрної реформи, націоналізації власності іноземних монополій та ін. На президентських виборах (1970 р.) на противагу демагогічним обіцянкам проімперіалістичних кандидатів ліві партії висунули струнку й реалістичну програму соціально-економічних перетворень в Чілі і здобули перемогу. Президентом країни став представник Народної єдності С. Альєнде.

З приходом до влади прогресивних сил у Чілі розгорнувся загальнонародний рух за втілення у життя планів уряду президента С. Альєнде. На чолі цього руху стояли провідні політичні партії країни та їх випробувані керівники. «Революція в Чілі, — підкреслив на XXV з'їзді КПРС Л. І. Брежнєв, — стала яскравим виявом пристрасного прагнення народу цієї країни визволитися від гніту й експлуатації власної буржуазії та іноземних монополій. Її очолили люди бездоганної чесності і великого гуманізму. Вона підняла на будівництво нового життя широкі маси трудящих»¹.

Л. Корвалан і очолювана ним Компартія Чілі були на передньому краї боротьби за здійснення соціально-політичних перетворень в країні. Він не тільки керував багатогранною роботою чілійських комуністів, виступав на зборах, мітингах, але й активно займався державними справами, з трибуни Національного конгресу захищав інтереси трудящих. Хоч «Лучо» й не займав ніякої офіційної посади в уряді президента С. Альєнде, практично не існувало жодної проблеми, при вирішенні якої комуністи і особисто Л. Корвалан не вносили б своїх пропозицій, не висловлювали б своєї точки зору.

За безпосередньою, активною участю Компартії та її мужнього керівника за роки правління уряду Народної єдності в країні було здійснено глибокі соціально-економічні перетворення. Незважаючи на шалений опір внутрішньої та зовнішньої реакції, уряд С. Альєнде провів націоналізацію промислових підприємств і банків, здійснив демократичну аграрну реформу, підвищив на 66% заробітну плату низькооплачуваним категоріям трудящих. Майже вдвічі скоротилося безробіття. Практично 97% дітей стали навчатися в початкових школах. Кількість студентів в університетах збільшилась на 30%.

В 1973 р. у Чілі стався фашистський переворот. Л. Корвалана було заарештовано і кинуту до в'язниці. Піночетівські кати планували фізично знищити вождя чілійських комуністів так само, як вони розправилися з президентом С. Альєнде та тисячами прихильників уряду Народної єдності. В концтаборах на острові Досон, «Рітоке», «Трес Аламос» Л. Корвалану створювали нелюдські умови існування. Нині хунта планує влаштувати над ним судову розправу. На перешкоді зловісним намірам кліки Піночета стала могутня хвиля міжнародної пролетарської солідарності з керівником чілійських комуністів.

¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС, К., 1976, стор. 33.

Радянські люди знають Л. Корвалана як самовідданого борця за соціальне і національне визволення чилійського народу, як вірного друга батьківщини великого Леніна. «Без існування Радянського Союзу, його економічної та військової могутності, його політичної ваги у світі і його повсякденної боротьби проти імперіалізму, — підкреслював Л. Корвалан у своєму виступі на міжнародній Нараді комуністичних і робітничих партій у Москві в 1969, — були б немислимі ті величезні успіхи, які здобули народи, були б немислимі революційні перспективи, що відкрилися нині перед усім світом»².

Л. Корвалан неодноразово бував у Радянському Союзі. Він незмінно очолював делегації чилійських комуністів на XX, XXI, XXII, XXIII, XXIV з'їздах КПРС. В 1975 р. його було удостоєно міжнародної Ленінської премії «За зміцнення миру між народами».

Демократична громадськість всього світу, комуністи, всі трудящі нашої країни вимагають негайного звільнення Л. Корвалана. «Незважаючи на гнівні протести найширших кіл світової громадськості, — зазначається в Заяві XXV з'їзду КПРС, — фашистська хунта в Чілі, нехтуючи всі норми права, продовжує тримати в ув'язненні видатного сина чилійського народу, визначного діяча міжнародного комуністичного руху, Генерального секретаря Компартії Чілі Луїса Корвалана.

З'їзд з усією твердістю вимагає: «Свободу Луїсу Корвалану!»³ До цієї вимоги приєднуються всі прогресивні люди світу.

А. А. СТІЛКО (Київ)

² Л. Корвалан. Путь победы, М., 1971, стор. 212.

³ Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 270.

Критика та БІБЛІОГРАФІЯ

Ф. ГОРОВСЬКИЙ, В. КОРОЛЬКО,
Л. НАГОРНА.

РОЗКВІТ І ЗБЛИЖЕННЯ НАЦІЙ
В СРСР НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ,

Політвидав України,
К., 1975, 144 с.

У своїй діяльності Комуністична партія завжди приділяла і приділяє велику увагу проблемам державності, національним відносинам, вихованню мільйонних мас в дусі дружби народів, радянського патріотизму і соціалістичного інтернаціоналізму, загальнонаціональної гордості за Країну Рад. Партія водночас дає рішучу відсіч фальсифікаторам ленінської національної політики, всіляким підступам агентури імперіалізму — буржуазно-націоналістичним ідеологам, сіоністам, маоїстам та їх спільникам.

Актуальні проблеми національних відносин в СРСР постійно перебувають в полі зору радянських вчених. Так, важливий об'єктивний закономірності розвитку соціалізму і комуністичного будівництва в СРСР — процесові розквіту і зближення націй на сучасному етапі, який спрямовується Комуністичною партією, присвятили свою книгу науковці республіки Ф. Горовський, В. Королько, Л. Нагорна. Монографічне дослідження підготовлене Інститутом історії партії при ЦК Компартії України — філіалом Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС.

Праця написана на великій джерельній базі. Її автори використали твори класиків марксизму-ленінізму, найважливіші партійні і державні документи, твори Генерального секретаря ЦК КПРС Л. І. Брежнєва та інших керівників партії та уряду, а також значну літературу з цього питання. В науковому доробку узагальнюється досвід КПРС у галузі національного будівництва в нашій країні, показано значення прикладу Радянського Союзу у розв'язанні національних й інтернаціональних проблем для братніх соціалістичних країн та антиімперіалістичної боротьби народів у капіталістичному світі, глибоко розкрито суть марксистсько-ленінської теорії з національного питання, викриваються фальсифікатори національної політики КПРС. Можна з певністю сказати, що автори збагатили наукову думку в складних питаннях національних відносин.

Підкреслюючи величезне значення ролі КПРС і робітничого класу в спільній бо-

ротьбі всіх народів Радянського Союзу, і зокрема російського, за створення розвинутого соціалістичного суспільства, автори показують, що на цьому шляху в нашій країні вперше у світовій історії розв'язане повністю й остаточно національне питання. Внаслідок глибоких економічних, соціально-політичних, культурних, а також національно-етнічних перетворень в СРСР виникла нова історична спільність людей — радянський народ. На шляху розв'язання цієї складної проблеми, як зазначається в книзі, стояли великі перешкоди об'єктивного характеру — небачена економічна і культурна відсталість, опір класового ворога і національні передсудди, особливо в колишніх окраїнах країни. Так, ще в 1920 р. з 65 млн. чол. неросійських національностей — близько 30 млн. перебували на докапіталістичній стадії розвитку (що становило майже п'яту частину всього населення Радянської країни). Понад 40 національностей не мали своєї писемності і літературної мови. В дореволюційний час, наприклад, з кожних 100 казахів 98 були неписьменні.

Автори переконливо показують історичну роль утвореного в 1922 р. Союзу РСР у справі подолання вікової відсталості багатьох націй і народностей і згуртування їх під керівництвом Комуністичної партії в єдиному суспільному організмі для будівництва комунізму. Завдяки братерській взаємодопомозі і співдружності народи СРСР на середню 30-х років досягли фактичної економічної рівності. У книзі слушно наголошується, що всупереч прагненням буржуазних ідеологів затушувати соціальну суть національного питання і твердженням про «новикорінність» національних антагонізмів і вічність національного розбрату, соціалізм, ліквідувавши експлуататорські класи, довів, що ідеали національної рівності і дружби народів — не утопія, а реальна і цілком досяжна мета. Досить переконливо розкривається значення КПРС як партії інтернаціоналістів-ленінців, яка всім своїм складом, ідеологією та революційним духом справляє могутній вплив на характер національних відносин і їх розвиток на кожному з етапів радянського суспільства.

Великий інтерес викликає висвітлення нового етапу, що почався в СРСР з перемогою розвинутого соціалізму, у розвитку націй і національних відносин. У добу зрілого соціалізму, відзначають автори, з особливою силою виявляється одна з важливих

його об'єктивних закономірностей — найтісніша єдність, всебічний розквіт і неухильне зближення націй, активна інтернаціоналізація їх матеріального і духовного життя. Значну увагу в книзі приділено дослідженню питань, пов'язаних з соціологічною характеристикою стану розвитку нової історичної спільності людей — радянського народу. Зокрема, робиться наголос на наріжній методологічній настанові XXIV з'їзду КПРС всій партії про необхідність відшукування оптимальних темпів зближення націй, яка застерігає, з одного боку, від проявів стихійності і самопливу в цій важливій справі, а з другого, від прагнення штучно прискорити даний об'єктивний процес, оскільки це суперечить інтересам дальшого зміцнення дружби народів.

Простежуючи важливі віхи розвитку національних відносин в СРСР, автори показують, що початок утворенню нової історичної спільності — радянського народу — був покладений встановленням диктатури пролетаріату (і цей етап охоплює перехідний період). Роки формування розвинутого соціалізму становлять другий етап. Вступ же країни в добу зрілого соціалізму знаменує собою новий етап у розвитку радянського народу на шляху комуністичного будівництва. Ця історична спільність, стверджується в книзі, виступає як: а) спільність класів, соціальних груп і національностей, що уособлює й закріплює соціалістичні виробничі відносини співдружності і взаємодопомоги; б) втілення гармонійної єдності інтернаціонального і національного в економічному, політичному і духовному житті соціалістичного суспільства; в) перехідна форма до безкласової і безнаціональної організації людства. Радянський народ, відзначається в монографії, це не конгломерат чи проста сума націй, які живуть під одним дахом, а стійке соціальне утворення. Незалежно від національної належності у радянських людей є багато спільного, яке об'єднує їх в одне монолітне ціле. Це, зокрема, — марксистсько-ленінська ідеологія, історична доля, умови соціально-економічного життя, корінні інтереси і мета, культура, яка вбирає в себе все найкраще з національних культур. Ця історична спільність — якісно новий і незмірно вищий ступінь соціальної та інтернаціональної монолітності суспільства зрілого соціалізму. Здійснюючи наукову розвідку в майбутнє, автори вважають, що результатом дальшого розвитку радянського народу на шляху до комунізму буде поява ще вищих типів інтернаціональної спільності.

Говорячи про суть повного і остаточного розв'язання національного питання в нашій країні, вони вказують, що це поняття охоплює широкі сфери життя — соціально-політичну, економічну, ідеологічну та культурну й означає цілковиту перемогу в національних відносинах дружби народів, соціалістичного інтернаціоналізму. Відзначаючи торжество справи національного визволення в СРСР під проводом Комуніс-

тичної партії, автори наводять слова Генерального секретаря ЦК КПРС Л. І. Брежнєва про те, що діалектика марксистсько-ленінської постановки національного питання така: йти до згуртування, єдності, всебічного зближення націй через їх повне визволення від соціального і національного гніту, через створення максимально сприятливих умов розвитку кожної з них¹.

У виданні читач знайде змістове розкриття суті, взаємодії і співвідношення двох історичних тенденцій в національному питанні при соціалізмі. Автори підкреслюють, що від правильного тлумачення цих питань залежить правильне розуміння всіх процесів у національних відносинах. Діалектичну ж єдність національного й інтернаціонального вони формують так: розквіт націй на базі їх зближення і, навпаки, — зближення націй на базі їх розвитку. В книзі викриваються буржуазні фальсифікації цих важливих положень, спроби зобразити першу тенденцію як прагнення націй до ізоляції, а другу — як «насилство», «примусову асиміляцію», що на ділі означає заперечення соціалістичного інтернаціоналізму. Автори переконливо доводять, що процес розквіту і зближення націй в СРСР спирається на міцні соціально-економічні та духовно-психологічні підвалини, соціалістичний спосіб виробництва — неохитну основу дружби і співробітництва націй і народностей нашої країни. За образним висловом, у нас кожна республіка працює на всю країну і вся країна — на кожную республіку. Такі взаємовідносини радянських націй є втіленням ленінської політики партії про правильне поєднання їх національних та інтернаціональних інтересів.

На конкретному фактичному матеріалі в монографії розкрито значення економіки СРСР та її планового характеру як основи розвитку і зближення націй.

В розвинутому соціалістичному суспільстві процес вирівнювання економічних рівнів набув якісно нових рис: краще стали використовуватися природні ресурси, по країні рівномірніше розміщуються продуктивні сили, активніше здійснюється науково-технічне співробітництво, обмін кадрами і досвідом організації соціалістичного змагання. Зміцнюються міжнаціональні зв'язки між науковими і навчальними закладами. Важливим показником інтернаціоналізації міжреспубліканських економічних зв'язків є обмін засобами виробництва і, зокрема, знаряддями праці.

Створюючи матеріально-технічну базу комунізму, трудящі всіх націй і народностей беруть спільну активну участь у спорудженні багатьох народногосподарських комплексів союзного значення в усіх районах країни. В господарсько-культурному житті і побуті соціалістичних націй СРСР відбуваються об'єктивні прогресивні процеси мі-

¹ Див.: Л. І. Брежнєв. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 4, К., 1974, стор. 44.

грації населення, пов'язані з виникненням нових індустріальних центрів, освоєнням природних багатств і земельних площ, обміном кадрами, шлюбами між людьми різних національностей, вільним вибором місця проживання, оскільки немає національної ворожнечі. СРСР — єдина Батьківщина всіх громадян. В нашій країні поза межами своїх республік проживає близько 16,5% росіян, 13,4 — українців, 19,5 — білорусів, 38 — вірмен, 23 — таджиків, 20 — казахів, майже 14% азербайджанців.

Видання містять важливі відомості про соціально-політичну єдність радянського народу як основу його інтернаціональної згуртованості, утвердження однотипності соціальної структури всіх націй і народностей, торжество радянської соціалістичної демократії, перемогу марксистсько-ленінської ідеології в духовному житті багатонаціональної держави. Особливо підкреслюється те, що робітничий клас СРСР, як найбільш інтернаціоналістський клас за своєю суттю, відіграє вирішальну роль у дальшому розвитку і зближенні націй і народностей нашої країни.

Всі радянські нації, як відзначається в монографії, мають суверенні права, широко представлені в органах державної влади. Так, нині Верховна Рада СРСР у своєму складі налічує посланців 62 націй і народностей. Союзні республіки у період зрілого соціалізму перетворилися в єдині багатонаціональні колективи, в яких національні особливості і традиції гармонійно поєднуються з інтернаціональними, загально-радянськими. Наприклад, Українська РСР, як багатонаціональний колектив, об'єднує представників понад 100 націй і народностей, які разом становлять народ України. Депутатами місцевих Рад є представники 62 націй і народностей, а Верховної Ради республіки — 8 національностей. Нині корінне населення УРСР становить 74,9%, решта: росіяни — 19,4, євреї — 1,6, білоруси — 0,8, поляки — 0,6, молдаване — 0,6, болгары — 0,5% та ін. Лише в єдиній Союзній державі Радянська Україна, як й інші соціалістичні нації, змогла по-справжньому зміцнити суверенітет і відстояти свою свободу. Як відмічав перший секретар ЦК Компартії України В. В. Щербинський, «об'єднання разом з іншими народами в єдиний могутній Радянській державі гарантувало Українській РСР надійний захист від зазіхань імперіалістів, створило найкращі умови для розвитку соціалістичної економіки і культури»².

Один з розділів книги присвячений аналізу процесу інтернаціоналізації, єдності духовного життя радянського народу на основі всебічного розвитку економіки, освіти

і культури всіх республік, посилення взаємного обміну матеріальними й духовними цінностями. Яскравим виявом морально-психологічного зближення трудящих соціалістичних націй є зміцнення спільного рис духовного обличчя радянських людей — відданості справі комунізму, полум'яного радянського патріотизму та соціалістичного інтернаціоналізму, високої трудової і громадсько-політичної активності, утвердження загальнонаціональної радянської гордості. На шляху культурної революції здійснювався і процес розквіту та зближення націй в духовній сфері. Завдяки піклуванню Комуністичної партії у країні вже у 1939 р. 87,4% населення віком від 9 до 49 років було письменним. В дальшому розвитку всі соціалістичні нації стали суцільно письменними. Нині в країні здійснюється загальна середня освіта. Радянські люди всіх національностей мають повний доступ до всіх здобутків сучасної соціалістичної цивілізації. В суспільстві розвинутого соціалізму духовні надбання кожної нації стають надбанням всіх інших націй і народностей, формується загальнолюдська комуністична культура. Наприклад, нині до репертуарів театрів РРФСР включено понад 200 п'єс авторів з інших союзних і автономних республік. В театрах України широко представлені драматичні твори митців Росії, Білорусії, Грузії, Киргизії, Латвії та інших республік. Лише протягом 1964—1974 рр. твори українських майстрів літератури були перекладені на 44 мови братніх народів СРСР. Все більше розвиваються національні мови, відбувається прогресивний процес поширення двомовності, оскільки зростає соціальна функція російської мови, яка свідою і добровільно обрана всіма народами нашої країни засобом міжнаціонального спілкування і співробітництва.

Наприкінці книги докладно розглянуто питання єдності інтернаціонального і національного в політиці КПРС, радянського патріотизму і соціалістичного інтернаціоналізму. Автори підкреслюють, що в радянській співдружності національний інтерес кожного народу органічно зливається з загальнонаціональним інтересом усієї співдружності. В СРСР забезпечено гармонійне поєднання національного та інтернаціонального в усіх сферах комуністичного будівництва. У книзі показано, що поняття «радянського патріотизму» далеко ширше від «національного патріотизму», має загально-радянський характер, є вираженням глибокої відданості ідеалам комунізму, при соціалізмі наповнюється інтернаціональним змістом. Спільність класових інтересів — основа для співробітництва трудящих соціалістичних націй як в межах Союзу РСР, так і в міжнародному житті. Сама КПРС — керівна сила радянського суспільства — є живим втіленням ідей пролетарського інтернаціоналізму. В сучасних умовах все більше зростає багатонаціональність партійних лав від первинних організацій до ком-партій союзних республік. Наприклад, Мос-

² Матеріали спільного урочистого засідання ЦК Компартії України і Верховної Ради Української РСР, присвяченого 50-річчю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік, К., 1972, стор. 17.

ковська обласна партійна організація об'єднує представників 100 національностей, стільки ж — Компартія України, Компартії Білорусії, Грузії — 75, Киргизії, Латвії, Таджикистану, Туркменістану — близько 70 національностей. Разом з КПРС пройшли велику школу ідейно-політичного гарту всі її бойові загони, в тому числі — Комуністична партія України. Партія науково підходить до розв'язання нових проблем розквіту і зближення націй, визначених Програмою і рішеннями XXV з'їзду КПРС, з'їздів комуністичних партій союзних республік і, зокрема, XXV з'їзду Компартії України.

Принагідно хочеться висловити деякі міркування з приводу окремих питань. Так, на нашу думку, неправомірно, як це має місце у книзі (стор. 24), шукати особливу

відмінність між поняттями «інтернаціоналізація» і «зближення» націй, а також вважати друге поняття ширшим за перше. Ми гадаємо, що вони споріднені за своєю суттю і ширшим з них є інтернаціоналізація. Бажано також, щоб автори в наступних перевиданнях праці спробували виробити певну наукову термінологію для характеристики сучасних національних відносин в СРСР. В рецензованому ж виданні вони обмежилися лише постановкою цього питання перед суспільствознавцями (стор. 19).

В цілому, безперечно, книга стане корисним посібником для партійного активу, працівників ідеологічного фронту, пропагандистів і читачів, які вивчають історію КПРС та історію СРСР.

А. С. КОВАЛЬЧУК (Ровно)

**В. Н. КОЗАК.
ПОБРАТИМЫ. СОВЕТСКИЕ ЛЮДИ
В АНТИФАШИСТСКОЙ БОРЬБЕ
НАРОДОВ БАЛКАНСКИХ СТРАН
(1941—1945),**

вид-во «Мысль», М., 1975, 176 с.

Подвиг народу нашої країни у Великій Вітчизняній війні постійно привертає увагу вітчизняних і зарубіжних істориків, літераторів, дослідників. Сотні наукових праць присвячено Комуністичній партії — організатору перемоги, Радянській Армії, партизанам і підпільникам, трудівникам тилу. Складовою частиною битви з фашизмом була участь громадян СРСР у європейському русі Опору.

Багато радянських військовополонених і цивільних осіб гітлерівці відправили на каторгу до Німеччини і країн Західної Європи. Усіма засобами невільники виривалися з нацистських концтаборів і далеко від Батьківщини активно включалися в антифашистську боротьбу. Це свідчило про високий патріотизм радянських людей, вихованих Комуністичною партією, їхню відданість соціалістичній Батьківщині, принципам пролетарського інтернаціоналізму. Вивчення боротьби громадян СРСР у рядах антифашистів інших країн має не тільки пізнавальне, а й політичне значення.

З огляду на це слід вітати вихід у світ монографії кандидата історичних наук В. М. Козака, в якій зроблено спробу дати узагальнюючу картину участі та вкладу радянських людей у рух Опору на Балканах. Праця написана на підставі широкого кола джерел — матеріалів преси та літератури, вітчизняних і зарубіжних архівів, свідчень безпосередніх учасників боїв з фашизмом. У науковий обіг включено нові документи, соціологічні дослідження особового складу партизанських формувань наших співвітчизників, які воювали на Балканах.

У перших двох розділах йдеться про участь радянських патріотів у партизанській війні на території окремих Балканських країн, насамперед в Югославії. За підрахунками автора, понад 6 тис. радянських громадян були бійцями югославської Народної-визвольної армії (НВАЮ). Тут сформувалися і діяли Перша Російська ударна бригада, а також 11 батальйонів, 20 рот, кілька взводів. Окремі сторінки книги висвітлюють діяльність Союзу радянських патріотів, що був організований у роки війни в Белграді.

Як свідчать наведені у рецензованій праці численні факти, радянські патріоти героїчно билися проти фашистів та їх поплічників в Албанії і Болгарії. Окремий розділ присвячено «російським антартесам» (стрільцям), які воювали на землі Еллади.

Інтерес викликає розділ книги, присвячений боротьбі радянських людей проти гітлерівців і реакційного режиму в Румунії. Автор наводить нові дані про допомогу Українського штабу партизанського руху (УШПР) румунським антифашистам. Звертає на себе увагу також матеріал про діяльність створених в'язнями — громадянами СРСР підпільних організацій у румунських концтаборах і збройне повстання військовополонених у таборі м. Слобозії влітку 1944 р.

У третьому розділі монографії підбито історико-соціологічні підсумки досліджень у галузі руху Опору, показано основні форми участі радянських громадян в антифашистській боротьбі народів Західної Європи, процес створення партизанських формувань, хід і результати бойових операцій. Наукову цінність, на наш погляд, має підсумкова таблиця про чисельність радянських бійців у русі Опору країн Балканського півострова (стор. 133). Всього, за даними таблиці, у партизанській війні брали участь понад 9 тис. радянських громадян

— представники всіх соціальних верств населення СРСР: робітники, колгоспники, службовці. Майже половину цього контингенту становила молодь до 26 років.

Багато прикладів, наведених автором, переконують, що у складі радянських партизанських формувань, які діяли за рубезем, були представники багатьох народів СРСР. Зокрема, тільки в Першій Російській ударній бригаді НВАЮ воювали бійці 28 національностей Радянського Союзу, у «російському батальйоні» 5-ї Македонської бригади НВАЮ — представники 10 національностей СРСР. «Вивчення національного складу радянських учасників руху Опору на Балканах, — підкреслюється в монографії, — ще раз переконує у провалі планів главарів нацистської Німеччини, які розробляли «бліцкриг», покладали надії на національну ворожнечу, робили ставку на суперечки між трудящими Радянського Союзу» (стор. 135).

Сторінки книги висвітлюють високі морально-політичні й бойові якості радянських воїнів — учасників руху Опору. Вони завжди перебували на найвідповідальніших ділянках партизанського фронту, були вільними наставниками місцевих партизанів, користувалися величезним авторитетом і довірою серед своїх побратимів і місцевого населення.

Проте, на нашу думку, необхідно було більш повніше показати підсумки та особ-

ливості боротьби радянських людей у кожній балканській країні, глибше розкрити всю складність умов, за яких їм доводилося діяти за кордоном, у глибокому тилу ворога. Щодо інших побажань і зауважень, то окремі матеріали потребують більш уважного редакційного опрацювання. Трапляється, що одні й ті ж факти і цифри повторюються в різних розділах. Не розкрито й методу підрахунку, який застосовує автор у отриманні окремих статистичних даних у процентах (стор. 132). Варто більш критично підходити до повідомлень, взятих з листування автора з учасниками названих подій.

У цілому ж рецензована праця В. М. Козака — спроба серйозного дослідження однієї з важливих тем історії другої світової війни. Книга, в якій показується героїзм і мужність радянських людей, аналізується їхня бойова співдружність з патріотами балканських країн у період битви з фашизмом, сприяє зміцненню традиційної дружби між радянським народом і народами Балканського півострова, вихованню трудящих у дусі патріотизму та пролетарського інтернаціоналізму. Матеріали книги ще раз підкреслюють істину — міжнародна солідарність трудящих є основою успіху в боротьбі проти підступів імперіалістів і реакційних кіл, за демократію та соціальний прогрес.

А. В. Кудрицький (Київ)

**А. В. ЛИХОЛАТ.
СОДРУЖЕСТВО НАРОДОВ СССР
В БОРЬБЕ ЗА ПОСТРОЕНИЕ
СОЦИАЛИЗМА,**

*изд-во политической литературы,
М., 1976, 368 с.*

Як відомо, в нашій країні національне питання було одним з корінних питань будівництва соціалістичного суспільства. Від його правильного розв'язання в значній мірі залежала доля нового ладу. В рецензованій праці на значному фактичному матеріалі показано діяльність Комуністичної партії по інтернаціональному згуртуванню трудящих на боротьбу за перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції, яка відкрила нову еру в історії людства.

Перемога Великого Жовтня в центрі і на місцях була підготовлена всім ходом світового революційного процесу, своєрідністю суспільно-економічних і критичних умов розвитку Російської держави, невтомною діяльністю В. І. Леніна і створеної ним Комуністичної партії, спільною боротьбою робітничого класу і найбіднішого селянства всіх націй і народностей Росії. Наведені в монографії А. В. Лихо-

лата дані про представництво трудящих різних районів на перших Всеросійських з'їздах Рад — яскраве свідчення того, що Російська Радянська Соціалістична Республіка з перших днів свого існування будувалась як федеративне державне утворення народів колишньої Російської імперії.

Визволившись від соціального і національного гніту, трудящі маси жодної з національних окраїн не ставили питання про відокремлення від великого російського народу. Про це свідчить досвід встановлення Радянської влади на Україні, в Білорусії, Прибалтиці, Фінляндії та інших національних районах.

На прикладі України, Білорусії, Прибалтики, Молдавії, Середньої Азії, Закавказзя автор показав, що національна буржуазія всьляко намагалася перешкодити інтернаціональному єднанню трудящих, а проголошене Комуністичною партією і Радянським урядом право націй на самовизначення вона хотіла використати для відриву національних окраїн від Радянської Росії й створення там самостійних буржуазних держав. Як свідчать численні факти, наведені в монографії, завдяки інтернаціоналістській діяльності партії трудящі національних окраїн ще тісніше згуртувалися

навколо великого російського народу й здобули перемогу над білогвардійщиною, внутрішньою націоналістичною буржуазією та іноземними інтервентами.

Співробітництво радянських народів почалося з перших днів встановлення Радянської влади. У праці А. В. Лихолата на основі великої кількості документів і матеріалів показано безкорисливу братню допомогу, яку великий російський народ подав трудящим національних окраїн. Для читача, безперечно, значний інтерес становитимуть фактичні дані про фінансову, продовольчу, військову і матеріально-технічну допомогу російського народу іншим народам як в роки громадянської війни, так і в післявоєнний період. У рецензованій книзі всебічно висвітлені соціально-економічні, політичні і державно-правові умови, які забезпечили успішне будівництво Союзу РСР на принципах добровільності, суверенності і рівноправності народів. На відміну від інших праць у монографії А. В. Лихолата ширше використані матеріали з історії народів Північного Кавказу, Закавказзя, Середньої Азії, Сибіру і Крайньої Півночі. При цьому автор наголошує, що створення СРСР було б неможливе без багаторічної боротьби партії проти націонал-ухильників, буржуазних націоналістів, без виховання трудящих у дусі пролетарського інтернаціоналізму. Наведений автором фактичний матеріал з історії партійних організацій України, Білорусії, Кавказу, Закавказзя, Середньої Азії, з успіхом може бути використаний викладачами вузів, вчителями загальноосвітніх шкіл і технікумів.

Для зміцнення Радянської влади на території колишніх національних окраїн Росії, їх швидкого просування по шляху до соціалізму необхідно було ліквідувати фактичну нерівність народів, допомогти багатьом з них обминути капіталістичну стадію розвитку. Висвітленню цієї проблеми А. В. Лихолат присвятив майже половину свого дослідження. На багатому фактичному матеріалі показано діяльність Комуністичної партії по створенню в союзних республіках сучасної індустрії, високо механізованого сільського господарства, підготовці національних кадрів для всіх галузей партійного, державного, економічного і культурного будівництва. В рецензованій книзі показано велику і всебічну допомогу пригнобленим в минулому націям і народностям з боку більш розвинутих районів країни і, насамперед, російського народу. «По суті,— відзначав Л. І. Брежнев,— це був славний подвиг цілого класу, цілого народу, здійснений в ім'я інтернаціоналізму. І його, цей подвиг, ніколи не забудуть усі народи нашої Батьківщини»¹.

Чимало сторінок в книзі присвячено показові тих змін, які сталися в економіці, культурі і державному будівництві радянських республік, у психології трудящих. На місці феодальних і напівфеодальних окраїн царської Росії виросли численні промислові і культурні центри, благоустроені міста і села. Ліквідовані експлуатація і експлуататорські класи, безробіття, неписьменність, зміцнів союз робітників і селян. Склалися соціалістичні нації, утвердилась соціальна та ідейно-політична єдність радянського народу. Читач знайде цікаві дані про зростання національних кадрів, розквіт соціалістичної за змістом і національної за формою культури народів СРСР.

Цінним у рецензованій монографії є також розкриття творчої енергії, здібностей і талантів всіх націй і народностей Союзу РСР, які проявилися в розгортанні масового соціалістичного змагання в промисловості, на транспорті, в сільському господарстві, здійсненні культурної революції в країні.

Докорінні зміни, що сталися в соціально-економічному і суспільно-політичному житті трудящих СРСР, у класовій структурі радянського суспільства, зміцнення і розквіт економіки і культури народів нашої країни були законодавчо закріплені в Конституції СРСР (1936 р.) та розроблених на її основі конституціях союзних і автономних республік.

Перемогу соціалізму в Радянському Союзі автор трактує як триумф наукового комунізму, ідеології пролетарського інтернаціоналізму, творчої активності трудящих всіх націй, керованих Комуністичною партією.

Змістовне дослідження А. В. Лихолата не позбавлене окремих недоліків. Зокрема, воно значно виграло, коли б автор висвітлив історіографію питання. Адже за останні роки, і особливо до 50-річчя утворення СРСР, в нашій країні видано значну кількість монографічних досліджень, збірників документів, брошур з цієї проблеми. Недостатньо в монографії подано критики буржуазних фальсифікаторів національної політики КІПС, які докладали і нині докладають багато зусиль, щоб дезорієнтувати трудящі маси капіталістичних країн щодо досягнень КІПС у розв'язанні національної проблеми.

Доцільно було б приділити більше уваги питанню про етапи, соціально-політичні, державно-правові, економічні та ідеологічні основи формування нової історичної спільності людей — радянського народу. Загалом же праця А. В. Лихолата корисна, вдала і своєчасна. Побудована на солідній науковій базі, багата фактичним матеріалом і узагальненнями, вона стане в пригоді викладачам вузів, вчителям, пропагандистам, всім, хто вивчає історію СРСР.

П. П. Бачинський (Київ)

¹ Л. І. Брежнев. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік, К., 1973, стор. 13.

ЭСТОНСКИЕ КРАСНЫЕ СТРЕЛКИ В СТЕПЯХ УКРАИНЫ,

изд-во «Ээсти раамат»,
Таллин, 1975, 94 с.

Автори цієї праці — Ю. Тайгро, П. Сілаотс, А. Пяхклімягі — порушують одну з найменш досліджених проблем історії громадянської війни на території нашої республіки — участь трудящих різних національностей Радянського Союзу у боротьбі проти іноземної інтервенції та внутрішньої контрреволюції на Україні в 1918—1920 рр. — на прикладі збройної боротьби естонських червоних стрільців.

Висвітлення діяльності Комуністичної партії щодо інтернаціонального згуртування трудящих у боротьбі проти зовнішніх та внутрішніх ворогів Країни Рад у роки громадянської війни має велике наукове значення. У доповіді «Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік» 21 грудня 1972 р. Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев відзначив: «У роки громадянської війни, як і в незабутні дні Великого Жовтня, інтернаціональне згуртування робітничого класу, всього трудового народу було одним з животворних джерел нашої перемоги»¹. На території всієї Радянської країни і на Україні зокрема, самовіддано боролися за владу Рад, за свободу й незалежність представників багатьох націй і народностей нашої країни. Під час громадянської війни ще більше зміцнів бойовий союз робітників і селян, усіх визволених революцією народів.

Цілком зрозумілий науковий і пізнавальний інтерес до проблеми інтернаціонального згуртування трудящих у роки громадянської війни. Один із аспектів цієї проблеми висвітлює рецензована праця.

Радянськими істориками ще недостатньо досліджено участь трудящих різних націй у боротьбі за владу Рад на Україні. Особливо це стосується бойових дій і, зокрема, бойового шляху естонських червоних стрільців на Україні. У зв'язку з цим автори дають огляд збройної боротьби естонських червоних стрільців на території нашої республіки в період громадянської війни. Вони висвітлюють також історичні зв'язки трудящих України та Естонії, життєдайна сила яких яскраво виявилась у громадянській війні.

В брошурі показано, як складалися і зміцнювалися радянські збройні сили в Естонії на початку 1918 р., коли в Талліні і Тарту почалося формування регулярних частин Червоної Армії. Естонські червоні бійці мужньо билися проти німецьких окупантів в оборонних боях на своїй землі. Естонські робітники активно сприяли героїчному Льодовому походу кораблів Бал-

тійського флоту з Талліна в Кронштадт. Різні військові формування — Естонський окремий комуністичний стрілецький полк, Нарвський стрілецький полк — брали участь у боях проти інтервентів та білогвардійців на різних фронтах. Саме ці формування були в авангарді частин Червоної Армії, які визволяли Естонію від німецьких окупантів у грудні 1918 р.

Однак під тиском переважаючих сил контрреволюції частини Червоної Армії були змушені відступати. З естонських полків, які відступили на територію Радянської Росії, в лютому-березні 1919 р. було сформовано Естонську стрілецьку дивізію, що входила до складу Естляндської Червоної Армії.

У жовтні 1919 р. Естонська стрілецька дивізія (деякий час влітку 1919 р. існувала як бригада) в складі 5390 бійців була направлена на Південний фронт. Автори показують участь дивізії в жорстоких кровопролитних боях за Орел і Курськ. Разом з 42-ю та 46-ю дивізіями естонські червоні стрільці брали участь у визволенні від денікінських військ Донецького басейну, а 7 січня 1920 р. частини Естонської дивізії з боями вийшли до Азовського моря біля Маріуполя. В телеграмі, надісланій того ж дня до Петрограда, зазначалося, що Естонська дивізія з берега Азовського моря вітає героїчний пролетаріат Червоного Пітера і вважає, що найдорожчим подарунком для захисників Петрограда буде «визволення пролетаріату України і Донецького басейну» (стор. 33). Автори слушно зазначають, що крім безпосередньої участі у боях, політпрацівники і бійці дивізії допомагали відбудовувати органи Радянської влади у визволених районах, організовувати революційний порядок (стор. 33—34).

Наприкінці січня 1920 р. перед Естонською дивізією поряд з іншими частинами Червоної Армії було поставлене важливе і відповідальне завдання: ліквідувати на Україні банди Махно та інших «отаманів». Частини Естонської дивізії, що діяли в районі Гуляй-Поля, відновили там революційний порядок. Естонські червоні бійці також взяли участь в операції Червоної Армії, що мала на меті попередити вилазки військ генерала Врангеля з Криму.

Естонська червона дивізія як окреме військове формування існувала до весни 1920 р., потім її було розформовано. Але бойовий шлях естонських червоних воїнів на цьому не завершився. Більшість бійців дивізії продовжувала битися в лавах 45-ї, 46-ї стрілецьких дивізій, 2-ї стрілецької бригади, 2-ї Кінної армії та інших частинах Червоної Армії, з честю виконуючи свій інтернаціональний обов'язок. Багато демобілізованих естонців-червоноармійців залишилися працювати на підприємствах Харкова, Одеси, Катеринослава, Юзівки та інших міст України. На той час на те-

¹ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 4, К., 1974, стор. 42.

риторії республіки проживало близько 10 тис. естонських трудящих².

Значну увагу в праці приділено яскравим біографіям естонських бійців та командирів, таких, як Август Корк, Йохан-Мартін Раудметс, Пауль Лазімір, Август Кульберг, Якоб Пальвадре, який довгий час був начальником Естонської дивізії червоних стрільців, І. Махмасталь (учасник героїчного подвигу радянських дикпур'єрів в лютому 1926 р., у громадянську війну — комісар 2-ї бригади Естонської дивізії), Яан Ряппо та ін.

Автори згадують про керівництво військовою роботою трудящих Естонії з боку естонської секції РКП(б). Діяльність національних комуністичних секцій в лавах Комуністичної партії була частиною багатогранної роботи партії в масах. Ця діяльність є яскравим прикладом того, як ленінська партія, побудована на непорушній основі пролетарського інтернаціоналізму, враховувала національні моменти у партійному будівництві та агітаційно-пропагандистській роботі серед широких трудящих мас. Зокрема, на конференції естонських секцій РКП(б) у липні 1918 р. головним питанням було формування нових військових частин у зв'язку з визволенням Естонії від німецьких окупантів. У рішенні конференції зазначалося, що в такий час кожний пролетар-естонець має вступити до лав Червоної Армії (стор. 22).

Проте діяльність естонських комуністичних секцій, реорганізованих згодом у відділи агітації і пропаганди по вихованню

червоноармійців-естонців, згуртуванню їх під бойовими прапорами Червоної Армії, у брошурі, на жаль, фактично не розкрито. Тим часом цей аспект питання має важливе наукове та пізнавальне значення. Варто було б розповісти читачам, наприклад, про те, як влітку і восени 1920 р. естонські відділи агітації та пропаганди відповідних партійних комітетів активно діяли в Києві, Харкові, Одесі, Олександрівську, в 45-й та 46-й стрілецьких дивізіях, 2-й стрілецькій бригаді, 2-й Кінній армії, Дніпровській військовій флотилії. При ЦК КП(б)У в Харкові працював естонський відділ³.

Головним змістом діяльності естонських, як і інших комуністичних організацій, були революційна агітація та пропаганда. Широку картину такої роботи серед бійців 46-ї дивізії та 2-ї Української трудової бригади (значну частину червоноармійців там складали естонці) дають, наприклад, звіти естонського відділу агітації та пропаганди при ЦК КП(б)У за 1920 рік⁴.

Невелика за обсягом праця колективу естонських авторів справляє добре враження. Вона відіграє певну роль у висвітленні питання про спільну боротьбу російського, українського, естонського та інших народів нашої країни за владу Рад у період іноземної військової інтервенції та громадянської війни.

В. Ю. Мельниченко (Київ),
М. М. Сапун (Київ)

² Див.: Ю. Римаренко. Страницы истории дружбы народов. — «Коммунист Эстонии», 1966, № 2, стор. 8.

³ «Известия ЦК РКП(б)», № 24, 1920, стор. 15—16.

⁴ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 5, спр. 40, арк. 265—266.

Б. М. ОРЛОВСЬКИЙ. ЗАЛІЗОРУДНА ПРОМИСЛОВІСТЬ УКРАЇНИ В ДОРЕВОЛЮЦІЙНИЙ ПЕРІОД.

*Історико-економічний нарис,
вид-во «Наукова думка», К., 1974, 184 с.*

Глибоке і всебічне вивчення проблеми розвитку капіталізму в колишній царській Росії, в тому числі й на Україні, дає можливість простежити складний процес розвитку продуктивних сил і пов'язаних з ними капіталістичних виробничих відносин. Крім того, воно допомагає дослідити такі важливі питання, як формування буржуазних націй, загострення боротьби між буржуазією і пролетаріатом, його роль гегемона на етапі буржуазно-демократичної і соціалістичної революцій у боротьбі за складання і зміцнення союзу з селянством.

Хоч окремі аспекти цієї важливої проблеми вже неодноразово привертати увагу

багатьох істориків і економістів, все ж не всі вони достатньо висвітлені. Це стосується, зокрема, історії розвитку залізорудної промисловості на Україні. Тому поява монографії Б. М. Орловського, присвяченої таким актуальним питанням, як виникнення залізорудного виробництва, його піднесення і занепад на Поліссі й в Донбасі, створення великої капіталістичної промисловості на Криворіжжі, концентрація капіталу і комбінування виробництва, діяльність монополій в період імперіалізму, формування робітничих кадрів, тяжке економічне становище гірників тощо, викликала значний інтерес наукової громадськості.

В рецензованій книзі використано значну кількість спеціальної літератури, матеріали офіційної статистики, дані акціонерних товариств, документи ряду архівів. На широкій джерельній основі автор всебічно висвітлює поставлені питання, зробив важливі узагальнення і висновки.

Книга починається з характеристики первісних стадій залізорудного виробництва — стародавніх промислів, розробок руд ремісниками за часів Давньоруської держави на Подніпров'ї, Поліссі, у Донбасі. У першому розділі показано благотворний вплив возз'єднання України з Росією на швидке зростання рудництва на Лівобережному Поліссі.

В рецензованій книзі значну увагу приділено мануфактурним формам залізорудного виробництва в XVIII — першій половині XIX ст.: поточним доменним підприємствам на Поліссі і казенним — у Донбасі. Автор розкриває, зокрема, як гірниче відомство за умов самодержавно-кріпосницького ладу, техніко-економічної відсталості країни не спромоглося налагодити в Донбасі рентабельного видобутку металу.

У другому і третьому розділах всебічно досліджується розвиток великого капіталістичного виробництва в залізорудній промисловості України, визначаються хронологічні межі промислового перевороту в цій галузі, висвітлюється зростання концентрації капіталу, вплив комбінування виробництва на розвиток гірничорудної справи. Виходячи з лєнінського вчення про розвиток капіталізму в Росії, автор на значному фактичному матеріалі показав створення великого машинного виробництва, характерною ознакою якого було застосування парових машин на видобуванні руди. Отже, залізорудна промисловість України розвивалась у загальному руслі еволюції капіталізму в Росії. Б. М. Орловським вперше доведено, що велике машинне виробництво стало тут переважати над дрібним з кінця 80-х років XIX ст. і що концентрація капіталу була вищою, ніж в інших галузях промисловості, крім чорної металургії.

У книзі наведено цікаві статистичні дані про видобуток залізної руди в різні історичні періоди і по окремих залізорудних районах. Для монографії, що розглядається, характерний, крім історичного, ще й економічний аспект дослідження теми. Автор аналізує такі категорії політичної економії, як собівартість продукції, прибуток, рентабельність тощо.

На конкретному матеріалі ґрунтовно висвітлено формування робітничих кадрів залізорудної промисловості, зростання кількості робітників. Значну увагу приділено

також характеристиці важкого економічного становища гірників, зокрема, показу надмірного робочого дня, низької зарплати, незадовільних житлових умов, політичного безправ'я.

Проте рецензована праця не позбавлена недоліків. Одним з них є неоднакове за своєю глибиною висвітлення окремих питань теми. Так, у першому розділі, присвяченому становленню залізорудного виробництва при феодализмі, не повністю розкрито організаційну еволюцію первісних промислів, обійдено питання про розвиток рудництва тих часів на території Прикарпаття і Закарпаття, хоча цікаві думки і матеріали наводилися в окремих статтях, опублікованих останнім часом у періодичній пресі.

Важливим питанням даної теми є кількісна характеристика розвитку залізорудної промисловості на Україні в певні історичні періоди. Автор провів значну роботу, зібравши і систематизувавши статистичні відомості про це за 1860—1916 рр. Що ж до епохи феодализму, зокрема XVII — першої половини XIX ст., то ним подано лише уривкові чи наближені дані. Авторіві слід продовжити науковий пошук у цьому напрямі, звернувши увагу на більш глибоке вивчення літератури питання, виявлення нових архівних джерел.

Одним з недоліків рецензованої праці є також недостатнє висвітлення правового та економічного становища різних груп передпролетаріату (посесійні, кабальні робітники тощо), які працювали на залізних рудниках Донбасу і Полісся в дореформений період.

При дослідженні впливу процесу монополізації на розвиток залізорудної промисловості в період імперіалізму треба було б ширше показати діяльність синдикату «Продаруд», який відіграв значну роль в даній галузі промисловості. Однак в рецензованій праці його діяльність розкрито недостатньо, напевно, слід глибше вивчити архівні матеріали з цієї теми.

Незважаючи на зазначені недоліки, монографія Б. М. Орловського, в цілому, заслуговує позитивної оцінки. Вона значною мірою заповнює прогалину в дослідженні актуальних історико-економічних проблем розвитку промисловості в нашій країні.

М. Н. Лещенко (Київ)

*СОВЕТСКО-БОЛГАРСКИЕ
ОТНОШЕНИЯ И СВЯЗИ.
ДОКУМЕНТЫ И МАТЕРИАЛЫ,
ТОМ I, НОЯБРЬ 1917 — СЕНТЯБРЬ 1944,
изд-во «Наука», М., 1976, 651 с.*

Нещодавно в Москві та Софії російською й болгарською мовами відповідно вийшов у світ перший том спільної радянсько-бол-

гарської публікації документів і матеріалів, який охоплює період від Великої Жовтневої соціалістичної революції до наших днів. У виявленні та відборі документів, археографічній підготовці брав участь великий колектив наукових працівників обох країн під керівництвом редколегії на чолі з доктором історичних наук Л. Б. Валеєвим (СРСР) і членом-кореспондентом Болгарської Академії наук Р. Хаджиніколовим (НРБ).

Лише відносно невелика частина матеріалів публікувалася раніш. Переважна їх більшість вперше стає надбанням широкої наукової громадськості. До тому увійшов 651 документ з 26 радянських і 16 болгарських архівів. Усі вони дають уявлення про основні етапи, напрями і форми міждержавних відносин обох країн до перемоги соціалістичної революції в Болгарії, економічні, політичні й культурні зв'язки між ними, рух солідарності болгарського народу з Радянською державою, підтримку трудящими СРСР революційних сил Болгарії, про визволення Болгарії Радянською Армією в 1944 р. У збірник увійшли документи державних органів, політичних партій, матеріали преси. Серед них — відозви і звернення БКП, окремі документи КПРС і Радянської держави, міжнародні договори та угоди, внутрішні і зовнішні дипломатична переписка, судово-слідчі матеріали, парламентські запити, виступи тощо.

Усі вони дають чітке уявлення про два головні етапи розвитку радянсько-болгарських відносин 1917—1944 рр., а саме: від перемоги Жовтневої революції до встановлення дипломатичних відносин між СРСР і Болгарією у липні 1934 р. і від цієї важливої події до перемоги революції 9 вересня 1944 р. у Болгарії.

Велика група документів свідчить про перші відгуки болгарських революційних соціал-демократів на соціалістичну революцію в Росії і на радянські пропозиції загального миру. Серед них — уривок з неопублікованого раніш виступу Г. Димитрова на засіданні Софійської общинної ради 13 грудня 1917 р. із закликом підтримати пропозиції РРФСР про закінчення демократичного миру (стор. 30). Інші матеріали дозволяють розширити уявлення про поширення ленінських ідей у Болгарії, боротьбу трудящих на захист російських військовополонених, що знаходились у Болгарії, і за їх повернення на батьківщину.

У збірнику опубліковано документи, що свідчать про наполегливе прагнення Радянського уряду з перших же днів свого існування установити нормальні міждержавні відносини з Болгарією. Викликає науковий інтерес вперше опубліковані донесення голови болгарської місії С. Чапрашкова (1918 р.) про бесіди з наркомом зовнішніх справ Г. В. Чичеріним, в яких з радянської сторони було висловлено бажання «встановити відносини приятні» (стор. 48). Як видно з документів тому, болгарські буржуазні уряди у 1918—1920 рр. проводили ворожу Радянській республіці політику. Після поразки Болгарії у першій світовій війні дипломатичні зв'язки між нею і Радянською республікою були перервані. Під тиском країн Антанти Болгарія подавала допомогу білим арміям на півдні Росії.

У рецензованому збірнику вміщено значну кількість нових документів, що свідчать про виникнення після утворення одно-

партійного уряду Болгарського землеробського народного союзу (БЗНС) тенденції до поліпшення болгаро-радянських відносин. Зокрема, уряд на чолі з О. Стамболійським сприяв допомозі населенню Поволжя, яке постраждало від голоду, під впливом масового руху вжив ряд заходів проти змовницької діяльності врангелівських штабів, що знаходились у Болгарії, дав дозвіл на в'їзд у країну місії Російського Товариства Червоного Хреста — полуофіційного радянського представника. Зібрані матеріали цього періоду по-новому висвітлюють масові кампанії БКП за дипломатичне визнання Радянської країни, популяризацію у Болгарії ідей Жовтневої революції, відзначення її роковин, роль кооперативного об'єднання «Визволення», яке діяло під керівництвом БКП, у встановленні радянсько-болгарських торговельних зв'язків, початок контактів у галузі науки і культури як установами й організаціями, так і окремими вченими.

У збірнику чітко простежується різке погіршення відносин з Радянським Союзом одразу після воєнно-фашистського перевороту в Болгарії 9 червня 1923 р. Свідченням цього є телеграма від 12 червня «про небезпеку для життя членів місії Російського Червоного хреста в Болгарії внаслідок політичного перевороту, який там відбувся» (стор. 186) і значна кількість документів про переслідування радянських представників, їх арешти і висилку з Болгарії.

Численні резолюції, листи, телеграми та інші матеріали дають уявлення про рух солідарності трудящих СРСР з боротьбою робітничого класу Болгарії проти фашизму після поразки Вересневого антифашистського повстання 1923 р. Серед вперше опублікованих документів з цього питання особливий інтерес викликає лист наркома зовнішніх справ Г. В. Чичеріна полпредові СРСР у Німеччині М. М. Крестинському, що свідчить про рішучий протест Радянської держави наклепницькій антирадянській кампанії, яка була організована болгарським фашистським урядом (стор. 216—217). Інші матеріали дають нові свідчення про участь у русі солідарності різних верств радянської громадськості — робітників, селян, інтелігенції. Так, привертає увагу листування колективів трудящих СРСР з болгарськими політв'язнями.

Серед опублікованих документів немало таких, що свідчать про продовження культурних контактів між обома країнами, незважаючи на антирадянську політику болгарського уряду тих часів. Йдеться про діяльність Всесоюзного товариства культурних зв'язків з закордоном у цьому напрямі, про обрання радянських учених до Болгарської Академії наук тощо.

У збірнику приділено велику увагу встановленню дипломатичних відносин між обома країнами, яке відбулось у 1934 р., з приходом до влади уряду К. Георгієва. Дипломатична переписка, яка передувала

дій події, матеріали про створення болгаро-радянських товариств, торговельної палати, про активізацію торговельних зв'язків і розвиток контактів в інших галузях — яскравий доказ плідності цього історичного акту. Документи дають уявлення про налагодження культурних зв'язків між обома країнами, зокрема, про поїздки до СРСР болгарських акторів і музикантів, гастролі у Софії видатного радянського композитора С. С. Прокоф'єва, демонстрація кінофільмів Країни Рад. В той же час документи свідчать про обмеження радянсько-болгарських зв'язків через встановлення в Болгарії у 1935—1936 рр. відкритої монархо-фашистської диктатури. Взагалі за винятком невеликого відрізка часу на початку другої світової війни, коли монархо-фашистська влада Болгарії, яка опинилася в ізоляції на міжнародній арені, пішла на певне розширення відносин з СРСР, її політика щодо Радянської держави залишалася ворожою. Та й розрядка відносин у 1939—1940 рр. була зумовлена, як це правильно відзначається у передмові рецензованого збірника, головним чином кон'юнктурними міркуваннями (стор. 11).

Опубліковані у книзі матеріали дають нові свідчення прагнення трудящих Болгарії до дружби і співробітництва з СРСР, яке продовжувалося і після встановлення дипломатичних відносин. Це — відозви, листи і заяви з вимогою укласти радянсько-болгарський договір про дружбу і взаємодопомогу, матеріали про популяризацію радянської літератури тощо. Група документів висвітлює тісні контакти Г. Димитрова з робітниками, колгоспниками, інтелігенцією Країни Рад після прибуття Димитрова до СРСР на початку 1934 р.

Порівняно невелика частина документів збірника стосується періоду Великої Вітчизняної війни радянського народу і збройної боротьби трудящих Болгарії під керівництвом комуністів проти німецького і болгарського фашизму. Серед них — відозва ЦК Болгарської робітничої партії (так називалася з 1939 р. партія болгарських комуністів) до народу у зв'язку з нападом фашистської Німеччини на СРСР. «У новій війні, яка до глибини потрясає Європу, — говорилося в ньому, — симпатії болгарського народу — цілком і повністю на боці братніх народів СРСР... Перед ним (болгарським народом. — *Авт.*) стоїть колосальне завдання: ні в якому разі не допустити використання своєї землі і своєї армії у розбійницьких цілях німецького фашизму. Перед ним стоїть завдання всіляко допомогти радянському народові в його важкій боротьбі» (стор. 558, 559). Опубліковано також багато інших звернень ЦК БРП, місцевих партійних органів, статті та промови діячів партії, матеріали партійної радіостанції «Христо Ботев» із закликом до народу не допустити втягнення Болгарії у війну проти СРСР. Про ефективність цієї діяльності свідчать листи ро-

бітників, селян, солдатів, представників молоді до місії СРСР у Болгарії з висловленням солідарності з радянським народом.

Документи дають уявлення про перетворення Болгарії в плацдарм німецько-фашистської агресії проти СРСР. Нотне листування у січні-серпні 1944 р. та інші документи, які вперше докладно подаються в рецензованому виданні, наводять багато даних про фактичну участь монархо-фашистського уряду Болгарії у війні проти СРСР.

Опубліковані матеріали за 5—8 вересня 1944 р. свідчать, що оголошення урядом СРСР стану війни з Болгарією і визволення місії Радянських Збройних Сил утворили в країні сприятливі зовнішні умови для соціалістичної революції. Документи Вітчизняного фронту і Народно-визвольної повстанської армії Болгарії тих днів показують братню зустріч радянських військ болгарським народом, безпосередню підготовку до повалення антинародного режиму в країні.

Цілком зрозуміло, що до рецензованого збірника не включено всі документи радянсько-болгарських відносин за 1917—1944 рр., які були виявлені до цього часу. Колектив упорядників і редакторів провів велику цілеспрямовану роботу по відбору найважливіших і найбільш типових документів. Але ця лінія не завжди витримувалася до кінця, внаслідок чого в томі, з одного боку, зустрічаються однорідні матеріали, які суттєво не збагачують видання, і, з другого боку, деякі принципово важливі документи, згадані в науковій літературі, в нього не включено. Так, відсутні матеріали про діяльність російської секції БКП з числа військовополонених на початку 20-х рр. Не увійшли до збірника виступи відомих діячів КПРС і Радянської держави проти фашизму після Версневського повстання 1923 р., недостатньо висвітлені міжпартійні зв'язки КПРС і БКП; майже повністю відсутні документи з такої важливої проблеми, як болгарська політична еміграція в СРСР.

Редакційна колегія тому провела велику роботу по підготовці документів до друку, їх археографічному оформленню, складанню приміток, показчиків імен та періодичних видань. У загальному вступі до видання та передмові до першого тому розповідається про характерні особливості періоду 1917—1944 рр. у радянсько-болгарських відносинах та про принципи відбору і публікації документів. Але треба відзначити, що примітки, якими супроводжується публікація документів, інколи дуже скупі. Деякі з них не дають майже ніякої інформації (наприклад, про Е. Катранову і В. Татарова на стор. 333). А відомий діяч БКП Ц. Радойнов, який відігравав значну роль у радянсько-болгарських революційних зв'язках, лише згаданий в одній з приміток (стор. 212). В окремих випадках у примітках зустрічаються по-

милки. Зокрема, діяч БКП Г. Желязков названий Железняковим (стор. 365), а Х. Халачев, який мав псевдонім «Розов», названий у збірнику Ризовим (стор. 251—252). Інколи зустрічаються неточності в анотованих заголовках. Так, видатний діяч БКП Г. Бакалов у двох заголовках кваліфікований як «болгарський критик» (стор. 424, 434), а ще в одному — як «болгарський громадський діяч» (стор. 448), що явно недостатньо.

Як видно з перелічених зауважень, усі вони носять характер частковий, незнач-

ний. Колективи редакторів і упорядників, провівши величезну роботу, представили науковій громадськості цінне видання, яке, безумовно, сприятиме дальшій, ще більш поглибленій розробці історії болгаро-радянських відносин, братньої дружби між народами наших країн. Це видання — наслідок плідного співробітництва болгарських і радянських істориків — буде базою для нових досліджень учених обох країн.

П. С. Сохань (Київ),
Г. Я. Чернявський (Харків)

М. М. ВАРВАРЦЕВ.
БУРЖУАЗНО-НАЦІОНАЛІСТИЧНА
ПРОПАГАНДА
НА СЛУЖБІ АНТИКОМУНІЗМУ,

вид-во «Наукова думка»,
К., 1974, 190 с.

Процес утвердження принципів мирного співіснування, важливі зміни, що відбуваються на міжнародній арені, супроводжуються гострою ідеологічною боротьбою двох основних світоглядів сучасності — комуністичного і буржуазного. В умовах розрядки напруженості значення ідейно-пропагандистської сфери дедалі зростає. Адже в економічних, наукових, культурних та інших зв'язках, які об'єктивно розширюються, імперіалізм намагається знайти канали для посиленого ідеологічного проникнення в соціалістичні країни. Склад виконавців антикомуністичних диверсій досить строкатий: від ультрареакційних організацій фашистського гатунку до правих і «лівих» ревізіоністів.

Рецензована праця, що написана з використанням широкого кола джерел, викриває ідеологічні підступи одного з крайньоправих відгалужень антикомунізму — українського буржуазного націоналізму. Як відомо, після розгрому німецького фашизму рештки українських буржуазних націоналістів знайшли притулок в США, Канаді, ФРН та інших капіталістичних країнах. Місцева реакція надала буржуазно-націоналістичним верховодам можливість відновити і створити нову мережу антирадянських підливних центрів.

Хронологічно праця охоплює період останнього десятиріччя, коли буржуазні ідеологи змушені переглядати свої концепції, перебудовувати форми і методи антикомуністичної пропаганди.

Серед різних засобів і каналів, якими користуються ідеологічні диверсанти, автор зосереджує головну увагу на викритті діяльності української буржуазно-націоналістичної преси і радіо. Зроблений у праці детальний аналіз матеріалів, якими заповнюються буржуазно-націоналістичні дру-

ковані органи та радіопередачі, неспростовно доводить, що їх виконавці — пряме наряддя міжнародної реакції. «Все брудне, отруйне й антигуманне, що породжує ідеологія імперіалізму, немов у фокусі, сконцентрувалося в діяльності націоналістичних видань», — зазначає автор (стор. 20). Для їх переважної більшості характерні грубий антикомунізм, злісна антирадянщина, примітивізм у трактуванні подій і явищ, найбрудніші форми і методи пропаганди реакційної ідеології.

Тоді як велика монополістична преса, зважаючи на позитивні зрушення, що сталися в світі на користь сил миру і соціалізму, дедалі частіше наряджається в тогу «об'єктивного» інформатора, більшість емігрантських реакційних видань, як і раніше, діє в дусі цасів «холодної війни». Саме тоді з'явився ряд нинішніх рупорів оунівських угруповань. Біографія багатьох емігрантських учасників антикомуністичної пропаганди позначена співробітництвом в апараті найреакційніших сил міжнародного імперіалізму, насамперед німецького фашизму. Викриваючи їх минуле, М. М. Варварцев робить висновок, що редакції окремих сучасних буржуазно-націоналістичних видань — це осередки колабораціоністів та трубадурів фашистської ідеології (стор. 65).

Буржуазно-націоналістична пропаганда спрямовується на обробку трудящих СРСР, особливо Радянської України, а також населення зарубіжних країн, передусім, осіб українського походження. Щодо намагань решток буржуазно-націоналістичної контрреволюції отруїти за допомогою своєї друкованої продукції свідомість радянських людей, то їх результати в цьому плані практично дорівнюють нулю. Тому ділки від націоналізму величезних зусиль докладають до ідеологічної обробки українських імігрантів та їх нащадків. Нею займаються не тільки офіційні рупори конаючих оунівських угруповань. В монографії викривається також діяльність клерикальних видань, «літературних», молодіжних та їм подібних, які, маскуючись «незалежними» вівісками, силкуються при-

щепити українцям за кордоном реакційну ідеологію.

Окремо в праці розглядається участь українського буржуазно-націоналістичного охвістя в антикомуністичних радіодиверсіях. Воно користується послугами державних і приватних імперіалістичних радіоцентрів («Голос Америки», «Свобода», «Вільна Європа», канадська радіомовна корпорація «Сі-бі-сі», «Рим» та інші), при яких створені так звані «українські відділи». Деякі з цих радіоцентрів безпосередньо підтримує Центральне розвідувальне управління США. В книзі детально досліджено джерела фінансування буржуазно-націоналістичних пропагандистських органів і переконливо показано, що матеріальною базою буржуазно-націоналістичної пропаганди є постійні субсидії монополістичного капіталу (стор. 85).

В ролі меценатів націоналістичних видань виступають різні «благодійні» фонди монополістичних магнатів, імперіалістичні розвідки, Ватикан, місцева буржуазія українського походження. Один з важливих каналів, через який монополії стимулюють діяльність антикомуністичної преси і радіо, — забезпечення цих органів платною комерційною рекламою. Як зазначає автор, така форма субсидій фактично є платою буржуазним націоналістам за захист класових інтересів буржуазії, оскільки мізерні тиражі емігрантських видань на практиці не можуть скільки-небудь істотно сприяти цілям реклами (стор. 81—82).

Серед інших використовуваних націоналістами джерел фінансування своєї пропагандистської діяльності є фонди товариств взаємодопомоги, кредитових спілок та інших організацій такого характеру, існування яких в умовах капіталістичного суспільства викликане відсутністю належного соціального забезпечення трудящих. Захопивши керівні посади в цих організаціях, буржуазно-націоналістичні ділки використовують трудові заощадження зарубіжних українців на реакційні цілі. Існування буржуазно-націоналістичних пропагандистських органів стимулюється також сприятливими умовами, які створили правлячі кола капіталістичних країн для діяльності контрреволюційної еміграції. В той же час, зазначає автор, прогресивні видання, в тому числі і української трудової еміграції, переслідуються імперіалістичною реакцією. Їх читачі нерідко зазнають дискримінації.

В монографії викриваються методи і прийоми антикомуністичної пропаганди, особливо ті, до яких вдаються буржуазно-на-

ціоналістичні та ідеологічні диверсанти. В пропагандистській діяльності реакційні емігрантські органи все частіше беруть на озброєння доктрини сучасної імперіалістичної пропаганди, які спираються на постулати буржуазної соціальної психології.

Ставка на психологізацію пропаганди дістала свій характерний вияв, зокрема, в імперіалістичній доктрині «психологічної війни», а заходи психологічного впливу стали неодмінним атрибутом діяльності різних сил міжнародної реакції. Перебуваючи на службі у крайньоправих сил імперіалізму і діючи за їх рецептами, рештки контрреволюційної еміграції докладають усіх зусиль, щоб спрямувати ідеологічну боротьбу в русло «психологічної війни» проти країн соціалістичної співдружності. При цьому їм доручається здійснення найбільш цинічних ідеологічних акцій, що мають відверто провокаційний та диверсійний характер.

Велике місце займає в книзі викриття напрямків буржуазно-націоналістичної пропаганди, головними з яких є фальсифікація марксистсько-ленінського вчення, спроби очорнити багатогранну діяльність КПРС, наклепи на ленінську національну політику, перекручення реальних процесів, які відбуваються в соціалістичній економіці. При цьому контрреволюційна еміграція особливо «спеціалізується» на фальсифікації розвитку Української РСР в братній сім'ї радянських республік.

Одним з широко практикованих напрямків буржуазно-націоналістичної пропаганди останнього десятиріччя, зазначається в праці, є підняття на щит так званого «націонал-комунізму». Характерно, що посилений ажітаж реакційних емігрантських угруповань навколо цієї ревізіоністської концепції збігся з підступами внутрішньої контрреволюції та міжнародного імперіалізму проти соціалістичних завоювань чехословацького народу в 1968 р. (стор. 149). Апологетизація «націонал-комунізму» з боку запеклих ворогів соціалізму свідчить про їх намагання пристосуватись до нової тактичної лінії антикомунізму, спрямованої на підрив соціалізму зсередини.

Рецензоване монографічне дослідження, в якому всебічно висвітлюється сучасна реакційна діяльність решток української буржуазно-націоналістичної контрреволюції в системі імперіалістичного пропагандистського апарату, вносить певний вклад у боротьбу з ідеологічними підступами антикомунізму.

Г. І. Ігнатченко (Київ)

Хроніка та інформація

ОБГОВОРЕННЯ У ЛЬВОВІ ПРАЦІ ІНСТИТУТУ СЛОВ'ЯНОЗНАВСТВА ТА БАЛКАНІСТИКИ АН СРСР

Інститут слов'янознавства і балканістики АН СРСР готує фундаментальну синтетичну працю «Австрійська багатонаціональна держава в епоху кризи феодалізму та утвердження капіталізму (Соціально-політичні умови та ідеологічні аспекти визвольного руху народів Австрійської імперії)». Вперше в радянській історіографії на засадах марксистсько-ленінської методології буде розкрито комплекс проблем політичної, класової і національно-визвольної боротьби народів Дунайського регіону Європи протягом століття до 70-х рр. XIX ст. Для глибокого обговорення вже підготовлених матеріалів праці наприкінці квітня на базі Інституту суспільних наук АН УРСР проведено нараду вчених Москви, Ленінграда, Києва, Львова, Ужгорода, Луцька.

Львів обрано місцем проведення такої наради не тільки тому, що до складу авторського колективу названої праці входять і місцеві науковці, а й тому, що старовинне українське місто є давнім осередком історико-революційних традицій, а свого часу було важливим центром визвольного руху мас проти гніту імперії Габсбургів. А національно-визвольна боротьба проти експлуататорської (спочатку — феодальної, а потім — капіталістичної) Австрійської багатонаціональної держави, як наголосив у своєму виступі відповідальний редактор праці д. і. н. В. І. Фрейдзон, об'єктивно виступала союзником усіх прогресивних рухів кінця XVIII—XIX ст., в тому числі класової боротьби пролетаріату. Активно боролися за соціальне і національне визволення трудящі загарбаних Австрійською імперією західноукраїнських земель (Східна Галичина, Північна Буковина і Закарпаття).

Всі промовці, які взяли участь в обговоренні, відзначали актуальність підготовленої праці і в науковому аспекті, і в аспекті сучасної ідеологічної боротьби проти пропагандистів антикомунізму, які докладають відчайдушних зусиль, щоб сфальсифікувати історичне минуле і сучасне. До історії імперії Габсбургів нині прикута підвищена увага буржуазної історіографії. Нещодавно в США вийшов у світ тритомник матеріалів з історії Австро-Угорщини.

Д. і. н. Г. І. Марахов (Київський державний університет) вніс пропозицію якнайповніше показати визначальну роль ре-

волюційних рухів мас серед різноманітних форм політичної боротьби. Необхідність чіткої класової диференціації учасників визвольного руху народів Австрійської імперії підкреслив проф. В. П. Чорний (Львівський державний університет). Відобразити цей рух, як двоєдиний процес, в якому перепліталися між собою протилежні тенденції: доцентрові і відцентрові, розкрити прогресивні і реакційні сторони асиміляції в умовах багатонаціональної експлуататорської держави запропонував доц. І. М. Мешко (Ужгородський державний університет).

Проф. І. М. Гранчак (Ужгородський державний університет), к. і. н. В. О. Борис (Інститут суспільних наук АН УРСР) спинилися на питаннях посилення критики лібералізму, який сковував революційну енергію мас, намагався спрямувати її на шлях угодництва з панівною владою. У відзиві чл.-кор. АН УРСР Ф. П. Шевченка (Інститут історії АН УРСР) висловлено думку про потребу повнішого висвітлення інтернаціональних зв'язків між пригнобленими народами, боротьба яких розхитувала соціально-економічні та політичні підвалини Австрійської імперії, розкрити ставлення австрійських прогресивних суспільно-політичних діячів до цієї боротьби.

К. і. н. В. Г. Сарбей (Інститут історії АН УРСР) говорив про важливість глибокого розкриття ролі російської науки, вітчизняного слов'янознавства в піднесенні національно-визвольних рухів слов'янських народів проти Австрійської імперії. Треба звернути увагу на те, що такі вчені слов'янознавці, як, наприклад, І. І. Срезневський, підтримували особисті і листові контакти з тими діячами слов'янського Відродження, які посідали помітне місце не тільки в науці, а й у суспільно-політичних рухах.

К. і. н. Ф. І. Стеблій, к. і. н. Я. І. Ісачевич (Інститут суспільних наук АН УРСР), доц. С. П. Мовчан (Львівський держуніверситет) вказали на необхідність ширшого розкриття впливу Великої Французької революції кінця XVIII ст., декабристського руху в Росії та польського визвольного руху на українські землі Галичини.

Доценти В. Я. Гордієнко, С. А. Марчук (Львівський державний університет), І. М. Нефьодов (Луцький державний педінститут), к. і. н. С. М. Тру-

севич (Інститут суспільних наук АН УРСР) торкнулися завдань наукового висвітлення соціально-економічних факторів, що впливали на визвольний рух народів Австрійської імперії. К. і. н. Г. І. Ковальчак (Інститут суспільних наук АН УРСР) висловив побажання, щоб у праці було глибше показано процес урбанізації на західноукраїнських землях.

На нараді говорилися також про необхідність у висвітленні окремих подій ширше використати архівні джерела, новітню літературу, видану як у Радянському Союзі, так і в інших соціалістичних країнах, тощо.

Члени редколегії та автори обговорюваної праці, співробітники Інституту слов'янознавства і балканістики АН СРСР, доктори історичних наук В. А. Дьяков, Т. М. Ісламов, І. І. Лещиловська, І. С. Міллер, О. С. Мильников, С. М. Фалькович у своїх підсумкових виступах відзначили плідність дискусії, подякували за пропозиції, побажання і зауваження, висловлені учасниками обговорення щодо підготовленого тексту, підкреслили важливість зміцнення творчих зв'язків між істориками Москви і України.

В. С. (Київ)

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ У ДНІПРОПЕТРОВСЬКУ

3—4 травня 1976 р. у Палаці культури студентів ім. Ю. О. Гагаріна відбулася дводенна міська науково-теоретична конференція «Дніпропетровську—200 років». В її роботі взяли участь партійні, радянські, комсомольські працівники, вчені, ветерани партії, революції, війни і праці, працівники організацій товариства «Знання», викладачі технікумів, професійно-технічних училищ, студенти Дніпропетровського держуніверситету, лектори, пропагандисти, співробітники музеїв — всього близько 600 чол.

Вступним словом конференцію відкрила секретар Дніпропетровського міського Компартії України Н. А. Гаєвська.

З доповіддю «Трудачі Дніпропетровська в боротьбі за здійснення завдань комуні-

стичного будівництва» виступив перший секретар Дніпропетровського міського Компартії України В. Г. Бойко.

«Катеринославщина в першій російській революції» — тема доповіді д. і. н., проф. Дніпропетровського держуніверситету Д. П. Пойди. Д. і. н., проф. того ж вузу В. Я. Борщевський прочитав доповідь «Катеринослав у Великій Жовтневій соціалістичній революції».

Учасники конференції заслухали також доповідь к. і. н., доц. Дніпропетровського держуніверситету І. К. Воропая «Дніпропетровська міська партійна організація в період будівництва соціалізму».

*В. В. Крутиков (Дніпропетровськ),
Т. Д. Липовська (Дніпропетровськ)*

ЗАТВЕРДЖЕННЯ ДО ДРУКУ VI ТОМУ БАГАТОТОМНОЇ «ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РСР»

Колектив Інституту історії АН УРСР завершує багаторічну роботу по написанню багатотомної «Історії Української РСР», яка створюється за рішеннями Центрального Комітету Компартії України.

7 квітня ц. р. відбулося засідання Вченої ради Інституту історії АН УРСР, на якому було затверджено до друку рукопис VI тому «Історії Української РСР».

На засіданні Вченої ради були присутні провідні вчені інституту: чл.-кор. АН УРСР А. Г. Шевсєв (голова ради), академіки АН УРСР А. Д. Скаба, М. І. Супруненко, Й. З. Штокало, чл.-кор. АН УРСР І. М. Мельникова, доктори історичних наук Ф. Є. Лось, А. В. Лихолат, В. І. Клоков, П. М. Калениченко та ін.

Про підготовку до друку VI тому доповідь відповідальний редактор тому, д. і. н. П. П. Гудзенко. Доповідач відзначив, що у VI томі «Історії Української РСР», який охоплює період з 1921 по 1941 рр., на основі великого, головним чином, архівного матеріалу висвітлено процеси соціалістичної індустріалізації промисловості, колективізації сільського господарства, здійснення культурної революції в Українській РСР. Авторський колектив урахував зауваження і рекомендації головної редколегії та численних рецензентів — провідних вчених-істориків Москви, Ленінграда, Харкова, Львова та багатьох інших міст Радянського Союзу. В рукопису широко використано документи і матеріали з'їздів, конференцій, пленумів та постанов ЦК КПРС.

і ЦК Компартії України.

П. П. Гудзенко зазначив, що авторський колектив та редакційна колегія VI тому вважають можливим рекомендувати його до друку.

В обговоренні доповіді взяли участь зав. відділом історії капіталізму, д. і. н., проф. Ф. Є. Лось, зав. відділом історії комуністичного будівництва, д. і. н. А. В. Лихолат, ст. наук. співроб. інституту, д. і. н. А. В. Санцевич.

Виступаючі дали високу оцінку рукопису VI тому, в якому висвітлено питання будівництва соціалістичного суспільства в Українській РСР, розкрито процес формування єдиного народногосподарського комплексу СРСР, виникнення нової історич-

ної спільності людей — радянського народу, зміцнення дружби і братерства народів Радянського Союзу. В ньому показано зростання активності народних мас у суспільно-політичному житті республіки, розквіт науки, літератури і мистецтва на Україні в довоєнні роки, а також висвітлено міжнародне становище. Виступаючі члени Вченої ради відзначили, що ілюстративний матеріал, залучений до тому, здебільшого використовується вперше.

Вчена рада Інституту історії АН УРСР прийняла рішення затвердити VI том багатомної «Історії Української РСР» до друку.

Т. В. Безулік (Київ)

КОНФЕРЕНЦІЯ ЧИТАЧІВ «УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ЖУРНАЛУ» В ЧЕРНІВЦЯХ

4 червня 1976 р. у Чернівцях відбулася конференція читачів «Українського історичного журналу». У вступному слові секретар Чернівецького міського Компартії України В. П. Косяченко відзначила, що «Український історичний журнал» відіграє важливу роль у справі комуністичного виховання трудящих, пропаганді теоретичної спадщини класиків марксизму-ленінізму, координації наукової роботи істориків України та практичної допомоги викладачам вищих і середніх утворчих закладів, вчителям, пропагандистам.

В роботі конференції взяв участь головний редактор «Українського історичного журналу», зав. відділом Інституту історії АН УРСР, д. і. н. П. М. Калениченко, який розповів про основні напрями журналу, особливо у зв'язку з пропагандою рішень XXV з'їзду КПРС. Головний редактор ознайомив присутніх із змістом журналу за останні роки, що висвітлює актуальні питання суспільного і політичного життя країни. Під новою рубрикою журнал почав публікацію матеріалів з проблем комуністичного будівництва.

В ньому виступає широке коло українських авторів, а також вчені Москви, Ленінграда, братніх союзних республік. На закінчення П. М. Калениченко зазначив, що головним завданням журналу є висвітлення на високому теоретичному рівні змісту історичних рішень XXV з'їзду КПРС.

В обговоренні роботи журналу взяли участь проректор Чернівецького держуніверситету, к. і. н. М. Т. Шепета, декан історичного факультету, доц. Ю. І. Макар, зав. кафедрою історії КПРС, доц. П. А. Рудик, зав. кафедрою марксизму-ленінізму Чернівецького медичного інституту, доц. Н. А. Баєва, методист-консультант Будинку політосвіти Чернівецького обкому Компартії України В. М. Бу-

тенко, ст. наук. співроб. Чернівецького відділу Інституту історії АН УРСР В. М. Ботушанський, викладач Чернівецького філіалу Київського торгово-економічного інституту, к. і. н. С. І. Комарницький, доц. кафедри історії СРСР та УРСР В. М. Холевчук, вчителька СШ № 4 м. Чернівці О. І. Цвинтарна.

Виступаючі високо оцінили роботу редакції «Українського історичного журналу». Зокрема, М. Т. Шепета підкреслив, що журнал не тільки відображає стан історичної науки на Україні, але й спрямовує і координує її, тому його публікації мають велике значення для дальшого розвитку історичної науки в республіці.

Ю. І. Макар, А. П. Рудик, В. М. Холевчук внесли ряд пропозицій щодо вдосконалення структури журналу та підвищення якості статей, які публікуються в ньому. Н. А. Баєва і В. М. Ботушанський говорили про необхідність висвітлення журналом принципових питань історії Української РСР, статей проблемного характеру та матеріалів, що викривають сучасних буржуазних і буржуазно-націоналістичних фальсифікаторів історії України. Виступаючі відзначили користь вміщувального в журналі методичного, довідково-інформаційного матеріалів, історіографічного розділу.

У заключному слові головний редактор «Українського історичного журналу» П. М. Калениченко відповів на запитання присутніх і відзначив, що ця зустріч сприятиме підвищенню ідейно-теоретичного та наукового рівня журналу.

Конференція викликала значний інтерес серед викладачів вищих та середніх спеціальних утворчих закладів, вчителів, студентів-істориків ЧДУ, громадськості міста й області.

І. М. Гойло (Чернівці)

НОВІ КНИГИ

БРЕЖНЕВ Л. И. — Ленинским курсом. Речь и статьи. Т. 5, Политиздат, М., 1976, 590 с.

БРЕЖНЕВ Л. И. — Промова на зустрічі з робітниками автозаводу імені Ліхачова 30 квітня 1976 року, Політвидав України, К., 1976, 16 с.

АДАМЕНКО Л. — Тепло землі моєї, вид-во «Каменяр», Львів, 1976, 62 с.

Америка издали и вблизи, изд-во «Маяк», Одесса, 1976, 120 с.

БУЛКИН С. П. — По дорогам Первой Конной. Путеводитель. Изд. 2-е, доп., изд-во «Донбас», Донецк, 1976, 40 с.

Девятая высота взята! Статьи, очерки, хроника, изд-во «Донбас», Донецк, 1976, 80 с.

Днепровские огни. Как из руин и пепла был поднят после войны Запорожский индустриальный комплекс, Політвидав України, К., 1976, 190 с.

Днепропетровску 200 лет. 1776—1976. Сборник документов и материалов, изд-во «Наукова думка», К., 1976, 512 с.

ІГНАТЕНКО А. — Соціалістична культура на службі трудящих, Політвидав України, К., 1976, 176 с.

КАШУБА М. В. — 3 історії боротьби проти унії XVII—XVIII ст., вид-во «Наукова думка», К., 1976, 172 с.

КУЗЬМИЧ В. — Азимут — подвиг! Записки військового кореспондента, Політвидав України, К., 1976, 120 с.

МАЗАНЬКО А. С. — Шлях зради і шпигунства, вид-во «Карпати», Ужгород, 1976, 80 с.

МАТУКОВСЬКИЙ М., ШИМАНСЬКИЙ М. — Місто-герой Мінськ, Політвидав України, К., 1976, 111 с.

Невгасиме світло Перемоги. Матеріали і документи про святкування в УРСР 30-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні, Політвидав України, К., 1976, 148 с.

ПЕТРЯЕВ К. Д. — Вопросы методологии исторической науки. Изд. 2-е, перераб., «Вища школа», Головне видавництво, К., 1976, 180 с.

ТАНІТОВСЬКИЙ В. — Трясовина. Записки чекіста, вид-во «Каменяр», Львів, 1976, 152 с.

ШАМКО Е. Н. — Дорогами крымских партизан. Путеводитель по местам боев народных мстителей в годы Великой Отечественной войны, изд-во «Таврія», Симферополь, 1976, 144 с.

ШЛЕПАКОВ А. Н. — США: социальная структура общества и его национальный состав. Исторический очерк, изд-во «Наукова думка», К., 1976, 235 с.

ШУЛЬГА І. В. — Робітничий клас — провідна сила інтернаціоналізації радянського суспільства, вид-во, «Знання», К., 1976, 48 с.

ДО ВІДОМА АВТОРІВ

Рукописи приймаються редакцією в двох примірниках обсягом не більше 25 сторінок машинопису, надрукованих через два інтервали (1-й примірник обов'язково). В разі відхилення рукопису автору повертається один примірник, другий — залишається в редакції.

Рецензії приймаються обов'язково з рецензованою книгою.

Художній редактор Г. В. Сушко

Технічні редактори О. В. Дивал, Б. О. Піковська

Коректор О. В. Радова

БФ 07439. Задано до набору 29.VI.1976. Підписано до друку 12.VIII.1976. Формат 70×108¹/₂. Папір друк. № 2. Умовний друк. арк. 149. Облік-вид. арк. 15,07. Тираж 6560. Зам. К-105

Видавництво «Наукова думка», 252001, Київ-601, МСП, вул. Рєпіна, 3.
Друкерня видавництва «Київська правда», 252030, Київ-30, вул. Леніна, 19.

«УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ», № 8 (185), 1976, август. (На украинском языке). Ежемесячный научный журнал. Орган Института истории Академии наук Украинской ССР. Института истории партии при ЦК Компартии Украины — филиала Института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. Основан в 1957 г. Адрес редакции: 252001, Киев-1, ул. Кирова, 4. Типография издательства «Київська правда», 252030, Киев-30, ул. Ленина, 19.